ПРОЛОГ

Народився я на станції Дебальцево о десятій годині ранку шостого січня 1898 року. Народився на тиждень раніше. Це було так. Мати на останнім місяці вагітності виходила а вагона, і її ударив в живіт гострим кутом скрині якийсь пасажир. Він це зробив ненавмисне. Але мені від того було не легше. Мабуть, він ударив мене в ліву половину голови, і від того я народився передчасно.

Мати, коли побачила мою чорну голівку, крикнула:

"Чорт!" — і знепритомніла. Мати моя була дуже легковажна і романтична. На останнім місяці вагітності вона бігала, переплигувала через тини і, взагалі, майже не було помітно, що вона скоро стане матір'ю. Вона з походження була (чоловіча лінія) сербіянка, хоч прізвище у неї було Локотош, що угорською мовою значить — "слюсар". Мабуть, у матері була і угорська кров. По жіночій лінії вона була єврейкою і українкою.

Батько мій був з походження (чоловіча лінія) француз, — правильно прізвище "Соссюр", навіть з приставкою "де". Пономаренко Пантелеймон Кіндратович 2, який читав початок цього роману, сказав мені, що я ніякий не француз і що правильно моє прізвище не "Соссюр", а "Сюсюра" (і відкіля він це узяв, бо в документах нашого колишнього волосного правління я дійсно записаний на прізвище "Сюсюра"), що у нього був друг його батрацької юності, козак із Кубанської станиці Брюховецька Сюсюра, що в тій станиці майже половина Сюсюрів.

Але дід мій підписувався "Соссюр" і казав, що наше прізвище українізували писарі. Можливо, це так і було.

Очевидно, мій предок, — чомусь мені здається, що він з південної Франції, Провансалю, — потрапив до Запорозької Січі, де писарі і записали його "Сюсюрою".

Мої родичі, звичайні селяни і робітники, кажуть:

"Ми — французи".

А відкіля вони це знають?

По жіночій лінії батько був карачаєвець і українець, по чоловічій теж українець. У цього під нижньою губою була еспаньйолка, а на підборідді волосся не росло. Вуса в нього були довгі, козацькі, запорозькі вуса! Задумливі, ніжно-суворі, світло-карі очі, орлиний ніс, високий лоб, тонкі брови. Він був стрункий, широкоплечий, з грудьми богатиря, трохи зігненими кавалерійськими ногами; ходив він ледь сутулячись і завжди дивився трохи вниз. Він був спокійний, мовчазний, чудесно малював, особливо акварелю, пейзажі і любив малювати людські обличчя. Грав на гітарі і під її задумливий, срібний акомпанемент співав задушевних українських пісень. Писав вірші, але більше сатиричні.

Моя мама, як контраст до мого русявого татка, була чорна, майже циганка, мятежна і розкидана. Вона була красуня її смугляві тонкі риси, темно-карі очі; чорні, аж жагучі, мов крила летючих птиць, красиво загнуті брови; нервові ніздрі майже класичного, з ледве помітною горбинкою носа завжди були в якомусь дивнім, хвилюючім русі. Мама була чудесно збудована. У цеї було чорве, аж до синяви, волосся, і вся вона була як зоряна і пристрасна пісня. Вона дуже любила зорі і часто молилась і плакала під ними. В юності своїй вона працювала на патронному заводі в її ріднім місті Луганську (сама вона з Кам'яного Броду). І на загальноміськім балу одержала перший приз за красу. Там були претендентками і дочки багатіїв міста, а вона, звичайна робітниця, всіх їх перемогла. Татко нагадував мені похмурого козацького орла, а мама — якусь смугляву птицю, що їй не сидиться на місці і все вона хоче

кудись полетіти. Як протилежність батькові, вона була дуже балакуча, її одвертість була потрясаюча.

Коли я був ще маленьким і ми багато їздили, мама своїм випадковим вагонним сусідам розповідала про все своє життя і з такими інтимностями, що, не тоді, коли я був маленький, а зараз, коли я великий і вже старенький, просто дивуюсь. Я все слухав, що говорила мама, а вона багато разів, тому що у неї було багато сусідів під час різних мандрівок, розповідала одне і те ж. Це врізалось назавжди в мою душу. Вона багато разів розповідала про себе і татка, про свої романтичні пригоди, коли вона була ще дівчиною, про своїх близьких, рідних і знайомих. Вона розповідала це так поетично і образно, що переді мною як живі стояли повні чар і краси срібно-місячні ночі Донбасу і люди, прекрасні люди, цілі зоряні світи, святі, далекі і казково-близькі.

Дід мій, по батькові, виховувався поміщиком як талановитий селянський хлопчик. Коли він підріс, його віддали в Лисичанську штейгерську школу, дворічну. Дід не хотів вчитись, прибігав додому і ховався на печі. Тоді приходив прикажчик поміщика з мішком. В цей мішок він, як порося, заштовхував мого діда і тягнув його на плечах кілька кілометрів, в Лисиче. Дід, Володимир Кирилович Сосюра, закінчив нижчу гірничу освіту, але через кволе здоров'я в шахті не працював, а пішов по канцелярській лінії. Сорок років він був секретарем Луганського "Крестьянского присутствия". За вислугу літ йому давали дворянство, але він одмовився:

"Я крестьянином родился и таковым хочу умереть". На старості йому дали казьонку, і він до самої смерті торгував горілкою на користь російській імператорській армії, яка одягалася і годувалася за прибуток од продажу горілки. Дід, як і мій батько, писав вірші, теж із сатиричним уклоном і теж українською й російською мовами. Пам'ятаю зміст його сатиричної поеми українською мовою, датованої 1859 роком. (Я віддав у Харкові оригінал цієї поеми діда в музей імені Шевченка 3, але за Вітчизняної війни все загинуло і портрет мого прадіда Майбороди — теж). У поемі говориться про те, що пани без селян поздихають, звільнивши їх

од кріпацтва. У ній говорилось про те, як поміщики міняли на цуценят людей, як вони знущалися з них і мучили їх і на крові й сльозах тружеників будували своє сите і підле життя.

Батько мій теж учився в штейгерській школі, але вже трирічній, та не скінчив її. Він почав вчитися з п'яти літ, на колінах у вчителя. Закінчив церковноприходську школу, потім міське начальне училище. Мріяв бути моряком, але мрії не здійснились, і він став учнем штейгерської школи 4. Вчився він на "відмінно" і одержував як відмінник казьонну стипендію. Маму дуже смішило, коли мій батько, безвусий парубійко, готував до випускного екзамену, сам будучи в першому класі, своїх бородатих старшокласників, і коли вони туго сприймали його пояснення, він нервував і називав їх "ослами". Але вони не ображались на нього, бо він так їх називав заслужено.

За рік до закінчення штейгерської школи батько був виключений за участь у революційному гуртку з формуліровкою: "За пьянство". Тільки завдяки зв'язкам діда, батько не був засланий туди, куди "Макар телят не ганяв" 5. Коли татка виключили з штейгерської школи, він написав дідові віршованого листа. Пам'ятаю, що в ньому були нарікання на самотність, на судьбу, на незаслужені страждання:

Не убил я человека,

Златом будучи прельщен...

А дід йому відповів:

Ты страдаешь, это ясно.

Но ты сам тому виной:

Променял свой путь прекрасный

На тернистый и глухой,

Дід після своєї смерті не залишив батькові спадщини. В заповіті було написано: "Сыну Николаю ничего не завещаю".

У батька була сестра, тьотя Ніна. Вона мала начальну освіту, а далі не вчилась. Дід її дуже любив, а батька теж, звичайно, любив, але іншою, суворою і мужньою любов'ю. Він бачив, що татко талановитий і сам проб'є собі дорогу. А тьотя була непристосована до життя і боялась його. У неї була нещасна любов, і вона так і залишилась до смерті старою дівчиною. Гроші вона сховала в матрац, і під час пожежі згоріло десять тисяч.

Бабуся, батькова мати, дуже любила татка. А тьотю теж любила, але не так дуже. У діда був незаконнороджений син, якого він виховував тайно від бабусі і платив великі гроші за його освіту, що відбивалось на матеріальному стані його сім'ї.

І одного разу бабуся узнала про це, що у діда є незаконнороджений син, і з нею стався припадок, під час якого вона вивела в степ мого татка з сестрою і хотіла їх повісити... Добре, що не було на чім... Припадок пройшов, але у бабусі на обличчі залишився слід: у неї був викривлений рот із лівого боку.

Дід весь час жив у Луганську, бабуся займалась хазяйством. Од важкого труда у неї була грижа. Дід одружився з нею від злості на дочку поміщика, яку він дуже любив, а потім розчарувався в ній, бо вона була дуже легковажна, легкодумна і зрадлива.

Бабуся служила в батька невдалої нареченої мого діда економкою і чудесно знала французьку мову.

Бабуся моя була теж, як і мама, смуглява.

Я схожий на мамку, татка і на себе.

Бабуся Віра Іванівна була черкешенкою по жіночій лінії, а по чоловічій — росіянка. Вона була до фанатизму релігійною і по суті була моєю духовною матір'ю. Але про це потім.

Батько моєї матері, мій дід Дмитро Данилович Локотош, був міщанином города Луганська і мав водяного млина, якого пропив. Його дід був багатий серб, а прадід — полковник сербської армії, що за російсько-турецької війни перейшла на бік росіян, і загинув у боях проти турок. Разом з ним загинули документи про його дворянство, і його вдову з сином записали в міщани города Луганська. У діда було два брати. Після смерті мого прадіда вони ділили землю і взагалі спадщину. Дідів брат Андрій не захотів залишатись на землі, а сказав, щоб аа нього платили за учобу, а землі йому не треба, і став вчитись.

Він закінчив юридичний факультет Воронезького університету і дослужився до председателя окружного суду. У нього дружиною була якась княгиня (я прізвище забув), а утриманкою — красуня прачка. Я пам'ятаю її, повну і чорноброву. Вона розповідала матері, що для того, щоб поправитись, намазувала маслом хліб на два пальці товщини. А я, голодний, слухав. Це — про дядька моєї матері.

Дід мій був дуже балакучий, натхненний і все мені розповідав про Гарібальді 6 і взагалі всякі інтересні романи. Він розповідав так натхненно, що у мене од захвату серце сіяло, як сонце, і я не міг його наслухатись. Він одружився з дочкою колишнього священика, що одмовився од сану ("Не хочу дурить народ"), мого прадіда, Майбороди, що при переході в духовне звання змінив прізвище на Костянтинів. Мій прадід був дрібний український шляхтич, нащадок одного з ватажків і організаторів Запорозької Січі, Майбороди.

Мій прадід Микола Костянтинів закохався в красуню єврейку Розу із купецької родини Старикових в городі Катеринославі.

Мати Рози співчувала любові прадіда і Рози, а батько її і його родичі були гостро проти.

Тоді прадід із Розою однієї осінньої ночі втекли. За містом їх наздогнав батько з родичами, і прадіда так побили, що в нього зіскочила нижня щелепа вбік. Вони думали, що він убитий, і кинули його в ярок. Була пізня осінь. Прадід всю ніч лежав у ярку, а вранці його побачили селяни, що їхали до міста на базар, і витягли з ярка.

Два місяці хворав мій прадід, а коли він одужав, то знов украв Розу.

І Роза стала Надією.

Бабуся моя іio матері, Ольга — напівєврейка і напівукраїнка, — була дуже вразлива і все брала близько до серця. Вона дуже любила мою маму і коли узнала, що татко гірко п'є горілку і ми бідно живем, тихо збожеволіла.

Це було так: бабуся прийшла з церкви. Було "Андрієве стояння" 7. Бабуся тихо сіла в темний закуток, до неї підійшла мати і щось запитала, а бабуся замість відповіді страшенно глянула на маму і заспівала: "Преподобный отче Андрее, моли бога за нас..."

З криком: "Ой боже, мамочка збожеволіла!.." — мати моя вибігла з кімнати.

Ну, ще про кохання моїх татуся і мами.

З Лисичанська, будучи учнем штейгерської школи, батько приїздив на канікули до дідуся в Луганськ. Там він проходив практику. В мою майбутню маму всі закохувалися, навіть один грузинський князь хотів її зарізати тому, що вона його не любила. І взагалі на вечорах всі кавалери до неї підлизувались, і мама вертіла ними як хотіла. Вона назначала до п'яти побачень, звичайно, в різний час, але в один і той же день.

Кавалери її врешті-решт узнали, що вона водить їх за ніс, і прийшли всі разом на кладбище (а мама думала, що прийде один) і поставили питання ребром: "Скажіть нам, Антоніно Дмитрівно, кого з нас ви кохаєте?"

Мама крикнула: "Нікого я з вас не люблю!", заплакала і втекла. Особливо самовіддано і свято кохав її хороший і задушевний юнак Сеня Логозинський, а мама не любила його, тільки дуже жаліла, до сліз жаліла. А любила вона якогось Ярового, якому вона готова була цілувати ноги і навіть сліди його ніг на землі, а він не любив її...

Потім тому, що вона була гарненька, мама, здобувши початкову освіту, далі не схотіла вчитися. На міському балі вона одержала перший приз за красу. Врахуйте, що це звичайна робітниця, яка працювала на патроннім заводі. Вона була дуже егоїстична і самозакохана і не могла собі уявити, що в неї хтось з молодих людей не може бути закоханий. Якось на вечорі вона зустріла світлого, задумливого юнака у формі учня штейгерської школи, який на неї дивився так ніжно і закохано, але тримав себе гордо й незалежно. Він не принижувався і не підла бузничав перед нею, а любив її до безтями. В нім відчувалась якась потаємна, ваблива сила. І мама, від злості, тому, що він на неї не звертав уваги, вірніше, робив вигляд, що не звертає уваги, закохалася в нього, як говорять, до самозабуття. Але характер свій вона спробувала показати й на ньому, тобто повертіти ним, як іншими. Після одного з вечорів татко проводжав її глухими кам'янобрудними вулицями, де сади, ламання ребер і взагалі всякі хуліганські витівки із свинчатками й ножами. На півдорозі до будинку матері їх наздогнав фаетон з одним із материних поклонників.

— Антоніно Дмитрівно! Сідайте, підвезу. Вона неуважно попрощалася з моїм батьком, сіла в фаетон і поїхала, а батько залишився на самоті, серед жахливої, глухої хуліганської ночі з шаленими бурями в душі. Наступного разу, після такого ж вечора, батько проводжав мою матусю додому. Він привів її точно до того ж місця, де вона його так покинула, попрощався з нею і сказав:

— А тепер, Антоніно Дмитрівно, можете йти самі. І мама з плачем побігла в ніч...

Потім вони помирилися.

Більш матуся не показувала свого характеру перед батьком.

Від'їжджаючи з Луганська, татусь сказав матері, яка гірко плакала:

— Через рік я повернуся, і якщо ти мене за цей час не розлюбиш, я одружусь на тобі.

Мати вірно чекала його, вона забула про всіх своїх поклонників, нікого не помічала, була, як уві сні, і так покохала його, так покохала, що, коли він повернувся, вона ще до шлюбу належала йому...

Так що я — дитя першого кохання...

Вода. Страшний, широкий і неосяжний світ, що срібним маревом то підіймається до мене, то даленіє, падає...

Я на руках у срібної од води мами...

Це вона то близько нахиляється до води, і мене майже з головою заливає її страшне й блискуче срібло, то швидко підіймає мене вгору, до життя і золотого від сонця сяйливого, синього неба... І тоді я заспокоююсь і замовкаю... перестаю кричать...

А моторошно-невідомий і в той же час такий дивнопринадний мерехтливий світ тремтить, і переливається всіма кольорами райдуги, й широко лине ліворуч, кудись униз, повний пахучої й холодної свіжості, весь обсипаний лазурними поцілунками вітру.

Це моє перше враження життя.

Я не розумів слів і не знав, що той срібний, страшний і принадний світ зветься рікою Дінцем, а те, в чому з сміхом плескотілись і дзвінко зойкали люди, — водою.

Далі я нічого не пам'ятаю.

Немов крізь невідому туманність я смутно й тихо летів угору... Ось туманності не стало, і я йду з батьком і матір'ю через щось димне, прорізане на землі блискучими, гострими й твердими смугами, об які стукотять каблуки моїх туфельок... Батько й мати ведуть мене за руки. З правого боку підноситься багато великого, й відтіля, з якогось грізно розкритого простору, виповзає чорна й грімлива потвора... Вона димно й тонко кричить в осяйну, покриту темним, розірваним і швидким, вишину.

Мені страшно, і я дужче стискаю рученятами добрі і теплі руки татка й нені... Я шукаю в них порятунку й вірю в нпх. Іду крізь жах з цією вірою й надією, що мене ніяка сила не зачепить, бо зі мною мої могутні й непереможні татко й неня.

Це ми переходили залізницю з незліченного плетива рейок, з лівого боку була станція Переїзна, з правого — Донецькі" й содовий завод, відкіля виповзала, перетинаючи нам дорогу, заводська "кукушка" '. Ми ввійшли в щось зелене й хитливе, повне гомону й шуму... Потім були якісь перепони, палки, щось кололо мені ноги, було багато яркого кольорового і ароматного... Були якісь нори, а з нпх повилазили невідомі чудні, округлі, зеленосмугасті й жовті звірятка з тугими, довгими, сухими й колючими хвостами... Вони не рухалися і насторожено й хижо чекали... Я боязко обходив їх і почував себе якось незвикле, незручно й нетривко...

Це ми ввійшли в ліс, а потім — на баштан. Те, що здавалося мені страшними й невідомими звірятками, були кавуни, гарбузи й дині, а все

ярке й кольорове — квіти. Кололи мені ноги колючки, а до панчішок чіплялися реп'яхи.

Я бачу залиту янтарним морем проміння кімнату, з багряною підлогою, килимами й картинами на стінах. У широко розчинені вікна, сковзаючись по хиткій лазурі шибок, вживався шумливий, зелений день...

Співали птиці, й лунали дзвони... Вони лунали тонко й хрустально, неначе хто ронив з неба співучі діаманти.

Мій дід п'є чай. Мені чудно, що він шклянку з подібним до вина напоєм повільно підносить до губ, зрооить ковток, потім так же повільно ставить шклянку на стіл, і знов підносить до губ, і знову ставить на стіл...

Мені хотілось, щоб він пив чай, не одриваючп шклянки од губ. Але він цього не робив. Мабуть, чай був гарячий або він хотів продовжити смакову насолоду.

Взагалі я хотів, щоб усе робилося швидко. Потім знов туманність замкнулась.

Я прорвався крізь неї на Золотому руднику, де батько працював будівничим.

Ми йдемо полем. Батько й мати йдуть швидко і з обох боків, за руки, підіймають мене вгору, і мені так весело і так гарно, що, коли вони мене поставлять на землю, я благаю їх знов підіймати мене вгору... Це враження польоту так захоплювало мене, що я весь завмирав од щастя і обертався на птицю... Довго мене підіймали то вгору, то опускали вниз, і я переходив од радості до туги й навпаки. А потім татко переступив через рівчак з лівого боку дорогії, простягнув руку до верби, зеленої й гомінкої, і зірвав з неї... вареника з вишнями.

Вареник був такий смачний, соковитий і солодкий.

Мені був один рік.

Я потім часто просив татка піти зі мною до цієї верби за варениками.

Але татко чомусь цього не робив.

Я катався з сином інженера в дерев'яному ящику ца коліщатках. Я був за пасажира, а він — за коня. Потім ящик зупинився, бо "кінь" захотів відпочити. Я почав підводитись, а "кінь" в цю мить сіпнув... І мене боляче вдарило підборіддям об гострий передній край ящика... Я плачу, а кров заливає мені шию і груди...

Ми їмо оселедця. І враз щось гостре й колюче застрягло мені в горлі... Я подавився кісткою з оселедця, а мати, бліда-бліда, з чорними од розширених зіниць очима, пальцем витягає мені з горла кістку... Я страшно кричу...

Мати врятувала мені життя.

Потім я :і;овго не міг їсти оселедців.

Це теж було на Золотім руднику.

А це — на Брянськім. Туманність вже зникла. Я розмовляв тільки російською мовою, був гордий і самолюбивий, жорстокий і ніжний, вередливий і влюбливий. Любив передражнювати мою тітку Клаву, що вічно крутилась перед дзеркалом, і показувати їй за спиною язика, не розуміючи, що вона це бачила в дзеркалі.

І я думав, як вона могла це побачити своєю спиною, бо вона жалілась матері, а мати за це мене била.

Мені дуже подобалось, коли одна смуглява й красива подруга матері брала мене собі на коліна. Од неї так гарно пахло і вона була така уютна й хороша. Мені було вже п'ять років. Я навіть був "великодержавним шовіністом" і називав татового брата в других, що приїжджав до нас гостювати а Третьої Роси, і його батька, татового дядю, негарним словом, коли мати просила мене їх цілувать.

А дядько й дід були бородаті, в кожухах і брудних чоботях, диміли смердючим тютюном, були дуже високі, довговусі й плювали на килим, хоч мати й не дозволяла цього робить, навпаки, коли вона їм казала, що так робити не слід, вони смачно, з насолодою плювали, харкали й розтирали цю гидоту своїми намазаними дьогтем чоботищами.

Мати мене питала:

— Сыночек, почему ты не хочешь поцеловать своего дедушку? Я відповідав:

— Потому что от него несет хохлом.

А мій братик Коля, кирпатенький, товстенький, в теплих панчішках, такий ласкавий, трудолюбивий, послушливий і добрий, не гидував їх цілувати, дядька й діда. Він пригортався до їхніх гігантських ніг в широких шароварах, заривав своє личко в кожушину і казав:

— А я буду хохленком!

— О, це добра дитина, — говорив дід і любовно гладив Колину голівку своєю величезною запорозькою ручищею.

— А це — чортеня, — сердито блискав він на мене суворими очима й штовхав у лоба своїм страшним, майже в мою руку, пальцем, од якого я злякано одсахувався...

Я не розумів, що таке нужда, і погордливо дивився на бідно одягнених дітей.

У нас була кішка, а потім у неї з'явилось багато кошенят. Вони ранком дуже шуміли і бігали по кімнаті, де ми спали. І в мене прокидалось страшне й солодке бажання взяти ножа і всіх їх порізать... Але я не зробив цього. Я тільки кинув кішку в нужник у дворі... Вона довго, довго так кричала, так страшно і жалісно, так одиноко і смертно, що в мене серце розривалося з жалю, але кішечку так і не змогли врятувать.

А перед тим я під ганком, разом із Колею, замучив курку. Коля її тримав, а я крутив їй голівку. Вона так покірно й приречено дивилась на мене своїми малюсінькими чорними оченятами...

Мати сказала, що мене за це покарає бог. Я дуже боявся його. І коли, вже на селі, веселі хлопчики йшли барвистою юрбою до церкви і запрошували мене, я не йшов з ними. Я смутно і одиноко стояв осторонь їх веселої й щасливої дороги, а вони, сміючись і перегукуючись, як дзвінкі і радісні птиці, проходили за ограду і йшли в широко розкриті двері церкви з намальованими на них ангелами з огняними мечами в руках... Там, де все залито сяйвом і звучить неземний прозорий хор, хор янголів, ходить бог в золотих ризах... А мені туди не можна... Я ж грішник...

Я думав, що священик — це бог.

"Авдіторія", куди мати з своїми знайомими ходила на концерти... Сад... Музика... Шахтарський посьолок. Зоряні вечори, повні дзвону гітар і поцілунків... Перед вікнами дві чудні башти, а з них подихав в небо тихий, задумливий і багровий вогонь... Естакади... Летючі сплетіння сталі на землі і в повітрі, маленькі паровозики, які з веселим криком мчали з собою мініатюрні вагончики з вугіллям...

Ми часто ходили до Лозової Павлівки на базар у неділю. Маги купувала нам іграшки.

Тільки дорога здавалась мені дуже довгою, степом і нагору, довга й колюча дорога.

Ми йшли по стерні, і вона дуже колола мені в п'яти. Татко мені показував, як треба йти, щоб не кололо. Треба було сковзати ногами, майже не відриваючи їх од землі. І тоді не кололо. Але я дуже стомлювався. Мені обридло триматись за юбку матері. Я ж мужчина.

Але втома брала своє, і я знов чіплявся за юбку. Мати купила мені коника. Я розмахую цим коником, і мені здається, що їду на нім верхи. Тоді втома проходила, і я бадьоро крокував золотим, пахучим і повним багряних квітів степом.

Мати купила мені й Колі пальта з блискучими гудзиками. Я казав, що "буду інженером", а Коля — "хохленком". Ще в пас була сестричка Зоя, світла й гостроока. Я її дуже любив, а Колю чогось не любив і любив, але іноді, в тяжкі для нього й для мене хвилини.

Ще в Третій Роті, де я часто любив передражнювати кахикання татового батька на порозі його кабінету, у нас з'явилась Зоя... Якась чужа жінка показала нам її, зморщену, червону, з роздертим од крику ротом, і сказала, що найшла її на капуснику і зараз однесе її назад. Я плакав і благав її не робити цього. Я не знав, що таке "свято". Я думав, що це — багато поличок, а на них усе — цукерки й пряники... Ще я не знав, що значить "живий" і "мертвий".

Я любив ходити в поле і милуватись квітами, особливо багряно-синіми квітами будяка, і любив придавлювати за животики чудні блакитні цвіточки, такі бархатні й добрі, а вони, коли їх придавити за животик, широко одкривали свої ласкаві, золоті ротики... Ще я любив дивитись на зорю після заходу сонця і кидать камінці в срібні води ставка... Я кину

камінець, а він булькне, і після нього довго що йдуть по золотій вечірній воді за колами кола, все ширше й ширше, а потім зникають, і вода знов стає спокійною, темною і тихою... Я питав у матері:

— Куда деваются камушки, и отчего от них идут круги по воде, а потом исчезают?

Мені було неприємно, що коли обріжеш пальця, так довго йде кров і її трудно спинити...

Я питав у матері:

— Почему бог сделал человека таким непрочным? Мати казала:

— Сыночек! Ты мне задаешь такие вопросы, что я на них и ответить не могу.

Одного разу я стояв коло жовтого, залитого сонячним сяйвом погреба, і до мене, в наш двір, просто, привітно й спокійно зайшов стрункий, смуглявий, гарненький хлопчик. Я дуже полюбив його, і ми стали дружити. Це був син рудничого фельдшера Коля Канарейкін.

Тільки коли він довго не приходив до мене, так я за те, що він мучив мене чеканням, бив його довгою лозиною.

Ще мені було дуже інтересно і красиво ходити з моею ровесницею, дочкою кучера, в поле, де ми грали в крем'яшки, ловили метеликів. Я любив дивитись, як вона тонкими й ніжними пальчиками сплітала віночки з польових квітів для себе й для мене.

Вечорами повз вікпа проходили п'яні шахтарі й співали пісню про доктора Лойку, якого вони дуже любили:

Доктор Лойка, он все знает, От всех болезней излечает.

А наша служпиця Поля виходила до них назустріч, і її обнімав у нас за сараєм красивий і веселий коногон Шаповалов.

Він часто бував у нас на кухні, внизу, куди я, в одкриту ляду, коли надходив час, дзвінко й владно кричав:

— Поля! Подавай обеді

Мені дуже подобалось так кричати.

А Поля теж була хороша штучка. Вона свойому Вані смажила картоплю так, що та аж кипіла в маслі, а нам до столу подавала майже суху.

За це Ваня часто бив її, за любов і картоплю в маслі. Це він так виявляв до неї свою "подяку".

І татко й мати, а іноді й їх знайомі, ледве втихомирювали буйного й п'яного Ваню. Вони його зв'язували, а він плакав, лаявся, називав Полю нехорошими словами і часто, разом із плювками в її лице, незрозумілим словом:

— Изменщица!

А Поля. з розпатланим волоссям, в синцях і розірваній кофточці, довгими чорними косами витирала йому сльози, плакала й цілувала зв'язані руки й ноги, а він, під її поцілунками, тільки стогнав, скреготів зубами і страшно крутив налитими кров'ю очима, що майже вилазили з орбіт...

А потім вони мирились і, мов нічого не було, знов солодко цілувалися за сараєм, а Поля кудкудахтала, як курка, якій я одкрутив голівку, задихалась і переривчастим шепотом питала:

— Вань, а Вань! Когда ж мы поженимся?

— Подожди: вот я заработаю денег, справлю себе спинжак и ботинки на рантах... Куплю гармошку и корову, выпишу мать, и тогда будем все вместе, — відповідав Ваня сухим басом і чомусь захлинався.

Соня, дочка кучера, коли ми ходили в поле, теж питала мене (ми з нею часто підглядали, як Поля з Ванею цілувались):

— Вов, а Вов! Когда же мы поженимся? Я відповідав їй, як Ваня, хрипким і переривчастим "басом":

— Погоди, вот я заработаю много денег, справлю себе спинжак, куплю гармошку и корову, а потом сядем на ту корову и убежим.

Іноді вечорами у нас збирались гості, грали на гітарі, пили горілку, потім грали в преферанс і показували фокуси. А один худий і довгий конторщик ходив на руках і майже діставав до стелі ногами. Це було дуже смішно. Всі сміялись і аплодували йому.

Тільки мені не подобалось, що коли він їв, то витирав куточки рота шматочком хліба, а потім посилав їх собі за вуса. Мені було гидко на це дивитись...

Мені дуже подобались пісні, що їх співали мати й гості.

Особливо любив я старовинну, козацьку, якої матір навчив донський офіцер:

По дороге пыль клубится, Слышны выстрелы порой... Из набега ой-да удалого Едут все донцы домой!

Я уявляв їх, буйних і запорошених, чорних як циган од сонця й вітру, з кашкетами набакир, чорними й золотими чубами, розпатланими од бігу баских коней, що почули запах батьківщини й солодкого відпочинку.

Вони мчать і стріляють на скаку. Весела золота ватага, вся обвішана награбованим золотом і зброєю, на якій запеклась кров чужинців... Я не любив їх за розбійні справи, але вони мені подобались тому, що були хоробрі й красиві, як той чорновусий донський офіцер, що був закоханий в мою матір і дуже подобався їй... Але мати в ньому розчарувалась, бо батько їй сказав, що в тонких губах донського красеня є щось єхидне...

Не допомогла офіцеру й донська пісня, в якій мені особливо подобалось місце, де говориться, що

Лишь один казак не весел..."

Смутно і самотньо їде він осторонь товаришів, на чужому коні, з пониклим чолом... Товариші його питають, чому він такий невеселий:

Аль турчанкой ты пленился

в басурманском во краю...

А козак їм відповідає:

Это горе — нам не горе,

Мы привыкли в горе жить,

Чтоб по ветреной девчонке

Сокрушаться и тужить.

Він тужив не за коханою, а за своїм вірним другом, бойовим конем, убитим злою турецькою кулею... Ще я любив, коли мати співала циганських пісень:

Положите мне золота в ручку, и всю правду я вам расскажу, — про ворожку, що "неведомых духов царила" і їй "власть прорицанья дана", про цигана:

Лишь один цыган не пьет, не гуляет, он да па цыганку скоса поглядает...

Я любив все, що співали мати й гості. І про моряка:

"Лет семнадцать по неволе моряк все плавал по волнам...", і "Разлука ты, разлука, чужая сторона, никто нас не разлучит, ни солнце, ни луна..." Особливо слова:

Моя рука писала,

не знала, для кого,

а сердце подсказало:

для друга своего...

і "Помнишь ли, милая, ветви тенистые, ивы над сонным прудом...", і "Любила меня мать, уважала, что я ненаглядная дочь. А дочь ее с милым убежала в осеннюю, темную ночь..."

А батько додавав: "Тир-дир-точь, тир-дир-точь..." Ці пісні дзвеніли або в залитій лагідним сяйвом широкій, з високими вікнами кімнаті, або в

степу, в таємному світлі вогнища і в голубому й далекому мигтінні зірок, під задумливий дзвін гітари в чарівних руках татка, що співав задушевним бархатним баритоном.

Коли батько та їх гості, жінки й чоловіки, співали пісень, то їх обличчя ставали якимись особливими, гарними й задушевними, неначе тихий геній добра благословляв білими крилами чудесні душі стомлених трударів нашої землі... У жінок тремтіли сльозп на довгих і сумних віях, а чоловіки були бліді, неначе їм чогось було жалко і перед кимсь соромно, і вони тоді ставали особливо гарними, і я їх усіх любив, навіть того довгого і худого, що витирав губи шматочками хліба... Він же був не винен, що в нього така дурна звичка. І моя дитяча душа, повна восторгу пісні і всепрощення, готова була обняти весь світ, з усім добрим і злим... Для мене тоді все зле пропадало і залишалось тільки добре... Я одійду од людей, ляжу на пахучу траву, дивлюсь на далекі зорі, про які мені мати казала, що це "очі янголів", і плачу, плачу... Після сліз мені ставало так легко і тихо на душі... Я наче виростав і летів у зоряні світи, що скажено мчать у вічність, а за спиною в мене шуміли могучі, на все небо, крила... І завжди після таких "польових каш" з костром, музикою й піснями, я не пам'ятав, як опинявся в свойому теплому і уютному ліжку, і прокидався під радісне щебетання птиць за вікном, весь осипаний золотим дощем ранкових променів сонця...

До нас приїхали з Воронежа мамині брати Костя й Льоня. Костя був кучерявий, красивий і балакучий, а Льоня кирпатий і злий. Вони часто сперечались. Костя був розумніший, і Льоня, коли в нього не ставало слів і взагалі нічим не міг аргументувати, так він хватав Костю за груди своїми злими й дужими руками і бив мого кучерявого дядю спиною й головою об стіну. Так завжди сварка увінчувалась "перемогою" дяді Льоні.

Вони наговорили моїм батькам стільки казок про багате життя на Кавказі, що батько взяв в конторі "рощот", 1 ми виїхали...

Перед виїздом мати продала всі меблі, а я бігав за речами, що їх виносили назавжди чужі люди з наших опустілих кімнат...

Особливо я плакав за рукомийником і все благав матір, щоб вона хоч його не продавала... А мати, бліда, з затислими, побілілими губами, нічого мені не відповідала і ходила по кімнатах, як чорна й гнівна судьба...

Я назавжди прощався з моїм дорогим рудником, Лозовою Павлівкою, станцією Алмазною, рейками, вагончиками, квітами, ставком і зорями. Зорями мого золотого дитинства, мого безжурного життя, Колею Канарейкіним і заплаканою Сонею.

Була осінь, але не пізня, а тиха, золота і печальна...

Вечірнє проміння заливало безмежні простори донецьких степів, а ми з Сонею все йшли і йшли в погасаюче небо...

Ми пройшли повз лікарню й ряди красивих будинків, що здіймались у вишину, з вікнами, залитими кров'ю зорі... Десь за одним із цих кривавих вікон плаче мій смуглявий друг Коля (я з ним уже попрощався), а ми йдемо, маленькі й самотні, у великому, повному сліз світі... Сліз мого прощання з першою дитячою любов'ю і життям, яке потім буде мені тільки снитись...

II.

Все гуркоче й строкато пролітає мимо розчиненого вікна вагона, а далі кружляв плавно й повільно...

Вітер шумить і віє мені в лице, а я хочу, щоб поїзд летів усе швидше й швидше... Я висовуюсь із вікна лицем до бігу поїзда і всім тілом і бажанням наче підганяю його...

Батько на кожній зупинці виходив, щоб купити нам ласощів або за водою, а більше — випити горілки.

Я дуже хвилювався, що поїзд піде без татка, плакав, а Коля мене заспокоював:

— Не плачь... Папа скоро прийдет, он пошел прогнать курицу.

Я ніяк не міг заспокоїтись... Мені здавалось, що татунь відстав од поїзда... Що ось він стоїть одинокий в страшному й невідомому полі... І мені так жалко, так жалко за ним, що нестримні ридання стискають мені горло і сльози заливають щоки...

А коли татко приходив, я заспокоювався... І так було всю дорогу.

Кавказ...

Ніч.

Поїзд їде берегом моря... Воно глухо й грізно шумить і б'ється за вікнами, а перед нами туманно біжить в гору кам'яна стіна, хвиляста й страшна...

Це — гора Арарат.

Черкешенки, під чорними чадрами, все плачуть і плачуть, ниють печально і страшно... Це вони так співають, як мені сказала мати.

Перед тим на одній шумливій станції була пересадка. Підійшов поїзд. Я стояв у метушливій і тривожній юрбі. Ударив другий дзвінок, а в вагон ще не пускають. Жах охопив мою душу... Я сплеснув руками і повним одчаю голосом закричав:

— Ой боже ж, мы опоздаем!

Всі здригнули й глянули на мене...

Це було як електричний ток...

Нам дали дорогу, і ми перші ввійшли до вагона.

Я дуже сподобався одному красивому грузину з чорними, неначе налитими дьогтем, очима...

Він мені на кожній зупинці купував масу східних солодощів.

Особливо мені сподобались гранати.

Грузин часто брав мене собі на коліна й навчав рахувати по-їхньому до п'яти:

— Эрти, ори, сами, охти, хути...

Але матері чомусь не сподобалась дружба грузина зі мною. І коли він пішов на одній із зупинок за новою порцією ласощів, вона сховала мене на верхній полиці.

Грузин прийшов, а мати сказала йому, що я в другому кінці поїзда.

Він кілька разів оббігав весь состав, все шукав мене, і, пробігаючи повз наше купе, тривожно заглядав у нього й стурбовано питав:

— Дэ Волода?..

Мата казала, що мене нема, і грузин бігав як навіжений. по всіх вагонах і кричав:

— Вы нэ видэл такой смуглый, хорошенкий малчик?.. Йому відповідали сміхом, і він біг далі. Нарешті його розпачливі крики замовкли. Мабуть, він зійшов ва своїй станції. І мати дозволила мені бути

на нижній полиці і знову дивитись у вікно... Поміж немов розчахненої гори я вперше побачив море. Воно чомусь було як спній мур, не лежало плескато, а синіло, як стіна гігантського будинку... І я думав, як же в ньому плавать?.. Мабуть, дряпатись нагору, а потім, як на санях, летіти вниз... Але так можна розбитись об гостре каміння...

Ми швидко наближались до моря, і воно поволі лягало синьо й широко...

Над поїздом звисали величезні й страшні кам'яні брили, що. наче на ниточці, тримались на могутніх боках гір, і мені здавалось, що вони ось-ось упадуть на нас і роздушать, як комашню...

Але брили не падали на нас, і поїзд з важким гуркотом пролітав під ними...

Ми їхали до містечка Кульпи, де жив мамин брат у других Радя Локотош 1, який був там приставом.

Вночі до нашого вагона зайшло два горянина. Батько й син. Батько був весь неначе мідний, з оголеними волохатими грудьми. Він у великій лахматій шапці, а син одягнений в якесь лахміття, смуглявий і чорноокий. Це були діти злиднів, але чимось буйним, диким і гордим віяло од них... Вони внесли до нашого вагона гори з їх грізними скелями, шумливими й швидкими річками, вічним лементом листя і співом птиць, з їх хмарами і орлами...

Ми з хлопчиком одразу ж подружили.

Він на мене казав: "Якші".

Мені з'ясували, що це значить "красивий, гарний". А "яман" значить — "некрасивий, поганий".

Хлопчик був схожий на мене, тільки він був дужчий, і очі йому палали огнем його батьківщини, Кавказу, грізного й похмурого, в вічних снігах і туманах, повних сонця, вітру й волі.

Після поїзда ми їхали бричкою сто кілометрів до Кульпи — їхали багряною і нескінченною пустелею...

Перед нами синіла близька гора, так близько, що, здавалось, до неї можна було доторкнутись рукою...

А ми їхали до цієї горп, що так близько і казково синіла перед нами, сто кілометрів...

Таке прозоре повітря було на Кавказі.

Довга і порохлива була дорога. Іноді з ям, обабіч неї, вибігали навстрічу нам обідрані, смугляві й чорноволосі, подібні до циганчат діти, кричали щось незрозуміле і грозили нам услід чорними, худенькими кулачками...

Ми гриміли повз них, а вони довго ще бігли за нами і тоненько й протяжно кричали щось люте, і все грозили, поволі даленіючи, їх маленькі фігурки...

Я не сердився на них, мені було до сліз жалко за ними, що вони живуть в ямах, такі худенькі й обідрані, за те, що в них такі рідні очі...

Нарешті ми в'їхали до Кульпи.

На ганку стояв дядько з черкесами і щось з ними по-їхньо.чу розмовляв. Він був у черкесці, високий, стрункий і красивий, з пишною, роздвоєною золотою борідкою.

Горянії стояли круг нього в чорних бурках і папахах, як похмурі орли, і кинджали їх, у срібних піхвах, холодно й грізно блищали на сонці...

Дядько Радя був дуже добрий і простий. Він міг задурно брати рибу в горян, але цього не робив і платив гроші. Його кімнати були обвішані килимами, а на них висіли красиво вигнуті шаблюки і взагалі всіляка зброя...

У нього був лакей, що ходив як тінь і в точно визначену годину нечутно з'являвся в кімнаті і монотонно говорив: "Улжін гатов..."

Я любив сидіти біля вікна і дивитись на червоні гори за його голубими шибками... Гори були дуже близько, а з їх боків тонко й жалісно здіймались у небо сині завитки диму з ям, в яких жили люди...

Повз вікон часто проходили верблюди, вони хитали добрими й покірними головами на волохатих і витягнутих шиях, неначе здоровкались зі мною, і дзвеніли маленькимії круглими дзвониками... Довгими караванами кожний день вони проходили повз вікна... І іноді проїжджав па гору маленьким ішаком, худеньким і довговухим, величезний, гладкий і пузатий горянин. Його ноги майже волочились по землі, і бідний ішачок ліз з останніх сил на гору, а гладкий горянин іще, мабуть, щоб ішачкові було важче, гойдав своїми ногами. Мені було жалко бідненького ішачка. А гладкого горянина я ненавидів за його пухкі й масні од жиру щоки, за веселі пісні, що він наспівував, роздуваючи од напруги своє жирне й чорне горло і не звертав жодної уваги на страждання бідного четвероногого мученика.

У мене був охоронець з кинджалом.

А раз до мене прийшов його маленький брат-горянин і повів показувати Кульпи. Ми ходили з ним по лабіринту вузеньких і кривих вулочок, а з боків були глиняні, з плескатими покрівлями саклі. На саклях паслись кози і спали жінки і діти.

Ми ввійшли до саклі, де жив хлопчик. На долівці покотом лежали його рідні, і їх голови були замотані рушниками. Я думав, що хтось їм попровалював голови і вони обв'язали їх і лежали хворі. А вони просто відпочивали, і голови їм були не провалені і обмотані не рушниками, а чалмами. Це такі головні убори. Я потім узнав про те. А тоді мені їх було дуже жалко.

Я спитав хлопчика:

— Отчего они спят?

— От голода, — відповів хлопчик і подивився на мене сухими, гарячими, голодними, бездонними й гнівними очима...

У дядька на столиках було дуже багато різних красивих речей з хрусталя й гірської кристалічної солі. Я завжди питав у нього дозволу, коли хотів що взяти з його чудесних столиків. А Коля не питав дозволу у нього, а просто брав. Дядькові подобалось, що я завжди питав у нього дозволу, і не подобалось, що Коля все робив, як йому хотілось, наче дядька зовсім і не було на світі. Коля не любив його, і він відповідав йому тим же. А мене він дуже любив.

Часто він голубив мене, пригортав до себе і, дивлячись мені в очі, казав мамі:

— З цього хлопчика вийде щось велике... Він вирішив узяти мене на виховання, бо був нежонатий.

Мати погодилась, а потім уся в сльозах повернулась і забрала мене в дядька. Він подарував мені на прощання шаблюку. Вона була довга, вища за мене, на шумливому вокзалі, повнім жінок у чадрах, що все хиталися і щось мурмотіли, батько продав за четвертак дядьків подарунок і випив за його здоров'я горілки, а я — гірких сліз.

Баку...

Ми стоїмо з батьком на березі Каспійського моря, біля великого мідного якоря, вритого в землю. Я дивився на море як на величезну і безкінечну бурхливу вітряносиню гору...

Хвилі добігали майже до моїх ніг і залишали на піску срібні волани ажурної піни...

В порту було багато кораблів з шумливим гаєм вітрил, і воии дуже хитались, а од берега одходив і повільно дерся на синю і гуркітливу гору моря білий і красивий, як місто, пароплав. І далеко-далеко, як блакитні метелики, були розкидані в розпеченій синяві неба кораблі...

Ми з татком ходили безкінечними вузькими й заплутаними вулицями Баку, і мені було дивно, що він ні в кого не питає дороги і все знає, куди йти, на що дивитись...

Мати казала, що Баку — це "город міліонерів". Ще вона казала, що в Баку продають сніг...

Ми там жили цілий місяць у готелі і платили по карбованцю в день за номер. Мені здавалось, що це дуже великі гроші.

Матері не сподобався Кавказ, бо вона боялася "розбійників", як вона казала, а насправді її, як і батька, туга за батьківщиною примусили покинути цей чудовий край і повернутись на димний, суворий, але рідний Донбас.

III.

Це був уже не Брянський Рудник, а село Чутине. Чудно й дико мені було жити на селі. У мене була червона сорочка, а хлопці були вредні і дуже бились, і собаки теж були дуже вредні. Ми жили в незвиклій нужді,

на чужій квартирі, і я грався з братиком і сестрою на глиняній і колючій печі. Мати часто плакала, а батька майже завжди не було вдома.

Він приходив рідко, стомлений і зліш. Все шукав роботи і не знаходив її. Він став багато пити. А коли нап'ється, стає блідий-блідий і все мовчить.

Мати часто сумно співала:

Потихесеньку, помалесеньку,

мої дітки, йдіть...

Спить п'яниця в рубленій коморі,

глядіть його та не розбудіть...

І далі:

Ой п'япиця та не робітниця,

день і нічку п'є,

а як прийде із корчми додому,

мене, молодую, б'є...

П'яний батько хрипко й з тяжкими перервами дихає на ліжку, а голос матері жалісно чайкою б'ється в бідній і сумній хаті і тремтить сльозами:

Спить п'яниця в рубленій коморі, глядіть його та не розбудіть...

Особливо я любив, коли мати співала:

Місяць з хмари виглядає,

світить у хатину...

А там жінка молодая

колише дитину...

Або батько:

Віє вітер, ще й буйнесенький,

та на той садок зеленесенький...

А у тім садку живе удова,

а в тії вдови — дочка молода...

Ми пішли з Колею за село і забрели на чужий баштан. Нам дуже подобалось блукати золотим лісом кукурудзи. Та якийсь страшний дядько, мабуть, хазяїн або його син — худий, високий, чорний і в золотому брилі — наскочив на нас і почав лаятись. Я перелякався і втік. А Колічка залишився з цим страшним дядьком. Я одбіг далеко, а потім зупинився. Мені стало дуже соромно, що Колічка не втік, а я втік. І ще я думав, що дядько вбиває Колічку, і моє серце обливалось кров'ю і жахом.

Я сумно й лякливо повертався назад і побачив, що мені назустріч, немов нічого й не було, ідуть Коля і страшний хазяїн баштана. Колічка радісно кричав і кликав мене до себе, а "страшний" дядько був зовсім не страшний і привітно мені усміхався.

Я наче проснувся од жахливого сну, коли побачив, що братик живий.

Ми знов повернулись до Третьої Роти і жили в нашого родича, залізняка Удовенка.

Раз батько напився п'яний і посварився з матір'ю, а потім вигнав її і заложив двері міцною палицею, щоб мати не могла одчинить.

Коля був на печі, а я лежав коло п'яного батька і боявся поворухнутись, щоб не потривожить його сну. Я любив його і був сердитий на матір, що вона його лаяла. Мати в холодних сінях жалісно просила, щоб я їй одчинив двері. Але я цього не зробив і не дозволяв зробити Колі.

Колічка все заспокоював маму, щоб вона почекала, коли я засну, і тоді він одчине їй двері.

Нарешті я заснув.

Крізь чуйний, злий і тривожний сон я почув якесь сопіння, потім щось луснуло, і хтось тяжко упав на долівку. Це Коля усім своїм маленьким тільцем повиснув на палиці і переломив її. Він тільки крикнув:

— Чуть-чуть не упал!

Це була в нього гака звичка — завжди, коли він падав, то чомусь радісно кричав:

— Чуть-чуть не упал!

Це він так казав, щоб мати не хвилювалась, що йому боляче. Вів дуже любив матір і не дозволяв їй прибирати у кімнаті і все робив сам. Він плакав, коли мати не дозволяла йому це робити.

Син моєї тітки Раші Холоденко, Улян, часто бив мене. Це в нього ввійшло майже в систему. Раз він мене бив, а Коля, вдвічі менший за нього, терпів, терпів, а потім як підскочить до Уляна, як закричить на нього:

— До яких пір ти будеш бити мого брата? — та як лусне його в ніс, так, що в того чвиркнула кров, і ніс на моїх очах став синім і розпух, як груша...

А Колічка, як гнівна молнія, в'ється круг Уляна і молотить його залізними од справедливої злоби кулачками і в боки, і в живіт... А потім з усього розмаху шибонув під ложечку так, що Улян охнув і без дихання джвакнувся в пил...

IV.

Юзівка 1.

Ми жили в маминої подруги. В такій же квартирі, що була в нас на Брянському Руднику. Повз вікон часто пробігали веселі англійські діти в твердих, білих, накрохмалених комірцях, з галстуками і в мужських сюртуках, тільки штанці в них були до колін, ну, панчіхи й штиблети. Вони були в окулярах, не всі, звичайно, дуже чистенькі, пихаті, нікого не помічали, на нас дивились як на щось не варто уваги і гелготіли як гуси...

У маминої подруги було двоє дітей. Вони лежали в другій кімнаті, хворі на скарлатину. Ми бідно жили, а хворі хлопчики не їли своїх булочок і оддавали нам а Колего. Вони тільки надкусували їх, а ми з Колею доїдали.

І от одного разу, коли я проснувся, мати сказала, що Коля захворів.

Він лежав на підлозі і жалісно дивився своїми темними, добрими, бархатними очима і тихенько стогнав...

Я сказав:

— А... Это он так, представляется...

Ми завжди, коли хотіли, щоб мати давала нам їсти більше і краще, по черзі "хворіли". А мати завжди таких "болящих" краще годувала і давала більше солодкого.

Але Коля не "представлявся".

Прийшов високий, красивий і огрядний, в пенсне, бородатий військовий лікар.

Він оглерів Колю і сказав, що в нього скарлатина.

Колю поклали на ліжко. Він був весь червоний і гарячий... Лікар кілька разів приходив і сумно дивився на Колічку, давав йому ліки, але ліки не допомагали.

На третій день, вранці, Коля почав умирати.

Він дуже любив маму і все просив її не відходити од нього. Мати нахилялась над ним, а він дивився на неї вже мутними оченятами і все знімав у неї з волосся на потилиці якісь "катушки"...

Перед смертю він попросив умитись, умився, потім попросив ікону Козельської божої матері, перехрестився, поцілував її й ліг... І ще він попросив, щоб його поклали на підлогу.

Його поклали... Мати дуже плакала, а Коля, щоб вона не плакала, навіть стримувався, щоб не стогнати... Так він її любив...

А батько втік... Він не міг бачити останніх мук свого синочка. Коля вмер уночі.

Він як живий лежав у великій кімнаті, і з його носика виглядала срібна піна...

На його пухкеньких ніжках були теплі панчішки й туфельки.

Я не вірив, що він умер, мені здавалось, що ось він зараз підведеться, одкриє свої бархатні очі під густими й довгими, красиво загнутими віями, і скаже: "А я буду хохленком!" Але Колічка тихо і срібно лежав перед нами...

А потім його везли по місту на дрогах, в білій, пепофарбованій труні, а ми йшли за нею...

Байдуже диміли труби, проходили чужі, жорстокі в своїй байдужості люди, а ми все йшли і йшли за білою труною Колічки, йшли і плакали...

Потім ми в'їхали на цвинтар, і чужі люди опустили труну Колічки в яму і засипали землею.

Хрест на могилі братика був теж, як і його труна, білий, непофарбований.

Потім, коли ми від'їжджали з Юзівки, прийшли на Колину могилку прощатися з ним.

Мама дуже плакала, а татко став навколішки біля могили, і з його очей капали дрібні, дрібні сльози, як осінній дощик, що мжичив над нами...

Ми їхали, а за нами ще довго було видно хреста над могилою Колічки...

Ох, то не хрестик, то Колічка простягав услід за нами свої бліді, дорогі й неповоротні руки...

Як я потім картав себе за те, що був не ласкавий з Колею, що іноді бив його... Як би я тепер любив його, боронив од хлопців і собак!

V.

Села, все села... Іноді рудники... Але рудники — як бистролетні сни, рідні й неповторні... І шахти, кліті, стволи, шахтарі, запах милого дитинства од вугільної руди, рейок, сиве мелькотіння вагонеток і "страданье", срібний плач або буйний розгул золотих ладів під п'яними пальцями коногона, чубатого й одчайдушного.

Татко працював на рудниках більше креслярем, іноді шахтарем, а на селах учителював, був і сільським писарем. Працював і землеміром, а в основному — сільським адвокатом, писав селянам "прошения", починаючи од волосної управи і кінчаючи царем. Але про це потім.

На Кавказі я захворів на малярію, і вона мене часто трусила.

Але ще до малярії я щороку по п'ять днів хворів якоюсь чудною хворобою.

Ранком, після туманного й тяжкого сну, я прокидався якийсь кволий і сам не свій. Все зліва направо бігло перед моїми очима... Весь світ кудись безперервно линув... Я не міг ходити, а лежать було мукою, бо це мене не позбавляло од головокружіння, хоч трохи й послаблювало його... Я затуляв очі, але це не допомагало... Я ніби провалювався в якісь перетинаючі одна одну безодні, ніби розпадався на шматки, хмарно й гойдливо... Нічого не міг їсти. Все йшло назад... Часто мене тошнило...

На п'ятий день я прокидався без головокружінь, але не міг швидко повертатись, особливо ліворуч, коли я так робив, то падав на землю... Доводилося повертатися всім тілом, тихо, тихо. Ліва половина голови в мене була завжди якась туманна...

Коли мені був один рік, мене поклювало стадо гусей. Служниця залишила мене одного на подвір'ї, а сама пішла до хлопців на вулицю. Я, мабуть, лежав на правім боці. Гуси мене клювали все в голову, все в голову... Я не кричав... І про це нічого' не пам'ятаю... Це з слів матері.

Вся ліва половина голови в мене була після нападу гусей в моргулях завбільшки з голубине яйце...

А двох років я обварився до пояса кип'ятком. Це я пам'ятаю. Я стояв у низькому коридорі, а за спиною в мене служниця поставила мідний таз, повний кип'ятку. В цей час по коридору проходив татко. Я чемно дав йому дорогу, одступив на крок і... сів у таз з кип'ятком...

Немов крізь страшний гарячий туман бачу все це... Татко ШБИДКО рве на мені чорні бархатні штанці, а мати рве на собі волосся і то підіймає, то опускає руки. Крику її я нг чув... Це було як у сні...

А далі — тьма...

Далі — з слів матері.

Лікував мене наш третяротський фельдшер Трохим Іванович.

Я обварився так, що залишився останній слой кожі, за яким, якби зліз і він, була смерть.

Мати платила фельдшеру (щоб не знала бабуся) щоденно по карбованцю за візит, а бабуся (щоб не знала мати) давала стільки ж.

Він підсипав до моєї мазі якоїсь гидоти, що викликала знов запалювальний процес, і я трохи не вмер.

Батьки дали лікареві на аналіз цю мазь, і після аналізу стала ясною причина, що трохи не загубила мене. Фельдшера прогнали.

А ще до того бабуся, яка часто сварилася з мамою, щоб дати їй зрозуміти, що значить любов до сина і тривога за ним, взяла мене, закутаного в пелюшки, коли мати кудись ходила, і засунула в темний далекий куток під кровать...

Мати трохи не вмерла од жаху, бо ніде не могла мене знайти. Вона шукала цілий день, а я весь цей час лежав на голій і холодній підлозі...

Мати потім ніяк не могла собі з'ясувати, чому я цілих шість місяців безперервно кричав, і вона нічим не могла мене заспокоїти.

Ну, звичайно, це в мене був ревматизм. На Брянському руднику, перед сном, у мене часто ламало ноги, і мама робила мені масаж, натираючи їх лампадним маслом або керосином; потім закутувала Їх теплою вовняною хусткою...

Отже, мені пощастило.

Перед тим, як потрапити на село, ми приїхали в Харків. Жили на Потинській вулиці, 110. Нам дав притулок дідусь по матері. А дідуся по батькові вже не було. У маминого батька було дві дочки й три сини: Клава, Ніна, Льоня, Костя і Ваня.

Дідусь часто випивав, і тоді він ставав буйним. Жахливо лаявся з бабусею і дітьми, з мамою — теж. На мене ці сварки діяли, як грози без грому... Вони безперервними блискавицями палили мою душу... Це було дуже часто.

Тільки мені було дивно, що вони всі лаються і лаються, а не б'ються... Це було жахливо — чекання бійки, напевне, з сокирами і т. ін.

Я, тремтячи від жаху, все чекав, коли ж почнуть битися... А вони не бились і тільки лаялись як попало... Кімната сповнювалась нервовою бурею, і ця буря рвала моє серденько на шматки. Це — як перед пострілом. Не такий страшний постріл, як його чекання.

Вони були жахливі неврастеніки, крім мого татуся. Всі, як туго натягнуті струни, дивно напружені і повні погрожуючого дзвону, що ось-ось порвуться...

Я бігав на вулицю і на шумливих яскравих тротуарах співав з хлопчаками:

Вставай, піднімайся, робочий народ!..

Тільки, замість "крик мести народной", ми співали:

"крицместер народный".

Це був 1905 рік.

Дядя Ваня вчився у жерстяній майстерні, проте мріяв стати машиністом. Ще маленьким він співав:

Тут, тут поезд стоит пять мипут.

Його мрія здійснилася.

Але про це потім.

А коли ми повернулися в село, в рідну Третю Роту, я бачив робітничу і селянську маніфестацію.

Через майдан, на Червону вулицю йшли статечні молоді хлопці в піджаках і яскраво начищених чоботях.

Вони йшли повільно і співали:

А у Питере, на троне,

сидит чучело в короне...

Вони співали протії царя.

А поліцаї поховалися.

Робітники йшли до содового заводу...

Так і стоїть вона в моїх очах, ця яскрава, смілива й спокійна, що нікого не боїться, маніфестація.

Я тоді не розумів, навіщо це робиться, але мені подобалось море людей у яскравих від сонця сорочках, підперезаних красивими шнурками з китицями. Вони йшли, твердо ставлячи ноги на запилену літню землю, ці світлі і до сліз рідні мені господарі нашої землі.

Мама говорила, що вони йдуть завойовувати свободу, а у татуся очі були світлі-світлі, як у орла, коли він дивиться на сонце.

VI.

Харків, знову Харків...

Він нескінченно широкий і шумливий.

Я вже ходжу в школу.

Неділя.

Вчителька веде нас дивитись "туманні картини"... Ми довго, довго йшли. Я дуже стомився. Нарешті ми прийшли в широку залу. Стемніло. Потім — яскраво, на екрані бігали маленькі чорні чоловічки, і нам було far смішно. Потім усе зникло, як золотий і красивий сон, і "туманні картини", і школа.

Іноді ми жили в містах, але недовго.

В Луганську я стрибав униз головою із залізного мосту, біля Гартманського заводу, в річку Луганку. У Воронежі бився навкулачки з хлопчиками, які сміялися з того, що я замість "арбуз" говорю "кавун", а на селі хлопчаки сміялись, що я, приїхавши з Воронежа, говорив замість "а що ж" — "дык што"...

Зате у Воронежі я навчився кататися на санчатах не сидячії, а лежачи на животі, і правити не каблуками, а носками. Цього ніхто не вмів, і я був герой. Злітав на санчатах там, де ніхто не міг.

Любив кататися із заводської гори, на доріжці, якою ходили робітники, спускався по ній аж до залізничного насипу. Я лечу, а повз мене мелькають стовпці, мелькає смерть...

Із страшенною швидкістю я пролітав, обминаючи чавунний кран, із якого брали воду, і летів прямо до насипу. Біля крана розливали воду, і вона замерзала. Поступово вона мерзлим покровом розляглася навколо нього. Санчата в мене були на залізних, гострих і блискучих від вживання полозках. Я лечу з гори. Швидко наближається чавунний кран. Хочу його

об'їхати. Але полозки на замерзлій воді сковзаються, і санчата летять прямо на чавунну колонку крана...

Ще трохи, і голова моя розлетиться вщент.

До крана лишається кілька метрів.

Я розжав руки і випустив з-під себе санчата.

Вони помчали переді мною, вдарилися об кран і відлетіли вбік.

А я теж з шаленою швидкістю, сковзаючи животом по кризі, налетів на кран і вдарився об нього витягнутими перед головою руками, щоб пом'якшити удар і захистити голову. Руки мої м'яко вперлися в холодний чавун і зігнулися так, що лише доторкнувся головою до крана.

Я перехитрив смерть.

Мені було десять років.

З двох років я почав малювати. Уже дорослим я бачив у бабусі мої малюнки, малюнки дворічного художника-початківця... Я малював усе паровози та вагончики в трипалими людьми... Паровози і вагончики, паровози з тендерами, вагончики товарні, ешелони... Ніби знав, як багато грізного у мене буде з ними пов'язано, як багато радісного і грізного, як багато грізного і радісного.

Але про це, криваве, — потім, пізніше... Уже, крім Зої, був Олег, мій улюблений брат. Він ще на рудниках і в містах п'ять разів хворів запаленням легенів. В пам'яті моїй він блідий і тихо-покірний лежить на ліжку, в Юзівці, з п'ятим запаленням легенів. Його сумовите й спокійне личко горить в крові моїх спогадів блідим факелом, і вітер нужди і горя вів мені в лице з далеких і скорботних днів нашого тяжкого дитинства.

Кістлява рука смерті хоче погасити цей факел, але він горить, щоб потім засяяти рівним світлом перемоги.

Ось сестричка Зоя теж, в Юзівці чи на іншому руднику, страшенно розпухла від запалення нирок...

VII.

Сметанівка.

Це невелике село, майже хутір.

Батько був там учителем. Він брав з кожного учня щомісяця полтиник і хлібину. За зиму його учні вже вміли читати, писати і знали чотири дії арифметики...

До кожного учня у батька був індивідуальний підхід.

Я теж почав учитися. В мене були зошити, олівець, ручка, чорнильниця, грифель і грифельна дошка.

Спочатку ми писали на грифельній дошці палочки, потім літери.

Батько не вчив нас по старинці; "аз", "буки", "вєди", "глагол", а так, як літери є і зв'язують їх між собою у вимові...

Ми старанно мукали хором і скрипіли грифелями, вчились рахувати і почали розв'язувати задачі.

Якось я сам написав на дошці: "Папа... Мама..." Мати радісно закричала у мене за спиною:

— Коля! Подивись, Володечка вже може писати "папа" і "мама".

Чудна, Я вже міг писати усі слова, які знав, і цілі фрази, навіть лисг міг би написати, звичайно, без розділових знаків. А мама мене не питала про це. їй було досить і тієї маленької радості, що її старший син уже пише "папа" і "мама".

Наші господарі часто запрошували до себе в гості своїх сусідів і знайомих, багатих селян. І в зимові, білі від снігу і сповнені завивання вітрів місячні ночі вони пили горілку і співали чумацьких пісень... Червоні й бородаті обличчя стоять переді мною з розтуленими і дзвенячими від пісень ротами, а повні жінки, рум'яні і пишнощокі, підперши підборіддя руками, тонко й журливо врізували свої голоси в гримливі баси довговусих чоловіків.

Я з хлопчиками часто бігав на замерзлу річку, де ми грали "в ковіньки" і ганяли по дзвінко-співучій від наших ніг тонкій і прозорій кризі ковіньками "свинку" від кону до кону... Крига хвилеподібне гнулася під нами, а ми мчалії з солодко завмираючим від жаху і радощів серцем, над холодною водяною смертю під ногами. Від бігу нам ставало жарко і хотілося пити. Тоді ми кийками пробивали у кризі дірочки і припадали до них, руками ритмічно надавлюючи на кригу, а вода з манюсінької "ополонки" поштовхами била нам в рот. Ми її пили — солодку й холодну. А потім знову смуглявими горобцями розліталися по дзвінкій кризі...

Ах, цей солом'яний запах диму із труб, такий рідний і незабутній, і пишні сніги із петлями заячих ніг та пташиних лапок, і засмаглі від зимового вітру обличчя хлопчаків, і вірші Кольцова ':

Ну, тащися, сивка 2,

Пашней десятинной,

Выбелим железо

О сырую землю...

і Нікітіна 3:

Вырыта заступом яма глубокая 4,

Жизнь невеселая, жизнь одинокая,

Жизнь бесприютная, жизнь терпеливая,

Жизнь, как осенняя ночь молчаливая.

Долго она, моя бедная, шла,

И, как степной огонек, замерла.

Особливо мені подобалось закінчення:

Тише... О жизни покончен вопрос.

Больше не нужно ни песен, ни слез...

Кольцов, особливо Нікітін...

Я його дуже любив, і зараз всім серцем люблю. Я й Кольцова любив, але в нього більше радості, а в Нікітіна — суму, і тому він мені рідніший і ближчий. О ці зошити з найкращими віршами російських поетів на обкладинках, бідні синенькі зошити "для народу"...

І церкви з срібним гудінням дзвонів, і золоті ризи священиків, і голоси, ангельські голоси під голубим склепінням з розпростертим на ньому богом Саваофом 5, і все це теж, як синенькі зошити "для народу"... Золота віддушина горю народному, єдиний вихід його бентежної, скорботної душі, а більше виходу не було. І в нас теж — із страшних і безпросвітних злиднів.

Народилася сестричка Оля. Поміщиця була її хрещеною матір'ю. Така красива, повна, рум'яна і темноока. Я бував у них в маєтку. Ходив по широких кімнатах, дивився на красиві столики з різними витребеньками, з розкиданим сріблом на них, і мені було болячеболяче...

Адже в нас цього не було, і в бідних селян теж не було.

Син поміщиці інколи навідувався до матері з столиці. Він був офіцер і красень. В нього закохувалися чарівні жінки, були закохані майже всі дочки сусідніх поміщиць. Але він не звертав на них ніякої уваги, а любив дочку бідного селянина із Сметанівки, так любив її, що плакав від кохавня.

Він був стрункий, благородний і культурний, а дівчина, яку він кохав, — груба і некрасива, майже потвора.

В місячні ночі я вибігав на город до коханки сина поміщиці. Залитий сріблом повновидого місяця чорнів тонкий і красивий силует офіцера. Оксамитно стогнав його благородний голос:

— Горлице моя сизокрила... Ластівочко моя ненаглядна! А йому відповідав майже бас його "дульцінеї":

— Геть від мене! Відчепись... Я люблю твої хусточки та гроші, що ти мені даєш. А тебе не любила, не люблю і любити не буду. У мене є хлопець. Він тобі печінки одіб'є. Геть від мене!

— Ясочко моя золота, хоч засмійся своїм срібним голоском.

А у відповідь чулося громоподібне іржання:

— Ги-гп, ги-ги-ги!..

— Боже мій, як я тебе люблю, ти мій бог, зірочко моя, небо моє.

— Ну годі, годі... Усю мене обслинив... І скільки разів я тобі казала, щоб ти не приходив до мене, коли од тебе смердить усякими одеколонами... Вони гидкі мені, як і ти сам, ось мій Василь, так той пахне кізяком, і молоком, і медом. Геть від мене!..

І вона його штовхала з усього розмаху в груди своєю богатирською рукою, штовхала так, що він летів, як чорна і печальна тінь, в голубий і глибокий сніг. А дівчина з громовим сміхом тікала в хату.

І я ще довго чув під запорошеним снігом, вузьким, темним і жорстоким віконцем невтішний плач молодого красеня.

Нічого не допомогло. Ні вмолювання і сльози матері, ні її погрози і навіть випадок, вірніше напад "хлопця" коханої офіпера з парубками, коли закоханому ледь не відбили печінок. Нічого не допомогло!

Так і вмер від кохання син поміщиці, від нерозділеного і проклятого кохання.

А весною ми виїхали із Сметанівки.

Щоліта ми жили в Третій Роті, а взимку — по селах, де батько або вчителював, або служив сільським писарем.

VIII.

Переїзна... Село Переїзна... Химівка. Це — хутір недалеко від Званівки, де жила бабуся при тітці, а в тітки була казенна винна лавка. Тітка була "сиділкою". Бона мала красивий будинок під зеленим залізним дахом, з кімнатами на підлозі, старовинними комодами, стільцями, буфетами і килимами. Широкий двір повний птиці, а в кутку, біля воріт, дерева, кролики, голуби.

А в нас не було ніякого будинку. Ми жили в напіврозваленіп мазанці з тарантулами, в покинутому саду поміщика біля таємничих пустельних та страхітливих сараїв.

Літо. Мене страшенно мучить пропасниця. В мене дуже висока температура. Ні лікаря, ні фельдшера, ні мами. Нікого. Я самотній, тіло мое. якесь дпвне, ніби в мене багато тіла, ніби я ввесь великий-великий, більше всього світу. Потім втратив свідомість, і було якесь жовте і дзвінке море навколо мене. А вода гірка, погана...

І ще ці тарантули, і мокриці, і чорнохвісткн, що лазили по мені, а я страшенно боявся, аби чорнохвістка не залізла мені у вухо. Як я не берігся, одна все-таки залізла мені у вухо і внесла туди нескінченний гуркіт, такий гуркіт, що я ледь не збожеволів від крику і жаху. Вухо мені залили "оливою" (лампадним маслом), і чорнохвістка здохла. Ще довго гриміли громп у моїй голові, але це лшле здавалось. Разом з чорнохвісткою здохли й вони.

Я дуже любив лазити по деревах — високо-високо. Мати внизу кричить, лається, а мені лише смішно. Вона думає, що я впаду, а я зовсім цього не думаю і залізаю куди захочу. Тільки мені не подобалось, що хлопчаки такі жорстокі. Вони полізуть на явір, і повитягають з гнізд голих жовторотих горобчиків, і всіх їх повбивають, та ще й сміються. А я плачу. Хлопчаки великі й дужі, а я маленький і не можу захистити бідних пташинок. Я тільки обливаюся гіркими сльозами.

Потім ще хлопчики негарно лаялися й курили, а їхні матері, коли я їм говорив про це, тільки сміялись.

Батько часто ходив зі мною до бабусі й тьоті. Бабуся завжди що-небудь дасть батькові, щоб тітка не бачила, ну там гроші або горілку. Тітка ж, коли ми залишали їх, завжди обшукувала батька й мене. Мені було тяжко й соромно не за себе, а за тітку. Ну хіба ж я міг у неї щось украсти?

Ось я стою перед нею у маминій теплій кофті, підв'язаний мотузкою, у подертих черевиках, а надворі тріскучий мороз, куди мені боязко йти. А тут так тепло, світло і затишно. А тітка нишпорить тремтливими від злості руками в моїх кишенях.

IX.

Весна. Я бігаю вузькими брудними вулицями Третьої Роти. Шумлять струмки, і дзвінке синє небо над Дінцем хвилюється тремтливим маревом заводського диму. Вітер відносить його направо за Донець, за голубіючі ліси, до російських сіл серед пісків і сосен.

На Червоній вулиці, центральній вулиці нашого заводського села, до мене підбігло два хлопчаки, смагляві, кирпаті і веселі. Вони були також, як і я, бідно одягнеш, але весняною радістю палали їхні чорні задерикуваті очі. Старший гукнув мені:

— Давай бігати!

— Давай!

І ми побігли.

Це були діти годилникового майстра Дмитра Гороха — Ларя і Федя. Вони жили в бідній, неогородженій чужій хаті, яку наймали. Мати Ларі прала білизну у Ванвінкенрова або "Жили", як його називали в народі, бельгійця, власника фабричної майстерні біля заводу. Батько Ларі і Феді, як і мій татусь, був алкоголіком, він щоліта йшов на рудники і залишав сім'ю напризволяще, а взимку повертався у Третю Роту майже зовсім роздягнений: на одній нозі — онуча, а на другій — роздерта калоша. Дружина його, Наташа, фактично утримувала п'яницю. Вона його обмиє, одягне, а влітку він знову зникає, щоб на зиму повернутися брудним, обірваним... У нього тоді лазять на комірі цілими арміями паразити, а він не дозволяє знищувати їх:

— Воша теж хоче жити. Не чіпай їх!

Він жахливо бешкетував, коли нап'ється, викидав ікони з хати, топтав їх ногами і ганявся з ножем за своїми дітьми, щоб їх порізати.

Він вибігав босий на сніг і кричав мені:

— Володько, чому земля крутиться? Я не хочу, щоб вона крутилась! Я їй забороняю це робити!

Але земля не слухала Гороха і не переставала крутитися. Горох хотів змайструвати, як і чоловік сестри мойого дідуся, гігант-столяр Холоденко, вічний двигун;

тільки Холоденко дерев'яний, а Горох — залізний "перпетуум мобіле" '.

Але нічого не виходило з цих вічних двигунів, а нещасні винахідники вперто продовжували свою безнадійну справу.

"Добрі люди" порадили мамі і Горошисі напоїти своїх чоловіків горілкою, настоєною на "божих коровках", щоб відучити їх пити.

Мама і Горошиха так і зробили.

Татусь ледь не вмер від нескінченного блювання, а Горох — нічого. У нього був залізний шлунок. Він лише гарненько відшмагав свою дружину. Горошиха була молдаванка, вірніше — волошка, і дуже любила свого нещасного чоловіка. Вона була справжня трудівниця. День і ніч працювала і утримувала всю свою сім'ю.

Дивним і жорстоким був Горох до своїх дітей-хлопчиків, а дочку Серафиму він любив. Коли четвертий син — маленький Василь — упав

лицем на розжарену плиту, батько навіть пальцем не поворухнув, щоб врятувати свого сина. Він тільки й мовив:

— Нехай горить... Чорт його не візьме.

У Василя жахливо обгоріло ліве око.

Старший син, Петро, вже ходив на роботу на завод. Мені подобалась їхня, цих Горошенят, працьовитість і бережливість. Подобалася їхня сміливість, коли вони билися в хлопчиками, особливо сила, хоробрість і витримка Феді. Він бився мовчки, від ударів ніколи не плакав 1 завжди виходив переможцем. Його противників лякало залізне і грізне мовчання Феді, підкріплене, звичайно, сильними штовханами і сталевою хваткою руки.

А Ларя все малював, як 1 його батько. Він мріяв стати художником.

Ми часто купалися в Донці, перепливали на той бік, в ліс, і крали у лісника Паримона кавуни і дині на баштані, рвали дикі груші і кислиці, збирали дрова, а більше крали їх; розбирали тини у Паримона, ходили на озеро ловити рибу і викорчовували пеньки для палива, рвали ожину і збирали гриби.

На смітні;ку за магазином "Общество потребителей" при содовім заводі ми часто нишпорили в пошуках різнокольорових папірців, ягідок і цукерок, яскравих шматочків...

Якось ми копались на цьому проклятому смітникові, і я, не помітивши, наступив босою ногою на половину розбитої пляшки; гострі кінці її врізалися мені в п'яту. Я страшенно закричав і ніяк не міг спинити крові... Тоді Ларя Горох відірвав від своїх штанців кишеню і перев'язав мені ногу. Потім я полежав дома.

...Ось ми катаємось на залізничній дрезині, якою робітники возять шпали для ремонту колії біля заводу. Я схопився за залізні ручки попереду дрезини і біжу по шпалах — спиною до станції. Коли дрезина розгониться, я тоді на неї вискакую, і ми, сміючись, гуркочемо по рельсах, а потім в-се починається спочатку. Але якось я не встиг вискочити на дрезину, що шалено мчалася. Horn мої потрапили між шпал, і дрезина вдарила мене вище колін. Та залізних ручок я не випустив з рук, хоч все тіло опинилося під дрезиною, між рейками. Горошенята ніяк не можуть зупинити дрезину, вона мчить, а я кричу і волочусь під нею, але залізних ручок не випускаю із закам'янілих рук.

Нарешті дрезина зупинилася. Мене витягли з-під неї, я попробував встати, але не зміг. Той страшенний удар, мабуть, паралізував мені ноги, і колінні чашечки зіскочили вбік. їхав селянин з гарбою сіна, мене підняли і поклали на це сіно, привезли додому, я два місяці не міг ходити. А потім все минуло, лише колінні чашки у мене й до цього часу гострі.

Ми збирали вугілля на шахтах і залізо, мідь і жерсть, чавун, але більше — крали його на заводі і металевий лом продавали нашому родичу Удовенкові, який жив на глухій вулиці, над Донцем, і називався по-народному "Залізняк".

Він платив нам за фунт міді 8 копійок, за фунт заліза — копійку, за фунт чавуну — півкопійки і копійку за три фунти жерсті. Якось мама взяла мене за руку і повела в заводську бондарну майстерню, де я почав працювати учнем. Пантелій Плигунов, цеховий бригадир, платив мені щодня 5 копійок, а я за це збирав цвяшки по цеху. Потім кваліфікація моя підвищилась: я почав "заовтарювати" діжки для бікарбонату, тобто вбиватп цвяхи в маленькі обручі над дном і вгорі діжки з внутрішнього боку ободу і вбивати кільця в дно цих діжок.

Ще в Сьомій Роті, де татусь був сільським писарем, я, коли пас із селянськими хлопчиками і дівчатками телят і корів, крім ігор "у крем'яшки", навчився грати пальцями на губах. Це робиться так: великим пальцем повернутим і загнутим вниз, впираєш у підборіддя, під

нижньою губою, але не сильно, і витягуєш рештою зімкнутих пальців долоню, охопивши великий палець лівої руки правою рукою, а потім починаєш швидко крутити вгору і вниз долоню правої руки. Коли крутиш долонею і при цьому мукаєш, то мукання перетворюється на безперервне "біб-бі-бі", або "мі-мі-мі", або ж "мама-ма", словом, як хочеш.

Я знав багато мотивів вальсів, маршів, пісень, і Пантелій Плигунов примушував мене грати для робітників на губах.

Я сідав, заклавши ногу за ногу, на діжечку і майже цілий день грав робітникам на губах, а вони від цього краще працювали.

Я ж інколи одержував гривеник "на цукерки".

Мені дуже подобалось працювати на бондарці, а грати марші набридло, бо від них у мене боліли губи і німіли руки.

Всі робітники були веселі й співучі.

Вони ходять навколо діжок на верстатах, забивають у обручі гвіздочки і все співають, сміються і співають:

Он по горнице похаживает, Балалаєчну налаживает...

А рум'яний і красивий Панько Плигунов, наш цеховий бригадир, тільки походжав своєю тихою походкою по цеху і привітливо та радісно всім посміхався. Він був ласкавою людиною, задушевний, щирий і поетичний. Ніколи ні на кого не кричав і не бив, і робота навколо кипіла, вся в піснях і сонці.

Може, й бували в нього конфлікти з робітниками, але я не пам'ятаю цього. Моя дитяча уява була сповненою піснями і райдугою праці... Я всім серцем віддавався праці. Я дуже полюбив її і хотів бути як дорослі.

Але я був малий, а дитячий труд заборонявся на заводі, і коли приходив інспектор праці, Панько Плигунов ховав мене у велику діжку, а коли інспектор залишав цех, я вилазив звідти і радісно поринав у дзвінкий і світлий світ праці.

Але недовго тривала моя золота радість... Довелося мені покинути завод, бо малим не дозволялося працювати в цьому кіпгявому й гуркотливому гіганті.

Часто мені снилася залита райдужним сонячним промінням і піснями бондарка, і я плакав уві сні від журби, що не можу повернутися в цей чудовий і привабливий світ. А взимку ми виїхали в село Переїзна, де татко став учителем. Я вже красиво писав, на п'ятірки, і розв'язував без помилок задачі на всі чотири дії, множив тризначні і навіть чотиризначні числа.

X.

Зима. Яскрава, пухнаста, місячна зима в селі. Я вибіг за ворота, а до мене підійшли дві гарненькі дівчинки. Одна в шубці з хутряним комірцем, смуглява, чорноока й ласкава. Місяць над нами срібно сміється, а ми дивимося одне на одного, це смугляве дівча і я; мені солодко і [приємно] дивитися на неї. Серце моє тремтливо й співучо стискується, і я, як срібна радісна пташка, лечу в чорнії і повнії зірок моря її очей...

У мене не було гудзиків на пальті, і дівчинка витягла голку з своєї шубки і сколола мені пальто, щоб я не простудився. Коли вона до мене доторкалася, я ввесь завмирав від солодкого і страшного захоплення. Мені хотілося, щоб вона ніколи не відпускала своїх рук від мене... Ще в мене не було носової хусточки, і вона мені подарувала свою, таку духмяну і чистеньку.

Потім ми втрьох грали у фанти, зав'язуючи ріжки на хустинці. Тільки коли я цілував цю дівчинку, то ніяк не міг потрапити їй в губи, а все

тикався носом в її запашний і ласкавий комірець. Потім ця дівчинка почала у нас вчитись, її привела до нас її мама, повна, струнка, смаглява й красива. Вона була сліпа, та по її очах цього не було видно. Вона дивилась на нас своїми темними безоднями і наче бачила все навколо. Та вона нічого не бачила. У неї в очах була "темна вода".

Я дуже любив її дочку. Тільки мені не подобалось, що вона афішує нашу любов.

Від цього вона зробилась мені противною.

Взагалі мені всі дівчиська були тоді противні.

Я навіть дивувався, як я міг закохатися в цю смуглянку. Але дивно, дівчиська були мені противні, а я в кожному селі закохувався в котрусь з них і вони в мене...

Одного разу ми "різдвували", тобто ходили з зіркою і співали у селянських хатах, а за це нам давали цукерки або гроші. Ми зайшли до однієї хати, дуже бідної хати. Нам відчинила двері дівчинка з таким гарним лицем, що в мене захолола душа від раптового щастя. Я в неї закохався, як блискавиця.

Більше я ніколи не бачив цієї дівчинки, бо ми знову поїхали в Третю Роту.

Всі любові мої в різних селах ніколи не закінчувались і не рослії разом із мною, бо ми переїжджали з села до села.

Ось Звановка.

Я у церкві і закоханий у дочку диякона.

Вона співає у церковному хорі, і коли проходить повз мене, як блідий і скромний ангел, опускає вії і вся червоніє. А мені так таємниче й дико...

XI.

Ось Сьома Рота і також моя любов — дочка диякона. Тільки перша дочка диякона була худенька, струнка, а ця — рум'яна товстушка, як просфора, залита вечірньою зорею, з темними, як і перша, очима.

Звичайно, моя любов до цих дочок дияконів обмежувалась зітханнями і мріями, чистими, дитячими.

Ах, Сьома Рота!..

Вона, як і Третя, на березі Донця, на його правому й крутому березі.

Шумливий ліс п'яно хитається на тім березі срібної дороги в Дін. І гребля, а на ній дядьки в широких солом'яних брилях "водять" у глибокій воді щук.

Вудка туго зігнулась, і волосня от-от розірветься од метань хижака, що проковтнув разом з наживою гострий, смертельний гачок. Як бореться за життя щука! Вона туманною блискавкою протинає глибину і то вправо, то вліво, то вгору, то вниз кидається, як оскаженіла... А дядько, примруживши хитре каре око, цей довговусий Сковорода, спокійно то відпустить волосню, щоб дати умовну волю щуці, щоб вона ще дужче стомила себе, то трохи підтягне, аж поки безсила гроза пічкурів і себелів не віддасться на волю переможця в полотняній білій сорочці з незмінною люлькою в зубах.

Дядьки, мої дядьки!

Як я вас любив і люблю!

Чи, може, тому, що в мене родичі такі ж, як ви, селяни, що спокійно живуть, і працюють, і спокійно вмирають, коли треба, на полі бою, під рев гармат, чи в бідній хатині на долівці під плач і голосіння близьких.

Я пішов по воду до колодязя на перехресті двох вулиць. Але в мене не було бичовки. Підійшли з синенькими відрами дві гарненькі дівчинки, подивились на мене, усміхнене переглянулись. Одна сказала другій:

"Давай наберем йому води". Вони витягли води і налили мені в відро, потім витягли собі...

А я, розгублений і вдячний, стояв і, як зачарований, дивився їм услід, як вони стрункими і загорілими ноженятами не йшли, а пливли над землею, повною веселого і зеленого гомону літа.

Хлопчик нашого сусіди пішов зі мною на Дінець. Після купання він повів мене у вишневі сади над Дінцем. Ми ввійшли в їх райдужне марево од сонця, бджіл і квітів, а хлопчик почав весело і голосно співати, розмахуючи руками і всім своїм тілом, показуючи невичерпну радість життя.

Я йому сказав: "Не співай так голосно, бо почують і наб'ють нас!" Але він почав співати ще дужче.

А потім обернувся до мене і каже гордо і незалежно:

"А що? Хіба я на своїй землі не можу співати?!"

І він весело тупнув ногою по землі, що звучала, як голубий акорд щастя...

Батько і тут був писарем.

Якось на подвір'я правління привели зв'язаного і побитого конокрада. Він лежав на дрогах, а дядько тяжко бив його майже непритомного. І ніхто йому не забороняв це робити. Навіть співчутливо дивилися на нього. Ви знаєте, чого вартий на селі кінь і як чорно б'ють за вкраденого коня, так б'ють, що конокрад довго після того і не протягне. Але так, як німці-колоністи б'ють конокрадів, ще ніхто з українців не додумався.

У нас їх б'ють дугами, голоблями, а більше кулаками та підборами, а німці б'ють "культурно", щоб слідів зовні не було.

Вони кладуть на землю боком конокрада, і до спини й живота на довжину всього тіла прив'язують дві дошки, потім підводять конокрада на ноги і з розгону б'ють важкою ломакою по дошці спереду чи ззаду. Конокрад у дошках важко гупається об землю. Потім злодія, у якого вже одбиті печінки, знову ж підводять і знову б'ють. Ну, ясно, що після цього людині заспівають "Вічну пам'ять" 1 трави і птиці або летючий і хмурий сніг у глухих степах України.

Я дуже полюбив книжки.

Образи Жюля Верна 2 з "Воздушного корабля" ярко жили в моїй дитячій голові з іменами, як я їх тоді запам'ятав, чомусь "дядя Фрюдан" (а не "Фрюден") і "Філь Евене".

Особливо мене захоплювала книга "Ветхий завіт"3, написана, як роман, про блукання єврейського народу в гарячих пустелях півдня, коли вони шукали землю Ханаанську4 (в ці роки я ці шукання з боєм і ордами філістимлян5 можу порівняти з "Залізним потоком" Серафимовича6... Тільки там іще величніше). Я захоплювався героїзмом Гедеона, братів Маккавеїв 7, Самсоном 8, а особливо Ісусом Навіном 9, який одним наказом "Стой, солнце" спинив день, щоб євреї змогли довершити розгром ворога.

Я любив усе героїчне і красиве.

Мені потрапила до рук непоказна і не дуже велика за розміром книжечка — "В тумане тысячелетий" '° (забув автора), і вона мене так захопила, коли я читав її у траві нашого подвір'я, що все, що було в книзі, жило й сіяло в моїй уяві так сильно і гостро, що здавалось реальним, і я поринув у нього всім своїм маленьким єством, а все, що навколо, не існувало для мене.

Я не чув, як мати кликала мене на обід. Буря восторгу вхопила мене на свої огняні крила і понесла мене туди,де:

Белеет парус одинокий...

де:

Рыщут по морю викинги...

Звенел мой меч в тот день ненастный среди Британии полей.

Рассек я шлем вождя по плечи, скатилась прядь его кудрей.

І герой роману... Чомусь я запам'ятав його ім'я як "Святослав", а це, як потім я прочитав через багато, багато років у продовженні нього роману — "Гроза Візантії", був Всеслав, автор — Красновський.

І цей могутній і страшний нерук, і старий кудесник, і любов Всеслава до Любуші, і його ворог Вадим, і друг, північний витязь, якого Всеслав зарубав... Усе це так владно і сонячно захопило мене, що й зараз, сивим юнаком, я можу розповісти в деталях про роман "В тумане тысячелетий", що так полонив мою дитячу уяву і, безумовно, в тисячу разів кращий "Грози Візантії", що сподобався мені тільки своєю інтригуючою назвою. Така назва більше підходила б до другого мого улюбленого героя, до Святослава.

В густій траві нашого подвір'я я так зачитався "Ветхим завітом", що забув про навколишній світ, а так у книзі блукав по жовтій од піску безкінечній пустелі під гарячим, безжальним сонцем з героїчним єврейським племенем і захоплено дивився на Гедеона, коли він виділяв хоробрих од боягузів по тому, як вони пили воду в річці, — чи губами, чи жменями.

А юнак Давид з його пращею, якою він знищив велетня Голіафа 11, а потім його ж мечем відрубав йому голову...

Ну і, звичайно, мій улюблений Самсон, що ослячою щелепою перебив п'ятнадцять тисяч філістимлян. Як я ненавидів ту сучку Далілу, що через неї Самсонові відрізали його довге волосся, в якому була вся його сила, і осліпили героя.

І печально радів я, як відплатив Самсон ворогам, коли відросло його волосся.

Жалко тільки, що він і сам загинув на купах трупів під уламками роздавлених його богатирськими руками колон і стелею храму.

А чудо з ієрихонськими трубами 12, коли від одного їх реву розсипались у прах мури ворожої фортеці і євреї взяли її голими руками...

Мати мене кличе обідати, а я не чую, потопаючи в уявному світі золотої легенди людства.

І от батько мій захворів на запалення шлунка. Довго й тяжко боровся він зі смертю, а мати сиділа біля нього на долівці і рушником або його шляпою, як віялом, навівала йому свіжого повітря, бо батькові було нічим дихати.

Мати купувала батькові церковного вина. Я це вино потай покуштував, і воно мені здалось таким чудесним, що більше ніколи в

житті я такого вина не пив. Тільки коли причащався. Але тоді піп у золотій ложечці давав його так мало, що тільки розчаровано облизувався. Доктор сказав, щоб батько покинув пити горілку, а коли він не кине, то помре.

Батько одужав.

Але горілки пити не кинув.

Якби ж він знав!

Я дружив з сусідськими хлопчиками, старший брат яких був ковалем. Часто я ходив до його кузні і любив слухати, як він весело і віртуозно видзвонював по ковадлу молотком або допомагав його батькам на гармані.

Я змагався з своїми маленькими друзями, хто швидше працюватиме.

Ми переносили великими корзинами полову. Я переносив майже бігом, а мене, щоб я працював ще краще, дорослі хвалили:

— От молодець!

— От молодець!

А я стараюсь, а я стараюсь...

Була епідемія скарлатини. Нам у школі зробили прищеплення од неї.

Ми, хлопчаки, хизувалися перед дівчатками, ніби нам не болить, коли голка шприца тонко і гостро входила під шкіру на спині, а дівчатка, коли їх кололи, кривились і плакали.

Ми ж ходили як герої.

У мого друга захворів на скарлатину менший братик. Була зима, і по залізній од морозу землі його братика, хворого, смертельно блідого, повели до церкви, що була недалеко від хати сусідів.

А потім його вели по великих кам'яних плитах церкви під руки назад. Він ішов, весь наче прозорий і нетутешній, і хитався, задихаючись од нестачі повітря... Так і стоїть перед моїми очима його бліде, покірне і приречене личко...

Потім його хоронили.

І ще.

В однієї жінки умерло двоє близняток-малят.

До хати, де вони лежали на столі, заходили мовчки і урочисто люди... Стояв печальний кашель і траурний шепіт у кімнаті...

Я підійшов до маленьких мерців. Вони лежали як крейдяні ляльки, воскові й тихі.

Я доторкнувся до ручки одного з них.

Рука була холодна як лід.

Сьома Рота!

Я не забуду тебе, колиска радості й горя в мої далекі й неповторні дні.

XII.

Ми знову в Третій Роті. Жили ми у шевця Івана з дерев'яною ногою.

Він був красивий і подобався дівчатам. А коли йому на руднику в п'яній бійці одсікли жерстяним чайником кінчик носа, він перестав подобатись дівчатам. Особливо одній, з якою до естетичної катастрофи з ним у нього був роман. Він був дуже строгий з своїми меншими братами, і як тільки що, то кричав:

— А де мій потяг? — і тягся за ременем, якого дуже боявся його малий брат Макар.

Його другий брат оженився з кирпатенькою і веснянкуватою дівчиною, яка стала його веселенькою жіночкою, і вони дуже гарно жили і все цілувалися біля нового будиночка, що збудували для себе, як голуби тепле гніздечко.

Ми були вже дуже бідні. Батько продав наділ землі, що мав, куркулеві Андрону за 250 карбованців, хоч наділ коштував 1100 карбованців — п'ять десятин. Андрон платив нам золотими п'ятірками дуже рідко, поки не виплатив борг. Так от ми, хоч і були бідні, а все ж я іноді купував фісташки, які дуже любив.

Коли кирпатенька куріпочка, дружина Іванового брата, побачила, що я їм фісташки, вона при жінках, зневажливо закопиливши губу, сказала: "При злиднях, та ще й з перцем".

Потім ми перейшли жити до волошки, вдови Кравцової.

Я дуже дружпв з її сином Міною і його сестрою, чорнобривою і веселою щебетухою Степанидою. Вони мене вчили волоської мови. Я питав, як що зветься, вони казали, і я записував до зошита.

Ми живемо в рибалки й шевця Заливацького. У нього були чорні ворота, а за цими ворітьми праворуч жив хазяїн з своїми помічниками-шевчиками, ліворуч — у бідній мазанці — ми.

Старший шевчик, юнак, мені подобався за те, що був дуже сильний і красивий. Я ж був ще маленький і дуже заздрив, що він такий великий. Я мріяв бути таким, як він, також красивим і одчайдушним. Я уявляв, з якою силою він ударив би мене всім тілом об землю...

І дивна річ! Наче я собі наврочив своєю уявою. Якось я чимось образив його, якимось необережним словом.

Це було на подвір'ї. Батька і матері не було дома. Вони кудись пішли.

Марко схопив мене в чугунні лабети, підняв над землею і з усієї сили всім маленьким і млосно-переляканим тільцем ударив мене об землю. Все загриміло і опало в мені. Я потім ледве підвівся... Але нікому не сказав про це.

Я любив дивитися, як Марко і його напарник сукають дратву, як блискавично і точно вони, колючи шилом тугу і темно-жовту підошву, забивають в неї дерев'яні гвіздки, як із різного з'являлося, народжувалося в їх чарівних руках єдине і гармонійно-ціле.

Раз вони шили ловкі жіночі туфлі і заспорили, хто кого пережене, у кого кращі вийдуть туфлі. Я гарячкове стежив за їх змаганням. Усе горіло в їх руках... І коли вони разом скінчили свою дивну і блискавичну роботу, туфельки були одинакові.

Це були лакові близнята.

Куток села, де ми жили, називався Волохи. Половина села у нас були волохи. Вони дуже схожі на українців. Така ж любов до всього красивого, до чистоти, до квітів і до людей. Тільки вони були дружніші, ніж українці.

Любов до людей, гостинність і барвистість їх життя дивним чином сполучалась у них з дикою, я б сказав, доісторичною жорстокістю, особливо у дітвори.

Вони були хоробрі, тільки коли їх було багато, а українців менше.

XIII.

Я стояв без штанців, тільки в одній сорочці, по коліна в зеленій воді Дінця недалеко від прудководу, а навскоси димів содовий завод, повний залізного гомону, і дим його розвіяно плив над моєю головою високо-високо, де білі хмаркії усміхалися сонцеві й вітрам.

За кілька кроків переді мною, стоячи в воді у закачаних штанях, ловив вудкою рибу мій товариш, а я стояв за його спиною і спостерігав. Коли він закидав вудочку, а робив він це часто, бо вода була швидка, то крючок з волоснею пролітав повз мене збоку або над головою, і я подумав: "Мабуть, він мене зачепить". Так і сталось.

Та зачепив мене він не як-небудь, а за грішне тільце, і так сіпонув, що крючок угруз по саму голівку.

З плачем я йшов з товаришем без штанців, а він, — бо йому було жалко рвати волосні, — так і вів мене селом з вудочкою, як свою здобич, що за терпіння подарував йому Дінець.

Уже знайомий нам вічно молодий і рум'яний фельдшер Трохим Іванович, побачивши нас на порозі прийомної, з усмішкою сказав моєму невільному кату: "Що? Бубиря спіймав?!"

І почав орудувати біля мене якоюсь блискучою металевою вроді ложечкою.

Я страшенно кричав, а Трохим Іванович мене побатьківськи заспокоював: "Нічого, синок! Нічого!.."

І нарешті з кров'ю він витяг проклятого крючка і переможно, з доброю усмішкою показав мені.

Товариш мій, як дуже бережлива і скупа людина, попросив крючка, що побував у мені, у Трохима Івановича, і той віддав його йому: "Тільки більше не лови таких бубирів". Так я побув у ролі гіршій, ніж дід Щукар у Шолохова.

XIV.

Коли ми жили в Воронежі (вулиця Дворянська... Пам'ятники Нікітіну й Петру Першому, м'який передвесняний сніг... Бої навкулачки), я там замість "Дай кавуна!" навчився говорити "Дай арбуза" або замість "Так що" — "Дык што", а приїхали на село, хлопці сміялися з моєї російської вимови, як у Воронежі сміялися з української.

Мати закрутила своїми комерційними фантазіями голови дідусеві й бабусі. Чомусь їй здавалося, що в Третій Роті буде великий попит на кольорові китайські віяла з паперу.

Дідусь продав усе що міг, накупив кілька скринь тих нещасних китайських віял, і ми переїхали з Воронежа в Третю Роту.

Звичайно, дідусь "прогорів".

Ніхто віял у нас не купував, і ми почали бідувати.

За те, що ми в середу й п'ятницю іноді їли скоромне, волоські діти, бігаючи повз наших вікон, кричали:

— Жиди-молоко!

— Жиди-молоко! А я їм кричав:

— А волохи-дуки, поїли гадюки.

А ми кажем: "Дайте нам!" Вони кажуть: "Мало й нам!"

Бабуся, дочка колишньої Рози, була дуже вразлива. Вона вже раз тихо божеволіла, коли узнала, що мій татко — алкоголік і мати за ним дуже бідує. А тепер вона це побачила на власні очі. Вона не витримала, і її розбив параліч. А їй же було тільки п'ятдесят років. Її матір, уже Надія, померла 110 років у Харкові.

Бідна моя бабуся!

Як я каявся, що помучив її своїми настирливими проханнями: "Расскажи сказку!"

Вона, стомлена після денних турбот, покірна й тиха, лежить на долівці, їй хочеться спати, вона позіхає й хрестить рота, а я все мучу її своїм: "Бабушка, расскажи сказку!"

І вона ніколи мені не відмовляла.

Її улюблений син Костя цілувався з своєю дівчиною на призьбі під вікном, за яким лежала на столі жовта й навіки вже спокійна бабуся.

А потім на обличчі бабусі з'явилися зелені плями, і в кімнаті солодко й душно запахло мертвим тілом, що почало розкладатись.

Приїхав дядя Льоня, все такий же кирпатий, але весь осяяний двома довгими рядами великих срібних гудзиків на його чорній шинелі.

Він працював кондуктором на залізниці.

А дядя Ваня (Ванюша, що читав мені казку про Івана-богатиря, — які грозові образи пролітали в моїй голові!) невтішно плакав, весь опухлий од сліз. Він найдужче любив бабусю, хоча вона найдужче любила Костю.

Поховали бабусю на нашому тихому старому кладовищі під вишнями, що плакали за нею багряними сльозами, там, де перед нею навіки заснув мій дідусь Соссюр, де потім заснули таким же сном, сном вічності, й мій татко, і братик Коля, і бабуся, рідна й мила моя бабуся, Віра Іванівна, що була моєю духовною матір'ю.

Але про це потім.

Дядя Ваня, на три роки старший за мене, був хоробрий і дуже сильний (потім, коли він уже юнаком працював слюсарем у харківському паровозному депо, Балашовський вокзал, — то хрестився двопудовими гирями).

Одного разу, коли ми йшли од волоського колодязя з водою (Ваня ніс воду, а я йшов "за кампанію" або, як-то кажуть: "Кобила за ділом, а лоша —без діла"), до нас підійшла юрба волоських хлопчиків, і почали задиратися до Вані, підступаючи а усіх боків до нас:

— Да-ші? Да-ші? А Ваня їм:

— А що? А що?..

Вони, особливо волошенята, довго підбадьорювали себе криками, а Ваня усе мовчав і тільки грізно дивився на них.

Тоді вони випустили на Ваню їхнього найхоробрішого і найдужчого.

Перед Ванею став маленький "ухарь-купець", у плисовій курточці і таких же штанях і блискучих чобітках.

Руки в боки, він стояв перед Ванею, як золотий і задиристий півник, готовий до бою.

Ваня опустив важкі відра і відчепив від них коромисло.

Я тільки побачив, як знялась курява, а що там робилось у тій куряві, не видно було. Якийсь вихор, повний тупотіння, ударів і хекання.

Потім курява розвіялась, і я побачив... одного Ваню з коромислом.

Волошенят не було.

Тільки десь я почув плаксивий крик: "Оу ши пий цой да!", "Оу ой спуни луй нене!"

Ваня знову зачепив відра за коромисло, і ми пішли додому. Ваня, гордий з перемоги, а я з Вані, мого справжнього, а не в казці, Івана-богатиря.

XV.

Ми переїхали жити в село Чорногорівку, в кілометрах восьми від Званівки, де жила бабуся.

Одного разу вона посварилася з своєю дочкою і вирішила пішки піти до свого сина (мого батька), щоб жити у нього. Але вона знала дорогу тільки до Радивонівки, що була між Званівкою і Чорногорівкою.

Бабуся помолилась своєму улюбленому святому (здається, Миколі-угоднику), щоб він допоміг їй зустріти таку людину, яка знає дорогу до мого батька і проводить її до нього.

Бабуся була релігійна фанатичка.

І от якась могутня і владна сила потягла мене в поле.

Я біжу по чорній й пахучій ріллі (спробуй по ній побігти, дядьки тобі за це ребра поламають).

Біжу і біжу все по прямій лінії, навпростець до Радивонівки, а теплий квітневий вітер напинав й полоще мою червону без пояса сорочку.

Добігаю до греблі через Бахмутку і бачу: з Радивонівки іде моя бабуся.

Я взяв її за руку і привів до батька.

Я дуже любив свого братика Олега і часто брав його собі на плечі і ходив з ним гуляти в поле за село.

Але ходив не по ріллі.

І от Олежик захворів на віспу.

Перед тим йому зробили прищеплення віспи, але передтермін був короткий, і Олежик захворів.

Він лежав весь у виразках, опухлий і терплячий. Віспинок він не роздирав нігтями, хоч йому жахливо свербіло і мучило його.

Раз він попросив у мене напитися води. На табуретці стояв майже повний стакан. Я дав його братикові.

Він, не одриваючи губ од стакана, випив і гірко скривився:

— Кисло!

В стакані був уксус.

Я подумав, що отруїв братика, і серце моє захололо від жаху.

Але все обійшлося благополучно.

Мені було вже дванадцять років.

Село було дике і страшне.

Один бідняк украв у однієї жінки кофту і півпляшки горілки, і їх викопали з землі, куди він їх заховав.

Як страшно його били! Лопатою, її округлим і широким гостряком йому розрубали голову, і він лежав весь закривавлений і плескатий... Його товкли ногами, били важкими чобітьми в боки і в обличчя, а він тільки тяжко стогнав та охкав... А потім мертво замовк.

Я, щоб допомогти батькові, носив сільську (з правління) переписку в село за горою. Йти було далеко, а особливо тим селом, яке було довге до безкінечності.

Тоді мене в полі заставала гроза. Я дуже боявся блискавки, що вбивала людей у полі, і панічно метався по дорозі, коли наді мною грім багряно розривав грізні хмари...

А потім гроза проходила, і сонце заливало мою душу.

У поміщика ми, маленькі хлопчики, за гривеник у день обкопували дерева в саду та оббирали гусінь з дерев і обрізали сухі гілочки ножицями на довгій палиці.

Поміщик, низенький, гостроносий і пихатий, іноді сходив з гори своєї величі і розмовляв з нами. Він питав мене про батька.

Я сказав йому, що мій батько не тільки писарем може бути, що він працював і будівничим, і маркшейдером, що він знає всі закони напам'ять, який номер і од якого числа. А поміщик, похитуючись переді мною на носках своїх лакованих чобіт, процідив крізь зуби:

— Видно сову по полету, какова она.

Я мовчав.

Що я міг сказати цьому пустоголовому виродку, коли він мені не вірив.

І от почалася холера.

В селі запахло дезинфекцією, білі плями вапна були розляпані скрізь.

Куркулі повели агітацію, що лікарі й ті, хто їм допомагає, отруюють народ.

Особливо один куркуль, що за щось по-звірячому ненавидів батька, нацькував на нього темних людей за те, що батько дуже активно боровся з холерою і роз'яснював людям, що треба робити, щоб не захворіти цією страшною хворобою.

Дочка цього куркуля була дуже вредна, дражнилася, показувала мені язика, і я за це кинув у неї крем'яшком, яким ми гралися на призьбі.

Вона розплакалася і побігла жалітися батькові.

І от вибігав цей розлючений і бородатий бугай і женеться за мною.

Я біжу швидко, але не можу ще швидше, бо у мене мліють од жаху ноги. А за мною важко гупають чоботища Куркуля, і земля хитається піді мною...

Але куркуль мене не наздогнав...

Якось він показував своїх коней управителеві економії (Кам'янський зрошувальний участок). Той у білому костюмі й такій же шляпі приїхав у фаетоні з дружиною.

Важко з нього виліз і, заклавши руки за спину, гладкий і мовчазний, дивився, як куркуль перед ним і біднотою, що зійшлась подивитись, хизувався своїми чорними, як ворони, з тугою, блискучою шкірою баскими кіньми.

Дивився управитель, дивились люди, але очі у них дивились по-різному.

В управителя в очах — панська поблажливість, а в людей — сум і гнів...

Раз я пішов на подвір'я нашого сусіди. Його син, уже парубок, гарно ставився до мене, і я з ним по-дитячому дружив.

Я стояв у дворі, а він недалеко від мене розкрутив у себе над головою кийка, а він вирвався з його рук...

Я інстинктивно нахилив голову, і смерть страшно джикнула наді мною... А сусідня, з іншого боку, дівчинка Оксана чарувала мою маленьку душу своїм задуманим лицем і чорними бровами.

Я любив її.

Звичайно, моя любов була наївна і чиста, як роса на травах у зорі, як тьохкання соловейка в кущах, коли віє солодкий вітер світання.

Потім, коли я вже вчився в сільськогосподарській школі при Кам'янському зрошувальному участку, я часто зустрічав її, коли чергував на фермі, а вона там працювала, і потім мене чарувала її горда краса.

Але я їй нічого і не сказав.

XVI.

У своїх родичів, Сидора Сосюри і його дружини, тьоті Галі, я ціле літо робив на гармані. За це я одержав на кінець літа пуд борошна.

Борошно я продав на базарі за 75 копійок і за ці гроші купив квиток на право навчання до нашої 2-класної Міністерської школи, в якій треба було вчитись п'ять років.

Але мене прийняли до третього відділення, а не до першого, бо батько мене підготував до нього, ще коли він учителював по селах Донбасу. Я став учнем.

І це для мене було таке щастя, таке щастя!

Коли нам задавали уроки, наприклад, по історії "от сюда — до сюда", то мене не задовольняло читати "до сюда", а я читав далі. Мене цікавило, що далі... Взагалі я дуже багато чиїав маленьким.

Я вже полюбив бронзові образи "Іліади", "Одіссеї" 1, плакав над "Кубком Шіллера", захоплювався Зейдліцом і Уландом2 у перекладах Жуковського і Лєрмонтова, ну і, звичайно, заливав сльозами сторінки "Кобзаря" Шевченка.

Казки Пушкіна мене чарували, як і "Демон" Лєрмонтова, і це поряд із "сищиком" і "Пещерою Лейхтвейса" та "Индейскими вождями"...

Тільки ясно, що в моїй голові цієї мішанини, що я запоєм ковтав, не було.

Мов якась чарівна рука все дбайливо і ніжно розкладала в моїй душі по поличках, а непотріб викидала, і моя душа все росла, росла, і її крила поволі обростали орлиним пір'ям, крила знань і фантазії.

У нас у школі раз на тиждень був спільний урок співів, які нам викладав (теорію і практику) завідуватель школи Василь Мефодійович Крючко. На цьому уроці завжди були присутні учні 3-го, 4-го, 5-го відділень.

Ми часто співали патріотичних пісень і особливо:

Ген, славяне! Еще наша речь свободно льется, пока наше верно серце для народа бьется!

Там, у цій пісні, е слова:

Пока люди все на свете превратятся в гномов!

Василь Мефодійович спитав, звертаючись до учнів усіх трьох відділень (я тоді був у третьому):

— Кто мне скажет, что такое гномы?

Всі мовчали.

Тоді я підняв руку.

— Ну, Сосюра! Я сказав:

— Карлик.

А вже в четвертому відділенні, коли Василь Мефодійович біля дошки довів другий випадок рівності трикутників, задаючи на урок на другий день, він раптом спитав:

— А кто мне сейчас докажет эту теорему?

Всі мовчали.

Тоді я простяг руку.

— Ну, Сосюра!

Я вийшов із-за парти і слово в слово, як Василь Мефодійович, довів теорему.

Він казав учням про мене: "Сосюра блестяще владеет литературным русским языком, но он любит иногда задавать такие идиотские вопросы, что у меня просто уши вянут".

А я дійсно іноді задавав йому запитання, тільки у Василя Мефодійовича вуха в'янули не від сорому за мене, а за себе. Бо він не міг відповісти на мої запитання, як колись моя мама, коли я п'ятирічним хлопчиком питав у неї: "Почему Бог создал человека таким непрочным?"

Вані вже не було. І я сам носив воду додому.

Але у нас не було бичовки.

Мені соромно просити бичовки у людей, і я зимою на льоду, що наплыв і замерз од розлитої води, в маминій теплій кофтині й великих на мене батькових чоботях стою біля колодязя і мовчки мерзну.

І от підходить гладка і рум'яна тепло одягнена багатійка. Вона дивиться на мене і, співчутливо хитаючи головою, тягне воду й каже:

— Бідна дитянка! Як вона замерзла! Вже ручки й губенята посиніли!

Витягла воду й пішла.

А ось підходить бідна жінка.

Вона мовчки витягне води, спершу наллє мені, а потім собі й піде, свята й повна сяйва для мого маленького дитячого серця, жінка-тру жениця з великої літери.

А таких мільйони.

Потім уже, на фронтах громадянської війни, ми йдемо, після тифу, в обозі, худі, виснажені, жовті й голодні.

Йдемо через село.

А біля воріт стоять гладкі куркулихи й, склавши хрестом руки на своїх високих, повних сала й молока грудях, співчутливо хитають своїми свинячими головами.

А хліба дадуть?

— Давай білизну!

А де її візьмеш тоді, білизну, коли ми її давно проміняли на хліб.

А бідна жінка мовчки винесе нам з останнього буханку хліба, а то й нагодує кислим молоком із мамалигою.

Святі й прекрасні жінки нашого народу!

Вони мовчки робили своє святе діло.

А куркулихи не жінки нашого народу. То потвора без душі, які не мають ніякісінького права зватися людьми.

Василь Костянтинів, що потім, у війну, був добровільцем батальйонів смерті, мені подобався. Красивий, чорнобривий і хоробрий, він був дуже сильний і запальний.

Мені тільки не подобалось, що він такий жорстокий.

Я бачив, як Василь з волоськими хлопцями (сам він теж волох) убивали на глинищі біля Дінця собаку.

Вони це робили радісно і завзято, а Василь аж гарчав од насолоди, коли забивав ломакою гостру кістку собаці у залите кров'ю око...

І був ще на селі один Василь Костянтинів з могучим басом. Він з усієї сили бив себе кирпичиною в свої груди, що гули, як орган, і доісторичний крик його, мабуть, долітав од нашої хати до заводу. Він потім став червоногвардійцем і тримав себе героєм.

Ми часто купалися на Дінці, майже жили водяним життям.

Особливо ми любили купатися в гарячій воді, що текла з заводських труб під землею і виходила на береги Білої (що впадала в Дінець) і Дінця.

Нам подобалось із гарячої води (Біла, коли підходила до Дінця, ставала гарячою од гарячої води з заводу) запливати в холодні зелені й швидкі води Дінця. Все тіло наше кололо безліччю голок від раптового переходу од гарячого до холодного.

Дінець. Ріка мого золотого дитинства. Ти вічно в мені, в моїх золотих згадках про тебе, про солодке й гірке, що переснилося і одснилося моїм карим і сумним очам, душі моїй тривожній...

XVII.

Ми йшли на гору од Дінця.

Юзефович, мій шкільний товариш, ішов останнім за мною із твердим, як залізо, сучком із держалном, виламаним із грубенької дошки.

Нечутно наблизившись до мене, він з усієї сили різонув мене тим сучком у ліву половину голови, за вухом.

Голова моя якось легко закрутилась, і я упав, ні, не упав, а земля сама до мене підлетіла і чомусь з правого боку, як стіна... І я ліг на неї, як на теплу, уютну і м'яку подушку.

Я лежав, мабуть, не довго, бо не бачив, як тікав "бочонок".

— Чого ж ви стоїте? — крикнув я до хлопців, але всі розгублено мовчали, а Нестор, теж шкільний товариш, тільки знизав плечима.

Потім у школі, коли я узнав, звідки людина відчуває, що вона стоїть, сидить чи лежить, я зрозумів, що удар Юзефовича на мить порушив у мене рідину в полукружних каналах середнього вуха. Кістка черепа за вухом не тріснула, а трохи вгнулася і здавила слуховий нерв.

Я став глухим на ліве вухо, і з того часу у мене в лівій половині голови вічний шум, як розвіяний дзвін, який то слабне, то дужчає.

"Бочонка" я таки спіймав на тім же Дінці і важкими грудками засохлої землі загнав у капусник.

Удари гулко гупали по ньому, а він, як хижа кішка, вишкірившії гострі зуби, стрибав по вогкій землі і ніяк не міг прорватися до мене крізь гнівний град грудок завбільшки з дитячу голову.

XVIII.

Ми переходили через ярок, що біля кладовища, повз яке нам треба було йти.

Було ще темно, і сніг під нашими маленькими ногами так гостро і холодію скрипів...

Раптом до нас метнулися дві великі чорні тіні.

— Давай гроші!

Ми плачемо, не даємо, а вони, вищі за нас у півтора раза, здавили нас своїми важкими, залізними руками. Той, що обшукував мене, сказав:

— Я всі не заберу.

Але він забрав усі мої нещасні мідяки, і я ніколи не забуду хижої куркульської руки в правій кишені моїх штанців, що розчепірила там пальці, а потім люто й переможно стиснулась в кулак з моїм нахристославленим гонораром.

Ну, ясно, що це були куркульські мордаті буцівки, бо діти бідних людей ніколи б на таке діло не пішли.

Наша сучка народила багато цуценят і здохла. Цуценятка були сліпенькі й безпорадно вовтузились біля мертвої матері, а потім почали подихати одне за одним.

Мені було важко дивитись на їх муки, і я взяв їх уже трьох (бо решта повмирала) в корзинку і поніс на кручу над Дінцем, щоб відтіля (круча була дуже висока) покидати їх униз, а вони долетять до землі і зразу повбиваються.

Дурний, я зовсім забув, що внизу було гнойовище!..

Була ніч, темна й жорстока ніч, коли я, маленький, під донецьким вітром, з городу вийшов на кручу.

Я поставив біля себе корзину і з плачем витяг із неї тепленьке цуценятко, що теж плакало й тпкалось мокрим і холодним носиком мені в руку.

І в чорній вітряній тьмі я, з серцем, що розривалося од жалості, високо розмахнувся над головою цуценятком і шпурнув його вниз...

Воно десь там, у глухій тьмі, м'яко і страшно гупнулось об землю і почало кричати...

Я думав, що воно зразу вмре, а воно кричить...

Решти цуценяток я більше не кидав вниз, а схопив корзину з ними й побіг навкруги кручі на крики мого маленького братика...

XIX.

Осінній ярмарок на вигоні за селом, море фарб і кольорів, вигуків, і все це райдужно рухається концентричними хвилями.

Пахне борщем і ковбасою, що тут же, під полотняними напиналами, їдять заклопотані люди.

Біля коней, що вихваляють чорні білозубі цигани, поважно ходять дядьки з виглядом знавців і цьвохкають батіжками, що тримають за пужално, їх жилаві й натруджені руки, руки степових богатирів. І тут же, в цьому барвистому і різноголосому гомоні, грають у рулетку люди, забувшії од звірячої жадоби навіть про епілептика, що лежить під столом з рулеткою. Його щоки то кругло і туго надимаються, він дихає страшно і важко, а над ним його "ближні" гризуться, як вовки, за нещасні копійки, забувши, що у них під ногами стогне і мучиться людина в епілептичному припадку. Ми, хлопчики, часто крутили на гроші балки каруселі, і од цього крутилися люди на дерев'яному коні. А за це один раз задурно катались на каруселі під мотив пісні:

Где-то ласточки песня слышна, ветерочек траву чуть колышет.

А з балаганів повибігали "на раут" мандрівні артисти і закликають публіку.

Хазяїн звіринця на очах у всіх встромляє в рот слизьку й холодну голову удава, строката ліана якого обвилась йому круг шиї, пояса і звивисто збігає до ніт.

Я купив за п'ятак квиток і зайшов у звіринець. Мені було 12-13 літ, а я зарані, не глянувши на напис, узнавав кожного дикого бранця, моїх давніх знайомих по Майн Ріду 1 і Густаву Емару.

Особливо мені сподобались мавпи і мавпенята, що, незважаючи на присутність публіки, меланхолійно займалися пристойними і непристойними справами.

Був пізній вечір, коли я, покинувши звіринця, повертався до своєї рідної хворостянки, що ще й досі мені сниться, хоч мені вже майже шістдесят два роки.

Я навчився ходити на руках, як ярмаркові гімнасти.

Спочатку це довго не виходило, і я часто звозив до крові собі вилиці й щоки об землю.

Але я уперто продовжував і таки навчився. Тоді не було на селі інструкторів фізкультури. Я не знав міри і зводив важкі каменюки на витягненій руці, а особливо коли ходив на руках, то неправильно дихав, власне, зовсім затримував дихання. А потім, бо мені набридло ждать, поки одхлине кров од голови, підстрибував і всім витягненим тілом бився об землю підошвами, від чого весь стрясався, як од грому... І це не раз і не два...

І от одного разу, коли я читав дідусеві "Вершника без голови" 2 (сам я був без голови з тим стрибанням і ходінням на руках!), у мене в серці щось порвалося, неначе лопнула туго натягнена нитка... Я захлинувся... і продовжував далі читати. Через небагато днів, якось прийшовши із школи, я потягнувся до полиці з книжками, що була прибита на стіні вище моєї голови, і відчув, так страшно відчув, що все мені в грудях поповзло вниз... І весь я, як пучок туго натягнених струн, почав надиматися усе дужче і дужче і, не витримавши цієї муки, з плачем вибіг на вулицю і, підіймаючи руки до зоряного неба, ненавмисно торкнувся серця... Воно билося швидко, швидко.

Я пішов до Трохима Івановича, нашого вічно молодого з гігантським досвідом фельдшера, що міг дати сто очків наперед першому-ліпшому докторові з дипломом, хоч він і без диплома.

Він вислухав моє серце і сказав:

— Что же ты так поздно пришел? У тебя больное сердце.

XX.

На горі заводський посьолок, а під горою содовий завод і наше село. Вузька і каламутна річка Біла одрізняє нас од заводу. Вона тече в Дінець, що срібним поясом лине повз димний гай заводських труб і замріяних селянських хатин. А за заводом станція. Залізниця лежить під горою, золотою підковою протинав село і зникає за синіми вітряками. А по ній вічно дзвонять і хитаються червоні змії поїздів, і видно, як під колесами, на стиках, ритмічно вгинаються рейки і шпали.

Ми чіпляємось на ходу, і за нами ганяються кондуктори.

Багато хлопчиків лишило свої голови і ноги на кривавих і димних рейках нашої залізниці...

Але це не спиняло інших. І було героїзмом зіскочити з потягу, що скажено мчить з гори до заводу, або лягти між рейками і шпалами, а над тобою громово пролітає потяг і смертно дзвенить ланцюгами... Його вже нема, десь далеко цокотять його колеса, а ти не підводиш голови... Все здається, що потяг летить над тобою, і повна грому твоя душа...

А спробуйте ви пройти по одній рейці од будки до будки або стрибнути з високої верби в Дінець, ударитись головою об затоплений човен і лишитись живим...

Вічно дзвонить завод, кричать паровози, шумить за Дінцем ліс, і летять у димній синяві вагончики за Дінець і на далекі шахти.

А вночі, коли вийдеш на гору, далеко внизу ти побачиш, мов яркий діамант, повний гулу й електрики завод і смутні каганці села. Це наше село Третя Рота. Як я люблю тебе, моє бідне замурзане село з вузенькими вікнами й долівками з глини, рушниками й вродливими

дівчатами!.. Твої пісні, й гармоні, й парубків... Такі села є тільки в тебе, моя могутня Україно, мій цвіте чарівний і ніжний! Моє дихання й очі снять тобою... Твій синій вітер і золоті вечірні верби, твої місячні ночі у дзвоні солов'їв і поцілунків, з довгими тінями яворів...

Третя Рота...

Співає телефон у полях, і по стовбовій дорозі летять ївто, а в них сидять люди, в шубах і синіх окулярах.

Обдерті й замурзані, ми вибігаємо дивитись на них, за ними женуться наші крики й собаки... Авто хрипко і страшно кричить, і од його крику коні злякано несуть дядьків у бідних свитинах, з суворими і засмаглими лицями під золотими брилями...

Це — мої дядьки, це — моя Україна...

Яке щастя, що я — українець, що я син моєї прекрасної і трагічної нації!

XXI.

В кінці Красної вулиці, біля волоха Арифея й пивної Гавриленка, громада збудувала маленьку, неогороджену хворостянку бабі Цибульчисі, за землю.

Вона, як догоріла свічка, вічно лежала на печі, відкіля виглядало її зморщене, як віск і земля, лице.

Люди приносили їй окрайці хліба й воду.

Одного разу вода лишилася не випитою й хліб не з'їденим. На печі лежало маленьке й висохле тіло з запалими й плескатими очима й загостреним смертю носом.

Чужі люди обмили й поховали самотню і неогороджену любов'ю, як тином її хворостянка, бабусю.

Ми стали жити в цій хворостянці. Нас було десять душ; батько, мати й вісім душ дітей — три хлопці і п'ять дівчат.

Колись ми гарно жили, але батько дуже любив горілку, — і ми стали жити погано. Мати вічно бігала за ним, щоб він не пропив грошей, — і ми росли, як трава, в бруді й сонці — вічно голодні й немиті.

Обдерті, ми покотом спали на своїй одежі, у сні мочилися на ній і жили, як мавпи...

Вночі приходив вічно п'яний батько, і хату заливав горілчаний дух, і плач, і лайки матері... А батько в тумані алкоголю не бачив нічого і на голодні докори матері відповідав:

— Бог даст день, бог даст пищу.

У нього було вузьке татарське лице, опуклі карі очі, орлиний ніс з чулими й тонкими ніздрями, довгі козацькі вуса і безвольне ніжне підборіддя, бороди не було, а під нижньою яркою і повною губою ріс кущик волосся — буланжа. Пальці в нього були жовті від махорки, і задумані очі завжди дивились униз.

Він ходив трохи зігнуто в чоботях і сорочці, підперезаній мотузком, любив співати сумних українських пісень і писав вірші. Говорив він російською мовою. Це був феномен і жертва того часу. Він п'яти років став школярем і на колінах у вчителя рішав завдання. Потім, у штейгерській школі, він, першокласник, готував до випуску своїх

товаришів, третьокласників. Тоді він був тонким юнаком з натхненними світлими очима.

Як тяжко пригадувати ці дні, коли за вікнами стогне завірюха, кричать авто, і в димі міських цигарок, крізь сльози споминів, мерехтить смугляве личико задуманого хлопчика на дерев'яних коньках, закручених цурками й мотузками...

Мені вже тридцять років, у мене два сини, і один страшно подібний до мене. Я дивлюсь на нього, на його рученята й капризні губи... і непереможно встає бажання ще раз прожити, хоч у споминах, своє життя над золотим Дінцем, у шумі тихих верб і осик, у янтарному цвіті акацій і дзвонах, церковних дзвонах, тепер чужих, а колись таких містичних і рідних.

О моя Третя Рота... Твій вітер тепло й ласкаво б'є в моє лице, я плачу від любові й музики, що не вернувся до твоїх кривеньких тинів, далеких яблунь і моєї молодості.

Моя смуглява й темноока мати варить борщ і проклинає свою долю. Ми, замурзані і обдерті, бігаємо круг неї, нам хочеться їсти, міі з ранку нічого не їли, і, щоб не так хотілося їсти, довго спали... Та це не помагає, і ми мордуємо матір своїми голодними крикамп. А вона, заклопотана, у брудній спідниці, б'є нас, худеньких своїх катів, і витирає полою злі сльози.

Ми рано навчилися знати все. П'яні сцени, повні плачу й лайки, зробили нас нервовими і вразливими старичками з не по літах розумними й печальними очима.

Кругом жили щасливі люди. Сусідські діти були гарно одягнені, купували на ярмарках ляльки, цукерки, і вони весело дивилися на світ. А ми, в бруді й холоді, були подібні до картоплі, що блідо цвіте в темних і холодних погребах.

А поруч, у пивній, під ногами п'яних робітників гриміла підлога і одчайдушний голос виводив:

Получил получку я, веселись, душа моя. Веселись, душа и тело, вся получка пролетела.

Пиво й сльози лилися рікою, і золотою рікою ц.-іивли у безвість смутні огні над селом і над димом заводу. І крізь дим вони здавались очима печальних матерів, що плачуть над пропащою долею своїх дітей.

Ранками владно кричав гудок на заводі, йому хрипко відповідали гудки на шахтах, і сірою низкою тяглися робітники з клунками своєю вічною дорогою. А ми, дітвора, зимою грали в ковіньки, розбивали носи на сковзалках, весною пускали в мутних ручаях качки з окуги, літом цілі дні проводили на Дінці, а восени рвали багряний і солодкий глід у золотих балках над "чавункою".

Іноді повз вікон гриміло весілля, і розліталася холодна осіння грязь цід ногами жінок, що зухвало танцювали, тримаючи в одній руці заквітчану курку. Попереду завжди йшов гармоніст, кучерявий і п'яний, за ним ішли бояри, перев'язані рушниками, й молоді. Бігла дітвора і в грязі боролась за конфети, що їм щедро розкидали родичі молодих.

А іноді пропливали похоронні юрби з попом у золотих ризах, ридав хор, і голосили ті, що йшли за гробом. А з ними завжди йшов Лук'ян-дурачок, який не пропускав ніколи жодних похорон. Зачувши дзвони по мертвому, він кидав роботу й несамовито біг провести ще одного гостя в царство тишини. Чомусь він любив вбирати хрестики, видурював їх у дітей, а то й просто зривав а шиї разом із шнурком. До кожного він приставав з своїм нудним і вічним:

— Дай х'єстика.

Маленький і кремезний, з жилавими босими ногами й затуманеними божевіллям очима, він тихо й покірно йшов за траурним походом.

А ночами на цвинтарі можна було чути ридання другого дурачка, високого Ананія. Щоночі він ходив на могилу своєї матері й далеко по глухих вулицях скорботно й монотонно лунало:

— Ой мамо, мамо...

Худий і тонкий, він ходив по селу і щось бурмотів про смерть і пожари. Його мутні очі завжди дивились трохи вгору, і гостра руда борода сумно хиталась під незрозуміле бурмотіння.

Ларька й Федька Горошенята ходили зі мною на смітники заводського магазину. Цілими днями копались у бруді, шукаючи солодких ягідок і кольорових папірців. Нам тільки снилося прекрасне життя інших, що не мріють про м'ясо й гарну одежу. У них і ляльки, і теплі кімнати, вони щоранку п'ють молоко з солодкими булочками, а ми, як цуценята, копаємось у багні й чужих недоїдках.

Я страшенно полюбив книжки. Вони мені давали той світ, у якому одмовила доля. Я плавав з капітаном Немо на підводному човні, був в'язнем на повітряному кораблі божевільного вченого, ганявся за злочинцями з Натом Пінкертоном 1, був під землею і в зоряних світах, полював на індіянів на далекому заході і в тропічних лісах гойдався на ліанах над мутними водами, повними алігаторів і невідомих тварин. У нас не було книжок, і я просив їх у знайомих, а то й зовсім чужих людей, яких я зустрічав на вулиці й питав:

— Дядя! У вас нет сыщиков?

Одні сміялись з мене й проганяли, а другі звертали на мене увагу, і я годинами на жорстокому морозі стояв біля їх воріт (соромився зайти до хати), поки вони вийдуть, щоб перемінити книжку.

Але вредні діти бруднили й рвали книжки так, що не можна було їх повернути, і тоді хлопці мене за це били. Вони мене били на кожній вулиці, так що мені не можна було нікуди й піти. Пам'ятаю, була холера, і я надійно думав:

— Хоч би вже вони всі повмирали. Тоді б мене ніхто не бив.

І раз один парубок, що я не повернув йому книжок, спіймав мене з хлопцями на Дінці. Втекти я не міг і покірно спинився перед мордатим велетнем з кулаками в мою голову.

— Ну, чортове цуценя, тепер держись. Я тобі покажу, як не повертати чужих книжок.

І він замахнувся наді мною страшним волохатим кулаком.

Але я одскочив убік і почав гаряче переконувати його, що мене не треба бити, що не винний я, маючи таких вредних братів і сестер, що рвуть чужі книжки. Я дуже люблю їх, вони для мене краще всього, вони для мене все життя, й мене не можна бити.

Мені було ж дванадцять років, але я так натхненно й переконуюче говорив і як крем яшками грав чужоземними словами, я говорив так палко, що парубок тільки здивовано розводив руками:

— От так голова.. Оі голова... А я, смуглявий горобець, стояв перед ним і чекав на свою долю.

Тут же був один хлопець, що мовчки слухав нас. І, коли я замовк, він, блідий од гніву, підійшов до мого ката, взяв його за петельки так, що той почорнів од спиненої крові, і вдарив його всім тілом об тин:

— Доки ти будеш мучити цю дитину?

Хлопці їх розняли. Але цей парубок більше мене не чіпав. Він навіть запросив мене до себе і дав ще книжок.

Літом я тікав у поле і в траві, що пахучо шуміла наді мною, забував над книжкою все в чарах нових світів і пригод.

Про мою любов до книжок узнав завідуючий заводської бібліотеки Сергій Лукич Зубів і почав давати мені даром читати книжки. Як сон були мені Третя Рота й порожній живіт. Книжки замінили мені товаришів і ласку матері, вони влили нові барви в мою душу, і вона зацвіла ярко і любовно під сяйвом звільненої думки. Вони дали мені крила й майбутнє, розкрила мені огненні простори, повні золота й крові... Краса й сила одкрили мені своє лице і обійми. А коли я вперше побачив живі картини в кіно, де на тлі чарівної музики проходило перед очима те, що треба викликати силою уяви, коли читаєш книжку, я так намозолив очі господині ілюзіону, що вона дозволила мені безплатно ходити на картини. Звичайно, моїми улюбленими були Аста Нільсен 2 і Максимов 3. Макс Ліндер 4 доводив мене до судорог у животі.

І от почала рости тоска. В кіно я ще дужче відчував те розкішне життя, яким живуть інші, вибрані, щасливі, яким я ніколи не буду жити, до якого ніколи мені не долетіти, хоч у мене й є крила, але крила фантазії, на яких справді не можна злетіти навіть на стріху нашої хворостянки.

І коли бархатні акорди невідомої музики заливають темний зал ілюзіону, я плачу незадоволеними й колючими сльозами так, що від них стає мокре підборіддя й мої дитячі губи. Як птиця з поламаними крилами вовтузиться у власній крові й ніколи, ніколи не полетить у сині й чудесні світи, так і я, маленька й нещасна точечка в безжальному й жадному світі, сидів у темній залі і плакав над загубленою радістю.

На шумних ярмарках ми з Федькою Горохом крали житняки й яблука. Там, де кричать: "И так — питак, и на выбор питак", я нахилявся над

рядом і робив вигляд, що вибираю, а сам крізь розставлені ноги (коли крамар обернеться) подавав Федьці, що стояв позад мене, украдену ляльку і тихо одходив.

Але потім я кинув красти, бо в цьому не бачив ніякої радості, крім перспективи ходити з одбитими печінками. Я дуже любив собак, кішок і коней. Одного разу хлопці спіймали сучку, що водила тічок по городах, прив'язали її до тину і почали вбивати. Били вони її тоненькими дубцями і тільки мучили її. І я, повний невимовної сили, весь у сльозах, розігнав хлопців, одв'язав бідну собачку і пустив її на волю.

Я любив ходити на гнойовище над Дінцем, куди приходили подихати коні. Вони рідко й хрипко зітхали, судорожно сіпали ногами, їм смертно тремтіла облізла й мокра шкіра, і вони довго і тоскно простягали шию в синяву й світло до холодних осінніх зір.

А потім з них здирали шкіру, і собаки й галки робили своє діло на їх димних од крові тілах.

XXII.

Вчитель Василь Мефодійович Крючко, з добрим теплим лицем і задушевним голосом, був особливим вчителем. Він горів своєю роботою, любив нас, як своїх дітей, а ми за це неможливо шуміли й на перервах підіймали такий пил, що лице Василя Мефодійовича плавало в ньому, наче одірване від тулуба, і скорбно кахикало, дивлячись на нас докірливими й мутними очима.

Він ніколи не бив нас, і тільки раз боляче сіпнув мене за вухо, коли я об фанерну перегородку до вчительської вдарив свого товариша. Спокійно й терпляче робив він своє непомітне й велике діло. До кожного він підходив індивідуально і різними чарівними ключами одмикав наші душі.

Я був першим учнем, хоч і ніколи не вчив уроків. Просто така в мене була пам'ять.

В одному класі зі мною вчилася дівчинка Ліза, вона давала мені пиріжки і довго дивилася на мене, наче хотіла щось сказати і ніяк не могла.

А я по темних кутках плакав од муки, що не можу сказати їй, як я її люблю, що лице її, в райдузі золотого волосся, з синіми й печальними очима, щоночі мені сниться, що цілі дні ходжу, як у сні, повний нею.

І в світанковім трепеті моєї закоханої душі звучало:

Милая, знаешь ли,

вновь видел тебя я во сне.

В сердце проснулась любовь,

ты улыбалася мне.

Где-то, в далеких лугах,

ветер вздохнул обо мне...

Степь поживала в слезах,

ты размечталась во сне...

Ты улыбалась, любя,

помня о нашей весне...

Благословляя тебя,

был я весь день, как во сне.

А. Белый 1

Була весна, і ми з Лізою пішли за станцію готуватися до іспитів. Звичайно, в підручники ми й не заглядали, але я ніяк не міг сказати Лізі про любов. Я тільки незграбно йшов за нею, дивився на неї, як на святу, і молився на її золоту потилицю. Од неї віяло таким щастям і ароматом, що я захлинався, коли говорив, відчував, що кров розірве моє лице, але не міг сказати їй про свою таємницю. Ми ходили у світлі й шумі, я дивився на її ніжні рухи, як вона томно повертала своє лице й поправляла непокірне волосся, що вітер жартівливо розгортав на її рожевих і [голубих] скронях. Коли ми поверталися в село, хлопці кричали мені:

— Куди це ти її водив?.. Ліза відповідала:

— Не он, а я его водила.

І дійсно, я спотикався і йшов за нею з блаженними, повними сліз очима, мені хотілося, щоб ніколи не було села і цих противних хлопців, щоб я вічно йшов за Лізою, дивився на її ніжні рухи й молився на її золоту потилицю. Моя любов була, як квітка в росі, що п'яно хитається в янтарному полі, й молиться на зорю, і плаче багряними сльозами зорі од щастя.

Моя душа подібна була до амфори, і я обережно ходив, щоб не розплескати своєї радості.

Була якась насолода в тому, що я мовчу, хоч і знав я, як щасливо засіяють сині й кохані очі, бо часто, коли ми бавились, ми, мов навмисне, притулялись одне до одного і з розширеними очима, бліді й щасливі, слухали тепло й жагу наших тіл.

Тільки тепер я від Лізиної подруги узнав, що вона мене любила.

За вікном синя вечірня печаль, і заплакане лице моєї молодості дивиться в шибки... Між нами тільки скло... Ось я встану, візьму Лізу за тремтячу руку і скажу їй про свою любов, загляну в бліде восторжене лице, і мої губи відчують солоне тепло щасливих сліз... Я глибоко вдихатиму дороге дихання... і питиму з заплаканих вій сльози — росу першої любові.

Та не скло між мною і моєю молодістю, а довгі огненні роки, повні любові й смерті. Іноді образи встають перед мене, і прокляте марево їх затуляє од мене сині й далекі очі моєї першої любові.

Дзвонить годинник, одбиває хвилини, що вже ніколи не повернуться, чорні вказівки не покрутяться назад крізь кров і сніг мого минулого, щоб наблизити до мене розширені й кохані очі.

За вікном риплять кроки перехожих, і плаче моя молодість.

XXIII.

Пухка її срібна зима в холоді багряних зір і далекого сонця рипіла на вулицях Третьої Роти, коли ми з батьком їхали шукати щастя на Полтавщину. Недалеко від Черкас, біля містечка Мошни, в сосновому бору жив наш родич Микола Уваров. Він був лісовим інженером, і батько хотів знайти в нього працю.

Недалеко від Черкас нас висадили з вагона, бо ми їхали "зайцями". Була ніч. Стомлений батько ліг і заснув біля станційного буфету, прямо на паркеті. До нього підійшов жандармський офіцер і носком блискучого чобота вдарив його в бік.

— Вставай!

Батько встав. Лице йому налилося кров'ю від несподіваної образи.

— Вы должны вежливо сказать, что здесь спать нельзя. Но как вы смеете бить человека ногою в бок? Неужели вы только для этого получили образование и считаетесь интеллигентным человеком?

І марно йому офіціант злякано шепотів на вухо, що "он тебя засадит в тюрьму", батько не звернув на це уваги і так одчитав жандарма, що той почав вибачатись, купив нам квитка до Черкас і на прощання гаряче тиснув батькові руку.

З Черкас ми йшли шумним бором тридцять верст до Уварова.

І колії ми ввійшли у великий білий будинок, Уваров, високий, стрункий і чорнявий, закричав на батька:

— Ты чего здесь?

— Я — муж Антонины Дмитриевны Локотош.

Лице Уварова одразу стало привітним, і він простягнув батькові руку.

Я попав у дійсний рай. Море книжок і цукерок. Діти Уварова були, як квіти, безжурні й щасливі. У них був репетитор, розкішні кімнати й багато розваг. Вони грали на піаніно, грали в шахи і вчили мене танцювати. Але я був незграбний і ніяковий. Я тільки читав і марив.

Ми ходили на полювання, каталися на коньках, і мені здавалося, що це я сню солодким і дивним сном. Що ось я вигляну з-під одіяла і почую голодний плач братів і лайки матері, що буде холодно вдягатися, і в запорошені вікна гляне вороже сонце, і блакитні шибки заллються шумом нового голодного дня.

Батькові стало скучно жити в лісі, і знову знайомі труби нашого заводу задиміли наді мною.

Знову потяглись кошмарні ночі, повні докорів матері, горілчаного духу і голодних сліз у душній і тісній хворостянці.

Я почав ходити на щебінь.

Ще не сходило сонце, і замість гудків співали півні, й холодна зоря тільки займалася над селом, як мати будила мене, і я йшов туди, де над "чавункою" і гулом поїздів гриміло каміння під ударами сотень молотків, де нам видавали на сніданок іржаві оселедці, і важка тачка з камінням натирала мої руки до кривавих пухирів.

На щебені робило багато дівчат, і часто після роботи під холодними зорями в шумі трав і молодої крові вони кликали мене ночувати в половниках, повних золотої соломи й місячного проміння.

До ранку ми вовтузились і нарешті засинали з блідими й стомленими обличчями й схрещеними ногами.

А потім знову гриміло каміння, в пилу метушилися наші химерні тіні, а повз каменярень пролітали поїзди, і я замріяно дивився на дівчат, що в шумних вагонах з піснями пролітали мимо і кричали мені:

— Чорнявий, поїдем з нами.

Червонощокі й чорнобриві, з неначе налитими сонцем рожевими литками, вишневогубі, вони димно летіли в даль, і їх повні голоси нагадували мені про рум'яні степи, привітний шум гаїв і кохання під зоряним оксамитом неба. Часто я не витримував важкої і монотонної праці, кидав її і йшов до своїх книжок і мрій. А мене хлопці проводжали маршем, б'ючи молотками в лопати й цеберки.

Вечорами в заводському садку грав оркестр, і ми ходили туди на гуляння, ковтали пил і залицялися до дівчат на головній алеї.

Та мені не подобалося без толку ходити в пилу і дивитися на одні й ті ж лиця. Я йшов на станцію, де шум верб над Дінцем говорив мені більш, ніж роблено веселі обличчя в садку, що нагадували мені недокурок, і обридлі розмови про давно обридлі речі.

Позаду гримів залитий електрикою завод, і огні зір зливалися з його огнями. А наді мною мрійно хиталися верби, і місяць чіпляв на їх вітах срібне павутиння.

На середині Дінця одиноко чорніли човни з закоханими парочками, смутно долітав дзвін гітари і поцілунків. Або гармонія ридала й жалілася над спокійним свічадом ріки.

На тім боці шумів і хитався ліс, і теплі далекі зірниці мерехтіли над ним.

Ясно й щасливо було над рікою. Дивитись би так без кінця й краю на ізумруди далеких зір у воді й на небі і відчувати себе щасливою часткою яркого й коханого світу.

А потім я йшов на печальний каганець у вікні нашої хворостянки і до ранку сидів у сінях над книжкою, де пригоди й любов у середньовічних містах або в жагучих пустелях Африки брали мене в свій чарівний полон, і дійсність химерно перепліталася з мріями так, що мені здавалося сном моє дійсне життя, що я зовсім не в хворостянці, а в розкішному палаці володарів Індії або в шумі тайги шукаю скарби невідомого народу.

XXIV.

Сашко Гавриленко торгував у пивній і часто на лавочці розповідав мені про бахмутських повій, викидайлів і бандерш, про веселі гулянки,

"котів", артисток і вино, що ллється рікою у дзвоні чарок в далеких золотих містах.

Я йому грав на гітарі й писав любовні листи до волошок. Він не міг ходити, і в нього були милиці. Вся сила з ніг перейшла йому до рук, і ніхто не міг вирватись із жахних обценьків його пальців.

В теплі янтарні вечори він плакав і співав про зрадливе життя й циганок, про зорі над тихим Доном, буйну козацьку волю і сльози дівчини, що "полюбила козаченька, при місяці стоя". І якось не в'язалось його цвіркання крізь зуби, "розмови про доми розпусти і вульгарні частушки з невимовним сумом його нахиленого обличчя і сльозами, що тоскно котилися по його щоках і падали на брудну, залиту пивом підлогу.

Після роботи до пивної збиралися хлопці, і знову гриміла підлога під буйними молодими ногами.

Потім хлопці билися за дівчат поляками з тинів і кизиловими палками, провалювали один одному голови, ламали ребра і пороли животи ножами.

Животи зашивали, засихали рани на головах, зросталися ребра, і недавні вороги, неначе нічого не було, знову пили вічні могоричі, цілув.ались і п'яно запевняли один одного в вічній дружбі.

Був там Юхим Кричун, високий, русявий і довгорукий, з синіми наївними очима й дитячою усмішкою немов намальованих повнокровних губ. Його наїхала узвозна вагонетка в кар'єрі і майже розплескала його. Він вийшов з лікарні косим і подібним до конверта, такий він був плескатий і тонкий. Та скоро він зовсім одужав і перестав косити очима. Одного разу йому дуже хотілося курити. Саме Гавриленко кинув великого недокурка, і його хотів схопити Заяць, якому теж дуже хотілося курити. Та не встиг він добігти, як недокурок опинився в довгій руці Юхима.

— Віддай.

— Одскоч.

І Юхим почав щасливо з насолодою засмагатися. Розлютований Заяць хотів видерти недокурок із залізних рук синьоокого велетня, але йому не пощастило, і він почав бити Юхима. Та це все одно що бити в залізний мур. Юхим навіть і не поворухнувся. Він спокійно стояв і курив, доки Заяць не захекався. Тоді він плюнув на огонь недокурка і роздавив його ногою.

— Ну, а тепер я покажу, як у нас б'ють.

Дивлюсь, а його кулак уже гуде біля нашої хати. Він ударив бідного Зайця тільки один раз, і той опинився на землі з повним ротом крові й вибитих зубів.

Його одливали водою.

Та Кричун був дитиною в порівнянні з Серьогою Дюжкою, Дюжкою, якого боялося все село.

Коли він бився, так не висмикував коляк з тинів, а схопить тин — і нема тина, схопить ворота — і нема воріт. А коли він зіб'є ворога з ніг, то бере його обома руками за штани й піджак і б'є об землю.

Раз я іду по "чавунці". Дивлюсь, а біля будки багато людей. Підходжу ближче, і, о жах, наш непереможний Серьога лежить весь мокрий і побитий. Він був п'яний, і один чоловік збив його з ніг кизиловою палкою.

У Серьоги було два брати. Вони робили на заводі і були по сажню зросту. Вони вночі прийшли до хати того, що побив Серьогу, і почали його викликати.

Це був чоловік хоробрий і винахідливий. Він узяв велику макітру, і, тримаючи її перед лицем, одчинив двері. Від граду каміння від макітри в його руках лишилося тільки денце.

Старий Гавриленко робив у кар'єрі і дуже любив випивати. Він часто танцював під акомпанемент моєї гітари доти, доки мої пальці одмовлялися торкатися струн, і завжди перетанцьовував мене.

Наш сусід, волох Арифей, посварився з ним, але він був слабосильний і помстився Гавриленкові так.

Була пізня осінь, і на дворі стояли великі калюжі.

Гавриленко просить у Арифея четвертак на горілку, але той згодився поставити півпляшки, коли Гавриленко скупається в калюжі.

І Гавриленко згодився.

Він пішов і сів до пояса в калюжу.

Арифей стоїть на сухому, танцює од радості й кричить:

— Пірнай з головою. Гавриленко пірнув.

— Пірнай ще.

Тричі кричав Арифей, і тричі пірнав у калюжу старий Гавриленко. Так помстився Арифей.

А Гавриленко випив і другого дня, мов нічого не було, пішов ламати крейду.

XXV.

Дядько Кирило Науменко, чоловік моєї тітки Гаші Холоденко, моєї тітки в третіх, був спокійний і мовчазний труженик. Він багато років працював на заводі, але мав і клаптик землі. Наймитів у нього не було. Замість них, фактично як наймити, день і ніч працювали його сини Ягор і Улян.

Удян вічно щось майстрував на подвір'ї або в хаті, і я ніколи не бачив, щоб його руки не були чимось зайняті.

Такий був і Ягор.

Він прекрасно, з солов'їно-мрійним захватом співав:

"По синим волнам океана" Зейдліца в геніальному перекладі Лєрмонтова (або, здається, Гете в перекладі невідомого автора):

Оружьем на солнце сверкая,

под звуки лихих трубачей,

по улицам пыль поднимая,

проходил полк гусар-усачей.

У нього була повна скриня книжок, які я всі перечитав.

Він був добрий і задушевний. Не одмовляв мені в них. Особливо мені сподобалась одна книжка про розбійників і їхня пісня:

Я твой, когда заря востока

моря златит.

Я твой, когда сапфир потока

луна сребрит.

Я твой... (тут я не пам'ятаю все)

когда пришлец блуждает

в горах у сивім тумані...

І кінець:

И в хоре звезд рубиновых мелькает

мне образ твой.

Дивно, що пісня "Оружьем на солнце сверкая":

А там, чуть подняв занавеску,

чьих-то пара голубеньких глаз...

що співав Ягор, і кінець пісні розбійників були духовним поштовхом для шукань мого юнацького серця, коли я закохався втретє, уже не в сірі і карі, а в голубі очі і так само уявляв їх, як той розбійник у горах, коли в морі зір за розсуненими моєю уявою стінами й стелею казарми її обличчя широке, як небо, нахилялося наді мною і теплі й рідні губи до фізичного відчуття притулялися до моїх гарячих і жадібних губ...

XXVI.

Був липень 1914 року...

Біля прохідної конторки стояло багато людей і тривожно дивилися на відозви з чорними великими літерами.

Німеччина оголосила нам війну.

Потім була загальна мобілізація, закрили казьонки й по вулицях ходили маніфестації з портретами царя і оркестром, яким керував австрієць з блідим і печальним лицем.

Тужливі сцени проводів на фронт, станція, повна ридань і пісень, останні дзвінки й не останні сльози...

Урочисто ходили поліцаї, всі в чорному, з медалями на грудях.

Я ще малим, коли дивився на них, так усе почував себе в чомусь винним і боявся дивитися їм у вічі.

Однієї ночі я йду по вулиці од заводу і насвистую якусь пісню. Підходить поліцай і каже:

— Не свисти.

— Що ж тут такого, що я свистю?

— А может, ты кого вызываешь.

Я перестав свистіти.

Важко ходили ці ворони в срібних медалях по перону, залитому сльозами матерів, крутили свої довгі вуса і, як коти, поглядали на осиротілих солдаток.

А десь шуміли поїзди, повні людей у сірих шинелях, одірваних од звичайної праці, з холодними дулами гармат на площадках, і мчали на далекі смертельні поля.

Я поступив в агрономічну школу біля станції Яма. Зимою ми вчилися, а літом робили в полі й економії.

Я був стипендіатом.

В мареві споминів встає обличчя Сергія Васильовича Смирнова, що викладав нам російську мову. Він, сухий і розумний, усе приходив до нас, коли ми вчили уроки, спостерігав і записував. З ним же в довгі зимові ночі ми співали пісень і російських, і наших.

Ось пливуть обличчя товаришів з затуманеними піснею зіницями, а вона летить в холодному класі, й нам тепло, тепло...

Україно моя мила, краю пам'ятливий. Там любив я дівчиноньку, • там я був щасливий...

І мені здається, що я вже багато пережив і десь на чужині згадую мій край, мою далеку Україну, печальні карі очі покинутої дівчини, і я в'яну од журби з повними сліз гарячими очима...

А то лечу я "Вниз по Волге-реке, с Нижня Новгорода" на "стружке, на снаряженном", де "сорок два молодца удалых сидят". Всі веселі, з буйно заломленими шапками в яркій одежі, в срібній і золотій зброї. Тільки я один сумую... За ким?.. "Стружок" летить, і десь на синіх хвилях могутньої ріки чекають смерть і слава, десь криваві й жадні губи персіянки притиснуться до моїх, але ж чи повернусь я до русих кіс і синіх очей єдиної, що там десь чекає свого "буйна молодца"?.. А пісня летить, і хитається ріка, шумлять стародавні ліси, й крввавий місяць зажурено пливе над ними... Це — пісня. А товариші...

Ось розбишакуватий Альохін наливав чорнила на зошит Кривсунові:

— Докажи, що це я тобі налив чорнила. Ми всі сміємось. А Кривсун, високий і кучерявий, тупо дивиться на Альохіна і мовчить.

Він був не тільки дурний, але й скупий. Од батька, лісовика, пін привозив повну скриньку сала. Скринька була чимала й не влазила до загальної шафи з відділами для кожного. Й він замикав її на великий замок.

По кутках, щоб піхто не бачив, він наминав своє сало, а ми голодними вовками дивилися на його слизькі губи й ситі очі.

Ми порішили без згоди Кривсуна забрати його сало. Але ніяк не могли одімкнути замок. Скринька була на третьому поверсі, й ми у відчинене вікно просто скинули її на землю. Вона розбилась, і ми забрали сало.

Кривсун мовчки дивився, як Альохін їв його сало. Альохін навіть говорив йому про це.

— Докажи, що я їм твоє сало.

Де ти зараз, мій кучерявий дурнику? Чи порозумнішав ти, чи, може, твоє тіло в довгій кавалерійській шинелі навіки занесли сніги нашої великої революції?

Ось залізнорукий Гнатко з чорним, аж синім, волоссям і кам'яними рисами лиця. Він дуже боляче б'є мене, щоб я не матюкався, і ми з ним ходимо на кухню ночувати до дівчат.

Ось білявий і ніжний Вася Демський у рудому й бідному піджаку розчісує пальцями своє волосся. Кажуть, його дуже любила дочка поміщика, а він не любив її і одружився на простій дівчині з економії.

Бурдун Даня, чорнявий, з рисами індіана, тягне мене по кутках і таємно бурмоче:

— Думал ли ты, Володя, о бедном народе? Как нам помочь бедному народу?..

І його темні й гарячі очі наливалися сльозами од великої муки й любові. Його брат, революціонер, сидів у в'язниці, і Даня горів його огнем.

В селі Званівці жила моя бабуся, і я в неї проводив канікули. Вона була релігійна фанатичка і мала на мене великий вплив.

Ще малим вона водила мене до церкви. Над головами селян тремтіло марево од їх дихання, пахло ладаном, холодом і свічками. Я любив дивитися на стрункі ноги янголів, обличчя святих і сині горизонти за нпми. Тільки мені непрпкмно було молитися богові й почувати себе його рабом. Він тяжко давив мою душу і ніколи щиро й повно не захоплював мене. Іноді вночі, коли всі спали, на мене налітало бажання впасти на коліна й довго молитися, але порив зникав, і я засинав без молитви.

В школі було багато журналів, і мене захоплювали патріотичні вірші в них. Я теж почав писати вірші.

Сергій Васильович показав мені, що таке стопи й розмір.

Перші мої вірші були про бога й Русь. Апухтін і Надсон2 були для мене недосяжним ідеалом, і мої зошити були повні їх віршів.

Починав я російською мовою.

Пам'ятаю перші рядки:

Господь, услышь мои моленья,

раскаянье мое прими.

Прости мои ты согрешенья,

на путь святой благослови.

Милая родина, многострадальная,

милая, светлая Русь.

Я о спасеньи твоем, лучезарная,

жгуче и жарко молюсь.

Дитина. Що я міг і що я знав у той скажений і страшний час?

В кінці навчального року мати написала мені, що батько захворів і їй нема чим жити.

Я мусив покинути школу.

Батько сухо й гулко кашляв, у нього розширились вени, і він уже не міг довго стояти. Він швидко дихав, лежав на рядні й дивувався, чому до нього так липнуть мухи. А вони вже почували мертвяка і чорно обсідали його.

Спокійно чекав він смерті. Тільки очі його, великі й світлі, були повні муки й жаху перед невідомим. Він страшенно схуд і вже не міг викашлять мокроти, вона душила його, і мати виймала з його рота повні жмені вонючої й зеленої слизі.

Йому ж було тільки тридцять сім років, а він мусив умерти.

Він давно вже не говів і казав, що попи дурять народ. Ще він говорив, що якби німці нас побили, було б краще, вони дали б нам культуру.

А ноги йому вже заливала лімфа, і одна була пухла й синя. Перед смертю він попросив перевести його на долівку. Заходило сонце, і ми його поклали біля порога.

Він лежав на спині і страшно хитав гострими колінами.

Починалась агонія.

Приїхала бабуся. Вона плакала дрібними старечими сльозами, здіймала догори руки, і я чув крізь її тонкий плач скорбне й монотонне:

— Ох Коля, Коля.

Я побіг за лікарем, і, коли повертався назад, зустрів матір і по її блідому й залитому сльозами обличчю зрозумів, що батька вже нема.

Його любили селяни, і за гробом ішло все село.

Мокрою од сліз землею засипали мого батька.

Дощі змили на білому хресті сумний напис, а потім і він зогнив разом з костями того, хто дав мені гаряче серце й тривожну душу.

Я почав носити рудий батьків піджак і поступив на завод.

Часто ми їздили з помічником маркшейдера на шахти, і в задушливих і мокрих продольнях робили зйомки для рисунків.

Замурзані шахтьори по коліна в воді ганяли важкі вагончики і з матюками довбали вугіль. Іноді з диким свистом коногона пролітала

низка вагонеток, і ми притулялися до підпорок, щоб не бути роздавленими.

Сама страшна смерть — це в шахті. Я не міг уявити, Як це можна умерти далеко від сонця з горами землі на грудях.

Зігнено ходили ми і з непривички я стукався головою об "матки".

А коли кліть скажено виносила нас на поверхню, був уже вечір, і зорі холодно й далеко світили над землею.

XXVII.

Кравця Кривов'яза (у нього дійсно були криві в'язи) проводжали на фронт, і його брат запросив мене на прощальний вечір, тому що в мене була гітара. Він сказав, що у них буде одеська артистка.

Коли я переступив поріг хати Кривов'яза, то побачив дівчину з червоними трояндами на щоках, тонкими рисами обличчя і чорними бровами, що як птиця влетіли в мою душу, а моє сімнадцятилітне серце солодко стислось од холоду щастя тільки дивитись на неї.

Мене закрутив солодкий вир першого кохання.

Було дуже весело і сумно.

Мене вразила пісня:

Козак від'їжджає,

дівчино-о-нька плаче.

Куди від'їжджаєш,

мій милий козаче!

А він одповідає:

Я їду на той пир,

де роблять на диво

з крові супостата

червонеє пиво.

І мені здавалось, що це не Кривов'яз їде на фронт, а плаче за мною моя перша любов (її звали Докія, Дуся).

І з того часу, як прозвучить у мені цей мотив, особливо в тому місці, де "Дівчино-о-нька плаче", одразу спалахне мить, коли я блискавично відчував холод щастя першої справжньої любові.

Ми грали в фанти. Прийшла і моя черга сподіватися. Я сів на стільця, а проти мене на стільці — Дуся. Нас накрили великим платком. І Дуся спитала мене своїм грудним, задушевним голосом. У цій солодкій і таємній напівтьмі, де так чарівно туманіло її дороге навіки лице.

— Грешен?

— Да.

— Сколько раз согрешил?

— Десять раз.

Ми повинні були поцілуватися, за грою, десять разів. Але ми загубили лік поцілункам, доки з нас не стягли платок ті, що нетерпляче чекали своєї черги.

Ми домовились другого дня зустрітись біля нашої станції.

Дуся жила в Лисичому. Але на побачення вона прийшла з подругою.

Та це нічого.

Я був невимовне щасливий од того, що тільки дивився на неї і чув її голос. Весь світ сіяв і співав для мене. Коли ж попрощалися і вона з подругою пішла од мене, весь світ мені одразу став темний і порожній, наче на мої очі опустилась чорна завіса.

І часто потім, після роботи, я ходив у Лисиче, щоб тільки побачить її, тільки почути, як вона скаже бархатним і коханим голосом, що полонив мою душу: "Володя!.."

І цього мені було досить.

І одного разу, коло її дому, на Базарній вулиці, я сказав їй:

— Дуся! Я хочу тебе что-то сказать... Давай отойдем в сторону.

Ми були не одні.

Вона, ніби знаючи, що я скажу, трохи повагавшись, одійшла зі мною за ріг будинку, де було темно і не було людей.

І зоряна зимова ніч почула мій хрипкий од хвилювання сімнадцятилітній голос:

— Дуся!.. Я люблю тебя...

— Ну?!

Я незграбно взяв її за плечі, а вона стала на дибочки і припала гарячими губами до моїх жадібних губ...

Вона мене цілувала не так, як на фантах, а взасос і з такою сплою, що в мене аж зуби боліли і крутилася голова од безмежного, як світ, щастя.

Три роки я любив її так, як ніколи і нікого не любив до неї.

І прийшла ніч, що стала золотим, повним квітів і радості днем.

Був квітень 1917 року.

Надходив Великдень, і Дуся призначила мені побачення біля церкви, коли вона вийде зі сповіді.

Я знову був учнем сільськогосподарчої школи, і прийшов у форменій шинелі й кашкеті з золотими граблями, косою й колоссям на нім.

Уночі було ще вогко й холодно.

Ми прийшли на Дусин город. Я зняв шинель і розіслав її на вогкій і чорній землі, і ми з Дусею сіли на неї.

Я обняв і притулив її до свого серця, захлинаючись од любові, а вона почала плакати і благати мене, щоб я її не покинув, вимагала клятв у вірності, що я з радістю зробив, поклявся їй, як Демон Тамарі.

Тільки чому, коли вона плакала, її вії під моїми губами були сухі?..

Потім вона спитала:

— Ты завтра придешь?

— Нет. У меня болит голова.

— Все вы такие!..

Її дівочий вінок уже до мене був розтоптаний, хоч вона мене запевняла до миті злиття, що вона ніколи й нікого до мене не любила.

Так розбилося моє перше кохання.

Воно, як вражена жорстоким стрільцем чайка, волочило розбите гарячим свинцем закривавлене крило по каміннях і тернах моєї муки і ніяк не могло злетіти в небо...

В ніч, коли розбилось моє кохання золотою голівкою об гостре каміння, Дуся показала мені дорогу до Дінця через яр, щоб я не йшов по вулиці, де мене могли б зустріти лисичанські хлопці, що були вірні давній шахтарській традиції.

Вони, коли зустрінуть чужія, то, якщо той не поставить могорича, беруть його за руки й ноги, підіймають вище своїх голів і з розгону місцем, що нижче спини, як трамбовкою, б'ють об залізну донецьку землю.

Ну, в людини після цього все всередині пообривається або висить на волосках, і через недовгий час погребний дзвін по ньому холодно лунає в синьому і байдужному небі...

Ідучи від Дусі, з Лисичого, де пахло вугіллям і юністю, я по дорозі заходив в приміщення нашої станції погрітися після морозної мандрівки, бо одягнений я був не дуже тепло.

В юрбі людей я часто бачив смугляву дівчину з широкими стегнами й повними стрункими ногами.

Вона крадькома дивилася на мене, а коли я оглядався на неї, швидко повертала голову вбік, удаючи, що не бачить мене.

І от прийшло літо. Осики й верби над Дінцем у зелених платтях дивились у зелене дзеркало вод і мріяли, як дівчата, милуючись своєю красою у чарівному склі, що відбивало їх у хитливій глибині.

Щовечора ми ходили на станцію зустрічати пасажирський поїзд, що підлітав до перону з синіми іскрами з-під коліс од рейок.

Рівно о сьомій годині він тяжко дихав, відпочиваючи од шаленого бігу уклоном від полустанка Вовчеярівка до Переїзної, як звали нашу станцію.

Раз у юрбі я побачив Дусю, що стояла спиною до мене і солодко-знайомим жестом поправляла тонкими пальчиками волосся біля ніжного й милого вушка. Вона обернулася, — і на мене глянула сестра Дусі, що була дуже схожа на неї.

Я так любив Дусю, що коли побачу її, враз, як той боягуз од переляку на фронті перед тим, як іти в атаку, слабував животом... І це після того, як моя мрія розбилась на скалки, і скалки ті гостро вп'ялися в серце, повне любові й жалю...

Провівши поїзд, ми, заводська і сільська молодь, ішли до скверу, що був між станцією і заводом, і під срібні звуки заводського оркестру гуляли порохливими алеями. Хлопці залицялися до дівчат, а дітвора кидала в третяротських красунь реп'яхи, що чіплялися до їх суконь...

Ми ходили вперед і назад по головній алеї двома довгими рядами, і голови першого ряду були повернені до голів другого впродовж алеї.

Мій товариш сказав мені:

— З тобою хоче познайомитись одна загорянка. Загорянами ми називали усіх, хто жив у заводському посьолку на горі. Я спитав:

— А вона красива? Товариш усміхнувся:

— Як на чий смак. Та ось вона йде!

Навпроти йшла та, що часто крадькома поглядала на мене чорними, повними любові очима на станції. Ми познайомились.

Її звали Тетяна.

Поруч із великим сквером був маленький сквер, куди майже ніхто не заглядав.

Ми пішли з Тетяною в той скверик. Сіли на лаві.

Довго мовчали.

І раптом Тетяна млосно і томно упала обличчям мені на груди...

— Володя!.. Я люблю тебе!.. — прошепотіла вона і майже в нестямі застигла на моїм плечі...

Пізно вночі я проводжав її на гору повз татарських казарм.

Наближалась гроза, і трави пристрасно і п'яно шуміли од вітру...

Блискавиці протинали небо, а серця наші протинали інші блискавиці...

Я не любив Тетяни. Мені тільки приємно було, що вона мене любить.

Потім на ганку її хати ми довго сиділи. Цілувалися в сполохах блискавиць... А Тетяна, пахуча й розпатлана, все не давалася мені, боролася зі мною, закохана й жагуча...

А потім гроза вдарила в землю рясними сльозами неба...

І Тетяна в темних сінях, гаряче дихаючи мені в лице, сказала:

— Ти ж не кажи нікому.

Ми часто ходили з нею в кам'яний кар'єр за посьолком, і я любив дивитись на покірну красу Тетяни, залиту морем срібного сяйва з неба...

Мені було дивно і солодко-дико, що вона така ж людина, як і я, а я можу вести її куди захочу і що хочу робити з нею.

Але моя робота в шахті не давала мені змоги допомагати матері, як я хотів, і я вирішив знову вчитись у сільськогосподарській школі.

Я сказав про це Тетяні. Вона сумно глянула на мене:

— Тогда я тебя потеряю.

Коли я з Дусею гуляв по центральній вулиці Лисичого, то за нами завжди ходили купками дівчата, і за спиною я чув їх компліменти на мою адресу:

— Хорошенький!..

— Хорошенький!..

І мені приємно було це чути. А то у нас на "чавунці", коло заводу, де ми гуляли по путях до станції, волоські дівчата добре частували мене верболозом у вербну неділю.

Цим вони виявляли свою симпатію до мене. Словом, я був нічого собі хлопець, і навіть сестра Зоя казала, що я красивий.

І от, коли я гуляв у садку кінотеатру, що біля шахти "Дагмара" в Лисичому, мені хлопчик передав записку, в якій було написано, що зі мною хоче познайомитись одна дівчина.

Я подивився, куди мені показав хлопчик. У формі лисичанської прогімназії назустріч мені йшла пишна смуглянка, справжня біблійська красуня.

Ми познайомились.

Її звали — Юлія.

Після кіно я проводив її додому.

Було вже пізно. Пішов дощ. І ми стали під козирок базарної будки.

Я почав її цілувати.

А вона якось чудно розтулила губи, так що замість поцілунку виходив один свист, і я цілував тільки її дихання...

Я розсердився і покинув її одну ніччю на базарі...

В кам'янську школу, після канікул, прийшов чималенький лист од Юлі, в якому вона писала, що "Ваш поцелуй прожег меня насквозь...", "хоть бы гром неба разразил мою душу...."

Я думав: і який там поцілунок, і як він її міг пропалити наскрізь, коли його і не було, а був тільки порожній свист...

Мені неприємно було, що Юля писала свого листа з віршами Бальмонта 1 і Сєверяніна 2 на бланках свого батька, що був управителем вугляних складів.

І знову Лисиче.

На вулиці, що звали Каміння, "на камнях" вечорами гуляла молодь, гуляв і я.

Серед юрби я побачив Юлю. Вона була в білому, як вишневий сад, платті і йшла з подругою.

Я пішов їй назустріч. Юля щось шепнула подрузі, і та зникла в юрбі.

Ми пішли за село.

І от... У місячнім сяйві лежить на камінні розкішна Юля з великими, чорними, гіпнотичними очима і од нетерплячки рве білими й красивими зубами лакований хлястик мого кашкета...

Вся моя душа рветься до неї, а я мов кам'яний стою над нею, дивлюсь на годинник на руці й кажу:

— Поздно. Мне пора домой.

А вона не підводиться і владно чекає.

Мене обурювало те, що її очі мали наді мною якусь майже непереможну силу.

Потім вона мені писала в школу, що я — її мрія, і вона хоче з цією мрією "реально столкнуться".

Але до "столкновения" не дійшло, бо я не любив її.

Юля підвелася з каміння, віддала мені кашкета і пішла проводжати мене за Лисиче, в другий бік, ближчий до Третьої Роти...

Коли ми вийшли за село, вона дивилась мені у вічі сумно-сумно...

І цей погляд був такий могутній, що душа моя ледве не розлучилася з моїм тілом, щоб навіки злитися з її душею...

Але я стояв як кам'яний.

Тоді Юля близько-близько підійшла до мене і спитала:

— Значит, надежды нет?

І холодно злетіло з моїх байдужих губ:

— Нет.

Тоді Юля чорною тінню повернулась із опущеними плечима й руками, зігнена і невиновно скорботна пішла в ніч. Моє серце рвонулося за нею, але я був мов кам'яний.

XXVIII.

Ще малим я дуже любив читати різні "декляматори", художні читанки та рецензії на вірші в додатках до "Нивы" '. Звичайно, я любив переписувати до зошита, а то й просто вивчати напам'ять ті поезії, що мене захоплювали.

Я дуже хотів бути поетом, гадаючи, що поети — це надзвичайні люди: до них, в ароматні кімнати, приходять закохані й покірні жінки, неодмінно з жертвенним і тихим коханням, і, звичайно, у цих жінок сині небесні очі й золоте волосся... Особливо мене захопив вірш Дмитрія Цензора 2: "Любил я женщину с лазурными глазами..."

Є такі поети, що за своє життя можуть написати один-два чудесні вірші. Такий і Дмитрій Цензор.

Не можу не навести цього вірша:

Любил я женщину с лазурными глазми,

не знал я женщины безмолвней и грустней.

Загадка нежности меня пленяла в ней

и грусть покорных глаз с их тихими слезами...

Покорно, как дитя, пошла она за мной,

на нежность и любовь ответа не просила...

И в этом чудилась непонятая сила,

томившая своей безмолвной тишиной...

Однажды вечером, под шелест листопада,

она безропотно ответила: "Прощай..."

И думал я: "Судьба как будто невзначай сроднила нас...

Прости. Так суждено. Так надо".

И жадно я искал... И много, много раз

любовь была как сон, как призрак, как вериги...

И женские сердца я изучал, как книги,

но позабыть не мог печаль покорных глаз.

Когда мне больно жить, мне хочется сначала

молитвенно прильнуть к душе ее простой.

Ведь я не знал тогда, что нежной красотой

цвела ее любовь и жертвенно молчала.

Чому мені сподобався цей вірш?

Мені здається, з двох причин. Тут намальовано образ ідеальної для мене жінки (така дружина була в поета Фофанова3). По-друге, я сам в якихось глибинах своєї індивідуальності подібний до Дмитрія Цензора, власне, до того Дон-Жуана 4, яким би хотів бути Дмитрій Цензор, бо я тепер переконався, що поети завжди брешуть і гіперболізують або гарне, або погане в людині.

Колись я ворожив на оракула (не смійтеся, мої любі читачі, я ж був дурний, маленький — дванадцять років) пшеничною зернинкою, і мені на запитання: "Кто меня будет любить?" — показано: "Женщины".

Значить, психологічна підготовка, хоч і на містичному грунті, — але я певний, що цьому були відповідні психофізіологічні причини в формуванні моєї індивідуальності.

Може, тому, що я ще маленьким жив у місті і звукові й зорові враження одклалися таємними й солодкими шарами в моїй підсвідомості, я завжди мріяв жагуче про місто: там контрасти, там рух, там ніжність і жорстокість переплелися в такій могутній гармонії, що вона, як магніт, тягнула мою уяву в далекі, широкі, повні пригод і кохання міста. Я ж жив у глухій провінції під вічним гуркотом заводу і криками поїздів, що пролітали крізь наше село, особливо увечері, коли пасажирські вагони ярко і огненно з веселими й невідомими людьми все летіли туди, в невідомі й прекрасні міста, а за ними гналася моя маленька душа, як руде єсенін

ське жереб'я, й тепер ретроспективно, крізь смішні й наївні сльози, що заливають мої очі, звучать мені слова поета:

Милый, милый, смешной дуралей!

Ну куда он, куда он .гонится.? 5

Але жереб'я стало великим поетом України, воно наздогнало залізного коня і злилося з ним у шаленому рухові в Прийдешнє.

Писали вірші й мій дід, і мій батько (українською й російською мовами), я теж почав писати вірші, не тому тільки, що писали їх мій дід і мій батько, а й тому, що взагалі люди можуть бути поетами, а я не можу. Що це значить?

Колись до нас на ярмарок приїхали акробати. Вони в балагані ходили на руках, я захоплено дивився на них і думав, вони ж ходять на руках, а вони такі ж люди, як і я. Значить, і я навчуся ходити на руках.

І я навчився ходити на руках.

Правда, я позвозив собі скроні до крові, мало не вибив правого ока, але навчився. Хлопці з мене сміялися, били мене, а я не звертав на них уваги й почував себе героєм.

Одного разу, коли я (чотирнадцять років) писав першого свого вірша, то у мене було таке ідіотське обличчя, що бабуся, проходячи повз мене, сказала: "Брось писать стихи, а то ты сойдешь с ума".

Я перелякався й покинув писати вірші.

Але коли почалася імперіалістична війна, злива патріотичних віршів у тодішніх журналах захопила й закрутила мене.

Я остаточно порішив бути поетом.

В якійсь книзі я прочитав: "Какой же он поэт, ведь у него нет еще и сорока стихотворений!" 1 я подумав, що коли в мене буде "сорок стихотворений", я стану справжнім поетом.

Взагалі, люди певного віку починають писати вірші, коли закохуються, я ж почав писати вірші на релігійному грунті.

Єсенін 6 був під великим впливом свого релігійного діда, а я — своєї релігійної бабусі.

Взагалі, я хотів бути ченцем.

Ось мій перший вірш (я почав писати російською мовою тому, що вчився в російській школі й читав дуже багато російських книжок):

Господь, услышь мои моленья,

раскаянье мое прими,

прости мои ты согрешенья,

на путь святой благослови.

Я [ж] хотів бути святим, як "Іоан Кронштадтський", творами якого я, між іншим, захоплювався і через те не любив читати Толстого 7.

А ось про війну:

Друг друга люди бьют и режут,

забыли, что придет пора,

прорвется грешной жизни нить,

и все их грешные дела

придется богу рассудить.

Коли я писав вірші, то думав, що вони геніальні і кожний вірш коштує десять тисяч карбованців...

А це про колективну творчість. І знов-таки про ярмарок і балаган. Мандрівні артисти завжди співали в балагані:

Живо, живо! Подай пару пива!

Подай поскорей, чтоб было веселей!..

А в нас, коли хто нап'ється, хлопці казали: "Що?! Нагазувався?"

У нас був содовий завод, де доводилося працювати в хлорі: там дуже важно, і робітник міг витримувати тільки дві години, — після цього його за ноги майже в нестямі витягали на повітря.

Від цього й пішло (щодо п'яних): "нагазувався".

Тоді я придумав, власне, переробив "Живо, живо подай пару пива!": "Живо, сразу! Подай пару газу, подай поскорей, чтоб было веселей". І всі почали співати.

Коли ж я говорив хлопцям, що це видумав я, — вони не вірили мені і навіть били мене, вважаючи, що це їхнє:

"созданное тобою уже не принадлежит тебе".

Я дуже любив чигати [про] сищиків: Ната Пінкертона, Ніка Картера, Шерлока Холмса8, Пата Конера, Етель Кінг, Арсена Люпена і т. д.

Взагалі я дуже любив читати про пригоди і зовсім не любив поезії. Коли йде опис природи, то я перегортав ці сторінки й читав далі: мене цікавив розвиток дії — "що далі..."

XXIX.

Ще коли я працював учнем в маркшейдерському бюро нашого заводу, я ніяк не міг навіть на роботі не мріяти про мою любов до Дусі. Вона так і стояла завжди перед моїми очима. Гіпноз кохання!

Одного разу я так замріявся, уявляючи лице моєї першої любові, що, забувши про все на світі, подув на волосинку, щоб диханням здути її з рейсфедера, якого я тримав над розкритим планом виробок шахти, який треба було перенести на кальку.

І, о жах, я видув не тільки волосинку, але й туш, що чорно й густо розбризкала план.

Розвал, наш начальник, почервонів, як гребінь півня, і крикнув на мене: "Болван!"

Я спокійно підійшов до вішалки, зняв свого піджака і, одягаючись, сказав:

— Я сюди прийшов не для того, щоб бути попихачем.

І пішов за рощотом.

Товариші мені кажуть, що скоро мобілізація мого року і мене заберуть на війну, але я не слухав їх.

Управитель заводу Вульфіус гарно до мене ставився і покликав до себе.

— Что же вы, Володя, как нежная девица. Я позвонил Розвалу, и он перед вами извинится. Идите наверх. Розвал з усмішкою подивився на мене:

— Ну что, Володя, давайте помиримся.

— Давайте.

Але я не заробляв собі навіть і на чоботи і замість помагати матері сидів у неї на шиї.

Я взяв відпуск і поїхав знову до тієї школи, де я вчився.

Управитель Григорій Павлович Фіалковський сказав, що мене можуть прийняти тільки до першого класу через конкурсний іспит.

Я ж одним із кращих учнів перейшов до другого класу, і от — іспит.

Виходу не було, і я згодився.

Іспит я витримав, але на медичній комісії в мене знайшли анемію, і я мусив їхати додому.

Я порішив іти на війну добровольцем. Мати мене благословила, товариш дав грошей на дорогу до військового начальника.

На одній станції мене зустрів шкільний товариш Жорж Науменко і порадив піти до заводського лікаря. Може, в мене нема анемії, і тоді мене приймуть до школи.

З посвідченням, що в мене нема анемії, я приїхав до школи.

Управитель глянув на мене.

— Сколько заплатили? Я нічого не сказав.

— Но ваше место занято кандидатом, и мы не можем вас принять.

— Я готов жить в сторожке, лишь бы учиться. Вы же знаете, что у меня умер отец, и единственная надежда помочь матери — это кончить ваше училище.

— Хорошо. Я поставлю ваш вопрос на педагогическом совете.

Я трохи не збожеволів, поки йшла нарада. Нарешті виходить управитель.

— Вы приняты, но будете учиться на свой счет и не должны болеть.

Це все одно що мене не прийняли, бо ще коли був живий батько, я був стипендіатом. А як же тепер?..

Я пішов у завод до Вульфіуса, і він, німець, зовсім чужа мені людина, згодився платити за мене. Він знав, що я пишу вірші, але коли я казав йому ще на заводі, що хочу вчитися, він радив мені робити це і казав:

— Лучше быть хорошим агрономом, чем плохим поэтом.

І я знову став учнем. Та весь час боявся, що захворію і мене виключать із школи.

Мені навіть так і снилось, що я хворий і мушу їхати додому. Я ридав у сні. І на ранок товариші мене питали:

— Чого ти плакав, Володя?

І за кілька день до різдвяних канікул я не витримав вічної тривоги, й коли о шостій годині задзвонили на роботу, я не міг підвестись.

Я захворів.

Приходить управитель.

Його ненависні свинячі в кривавих жилках очі глузливо глянули на мене:

— А вы ж обещали не болеть. Я мовчав.

Що я міг сказати цьому кату, од якого залежало моє життя.

Ми його продражнйли "Плюшкін" 1. Весною під час робіт і літом він стежив за нами в бінокль із балкона, збирав іржаві гвіздки і клав їх у кишеню свого сніжно-білого піджака.

Свого сина Павлика він заставляв збирати такі гвіздки і платив йому по копійці за дюжину.

Він часто приходив і дивився, як ми працюєм. Були такі хлопці, що гарячкове копали, коли був управитель, а коли його не було, вони зовсім нічого не робили. А я робив і спочивав, чи був управитель, чи його не було.

І хлопців, що тільки на його очах робили, він хвалив, а мене лаяв.

А кругом шуміла посадка з шовковиць і диких маслин, і я часто писав там вірші.

Управитель глузував з мене:

— Вот вы, Сосюра, поэт. Почему бы вам не написать про поросят. Это так поэтично.

XXX.

На заводському майдані грозово лунали мітинги, охриплі агітатори в хрестах кулеметних стрічок закликали до червоних лав, але робітники сумно й ніяково стояли й мало хто йшов до смертників революції.

І чого їм іти, коли в заводському магазині пшоно, м'ясо й олія продаються по цінах мирного часу, наприклад, хлібина на вісім фунтів коштувала 18 к., а коли чого не було в магазині, то робітникам зверх звичайної платні видавали гроші на ці речі по пінах ринку.

Завод належав чужоземцям, і директор Тепліц знав, що робив.

Тільки окремі герої йшли до червоної гвардії.

Я приїжджав на один день додому і узнав, що учні штейгерської школи скинули свого управителя, несправедливу і вредну людину.

Ну, думаю, коли вони це зробили, так і ми це можемо зробити.

Я пішов до латиша, комісара станції Яма, розказав йому все про управителя і що я хочу зробити так, щоб його скинули.

Він порадив мені зв'язатися з робітниками економії, а коли справа не вийде, то він сам її докінчить. І запропонував мені організувати в школі гурток соціалістичної інтелігенції.

Коли я прийшов до школи, гнів зовсім вибив з моєї голови пораду комісара. Я тільки зговорився з кількома товаришами, які обіцяли підтримать мене, взяв дзвінок і почав дзвонити на збори.

Всі біжать і питають, у чім річ.

— Зараз узнаєте, — кричу я і ще дужче калатаю дзвоником.

Зібралися всі учні.

— Кличте управителя, — владно кажу я, і хлопці побігли за ним.

Управитель прийшов у парадному мундирі, блідий і спокійний.

Я вийшов і став перед ним.

— Товарищ Фиалковский. От лица всех присутствующих предлагаю вам удалиться из школы, иначе вы провалитесь, и провалитесь с треском.

Раптом чую позаду:

— Мы тебя не уполномачивали.

Я обернувся і дивлюсь на тих, що обіцяли мене підтримати, а вони опустили голови і мовчать. Пам'ятаю з них Ваню Шарапова і Степана Кащеєва.

Од гніву кров так бурно мені прилила до голови, що, здавалося, її напор проб'є моє тім'я і тугим фонтаном ударить в стелю.

— Тогда я говорю от себя лично. В вас с молоком матери всосалось сознание рабов, и у вас язык исчез при виде блестящих пуговиц и зеленого мундира нашего мучителя. — Обертаюсь до управителя. — Помните, когда вы вновь приняли меня в школу с вашим условием не болеть. И когда я, не выдержав моральной пытки, заболел, вы приходили и издевались надо мною, напомнив мое обещание не болеть. Я тогда хотел броситься и задушить вас. А теперь времена переменились. Уходите отсюда и дайте дорогу новым светлым и могучим людям, которые будут учить нас не гнуться в три погибели, не дрожать при виде ваших ярких петлиц и звуках вашего голоса, а прямо и светло смотреть в глаза новой жизни. Я сейчас пойду к комиссару станции Яма, и тогда посмотрпм, как вы провалитесь. Вы не ведете нас к прогрессу, а наоборот, вы духовный контрреволюционер. Блідий і переляканий Плюшкін попросив води.

— Хорошо, я согласен не быть управляющим, но оставьте меня при школе педагогом хоть на то время, пока я подыщу себе место.

Він почав перераховувати всі комітети й комісії, де він головою, і піднялась ціла буря протесту проти мого виступу. Особливо обурились старшокласники, яким потрібний був підпис Фіалковського на випускному атестаті. Власне, це був не протест проти мене, а просто вони просили Фіалковського і надалі бути управителем.

Я побіг до комісара. Недалеко од станції я почув астматичне дихання мого улюбленого вчителя Дмитра Купріяновича.

— Зачем вы это делаете, Сосюра? Теперь Фиалковский в наших руках, и мы сможем с ним сделать все, что нам надо.

А німці вже захопили Харків 1

Я згодився з ним, та, по правді, мені стало трохи жалко управителя, бо він був чудесний лектор.

Плюшкін подав заяву до педагогічної ради за те, що я назвав його контрреволюціонером.

Мене викликають. Я забув, що на педнараді, і почав свистіти. Мене закликали до порядку.

Я сказав, що управителя назвав тільки духовним контрреволюціонером, розказав все те, що говорив управителеві, що він ставиться так не тільки до мене, а й до інших.

— Да, это — издевательство, — сказав один, і мене одпустили, не зробивши навіть мені і догани.

А німці підходили все ближче.

Дітей бідних батьків весною відпускали на три місяці для допомоги в господарстві.

Одпустили й мене.

Демобілізовані солдати організували секцію при раді депутатів і, скориставшись повстанням куркулів, обеззброїли заводський загін червоногвардійців, поклялися раді, що будуть вірні революції, і стали нести охоронну службу.

Я записався в цей загін.

Секції дали зброю з умовою, що вона буде одступати разом з останніми загонами червоної гвардії.

Бої йшли вже біля Сватової.

Ми несли варту на залізничному мосту через Дінець. Уночі я стояв на варті і тривожно вдивлявся в кущі, які у тьмі здавалися живими істотами, ворогом, що хижо лізе з динамітом зірвати в повітря залізного велетня, що гув і хитався під моїми ногами у симфонії зоряної ночі. Тихо линув димний молодик над могутніми горами, над лісом і водою, і його проміння тонко торкалося до багнета і сумно тремтіло на затворі моєї рушниці.

Був теплий і погожий день, і раптом тривожно і дико закричав гудок на заводі. Це був без краю довгий крик, він бив по нервах і кликав до бою. Я схопив рушницю і вибіг на вулицю.

На заводі вже гриміла стрільба і гулко били гармати. А по "чавунці", що йшла півколом через село і була над ним, грізно й тихо йшли броньовики. Вони одкрили по селу й заводу огонь, вони оборонялися од

солдатів і спровокованих заводською адміністрацією робітників, що не дали їм спалити порома через Дінець.

Червоногвардійці густими рядами стояли на одкритих платформах з рушницями до ноги і без ліку падали під кулями спровокованих братів.

Я ие схотів бити по них і віддав рушницю одному солдатові.

До мене підскакує на коні мій родич Холоденко, начальник загону солдатської секції.

— Ти чого без винтовки?

— Я зараз піду її принесу.

Він підозріло глянув на мене і помчав далі.

Але коли я ще біг і провулки були так повні стрілянною, що, здавалося, стріляють біля мене, я не витримав, послав кулю в далекий ешелон. Тепер я знаю, що та куля не вбила нікого, бо я цілився в покрівлі вагонів, але вона одірвала мені серце.

Червоні броньовики одійшли до Лоскутовки і почали бити по штабу.

Після кожного удару в небі тонко шуміли набої й пихкали хмарки розривів, або набій поціляв у залізницю, і тоді здавалося, що гримить і розлітається весь світ.

Їм відповідали заводські гармати за горою.

Бій припинився, і червоногвардійці прислали до нас делегатів. Вони їхали в фаетоні в золотій спеці дня, сухорляві й спокійні.

В штабі я бачив нашого червоногвардійця Вельцмана Михайла.

Він у кулеметних стрічках сумно стояв і слухав члена Ради Ажипу.

Той гаряче й страсно говорив:

— Дорогие красные орлы! Вас не поняли, и вот вы, разбитые и озлобленные, отступаете по окровавленным полям Украины. Вас никто не поддерживает. Но придет время, когда вас позовут, и вы вернетесь сюда — могучие, светлые и непобедимые.

Я пішов, але довго перед моїми очима стояло сумне обличчя червоного героя.

XXXI.

Я хмуро стояв на "чавунці", а мимо гриміли обози німецької армії. Синьо й грізно йшли кованим кроком незліченні колони баварської піхоти, і ритмічно хиталися в сідлах кавалеристи.

Мене вразив один вродливий юнак офіцер. Він був тонкий і ніжний, як дівчина. І йому так личила жовта каска.

Важко і невблаганно повзли гармати і тупими дулами хижо дивилися туди, де разом з кривавим сонцем зникли люди в хрестах кулеметних стрічок.

І знову повернувся колишній жах і колишній пристав на заводі. Блистіла багнетами гетьманська варта після розгону німцями Центральної Ради 1.ї в Німеччину висмоктували довгі ешелони муку й сало.

По селах катували селян, повертали майно й землю поміщикам і без кінця розстрілювали червоногвардійців і матросів.

Я ніде не міг знайти роботи, ходив з хлопцями до дівчат і в чаду самогонки марив про якісь сині очі, які я мушу зустріти, хоч і не бачив ніколи.

Почав захоплюватись Олесем 2 і Вороним 3. Іноді писав українські вірші.

Я не міг так просто пити самогону і затуляв пальцями ніс, щоб не чути його жахного паху. А потім плакав п'яними сльозами над "Катериною" Шевченка, над своїм минулим і ліз цілуватися до товаришів.

Один німець поліз до дівчини Серьоги Дюжки. Вона почала кричати, німець був гладкий і сильний. Але Серьога збив його з ніг, схопив його за штани й блузу і почав бити об долівку. У німця вже мертво теліпається голова, і кров перестала йти з горла, а Серьога все гупає ним об долівку.

Дівчата попередили його, що біжать німці.

Серьога вискочив і побіг. Німці, стріляючи на бігу, погналися за ним. Вони його загнали на кручу над Дінцем.

Було вже холодно, і Серьога з розгону стрибнув униз головою в Дінець. Під огнем він переплив осінню ріку і став на березі. Кулі чокають об пісок під його ногами, а він усміхнувся, зняв свою кепочку, чемно вклонився німцям і зник у лісі.

Один німець теж стрибнув у Дінець, переплив його, добіг до лісу, але далі побоявся йти і повернувся назад.

XXXII.

Був травень, і на село приїхали таємні організатори повстання проти гетьмана. Вони пропонували нам записатись до Бахмутської комендантської сотні, щоб мати в руках зброю, і коли почнеться вибух, приєднатися до повстанців. Я записався з кількома червоногвардійцями.

Ми порішили, коли сотня буде не з потрібного матеріалу, розкласти її.

В Бахмуті нас привели в казарми на Магістральній вулиці, і ми почали нести охоронну службу.

Бунчужного, що був одним із тих, що агітували нас за вступ до сотні, раптом зняли з посади, і він зник невідомо куди.

Ми написали сотенному заяву, щоб нам повернули бунчужного, бо він гарна людина і нам потрібний. Нас чотирьох делегували до сотенного.

Він тільки глянув на заяву і став кривавим од люті. Зіниці його очей звузились і стали колючими. Він холодно глянув на нас.

— Ви всі заарештовані. Вас одправлять до австрійського штабу.

В мене холодно упала душа.

— Пане сотнику, ми ж не знаємо, в чому річ. Ви нам з'ясуйте. Просто була хороша людина, і нам його жалко.

Можете нас заарештувати, але знайте, що всі ми були під кулями червоних.

Лице сотенного пом'якшало:

— Ваш бунчужний не може бути з вами, бо в його сифіліс. Я відпускаю вас, але знайте, що це вам не вільне козацтво, і щоб більше таких заяв не було.

Ми пішли, бліді й раді.

Почали приїжджати офіцери в золотих погонах. Вони глузливо дивилися на нас і казали, що тепер їхній час. Ми тільки хмуро дивилися на них.

Козаки були покірні й забиті. Нам стало ясно, що, коли їх пошлють на селян, то вони хоч і з плачем, а будуть розстрілювати своїх братів. Ми почали прикладом і словом розхитувати дисципліну.

Був у мене товариш, колишній шахтар, він матюкався і ходив до наймичок, але коли заспіває — море мурашок заливає мене, і я в'яну од насолоди.

Був вечір, і ми стояли з ним біля розчиненого вікна.

Проти нас був тихий будинок з вишневим ганком і синіми ставнями. На ганку сиділа дівчина і читала книжку.

Товариш мій заспівав, і дівчина підвела голову. Мене наче що вдарило, я здригнув і, хоч не бачив її очей, зразу відчув, що в неї ті сині очі, що так довго мені сняться...

А пісня на своїх огненних крилах несла мене туди, де йдуть хлопці з поля і "через тин перехилилась голова дівчини"... І я уявляв, як томно і ніжно вона перехилилась через тин і слухав пісню хлопців... Ні, то не хлопці співають, а зоря, що залила небо над яворами, і на її фоні самотня фігура дівчини біля тину. Ні, не біля тину, а ось вона сидить на ганку в ліловій шалі, така незнайома й рідна...

Я написав їй записку й передав козаком.

Написав так:

"Я не спрашиваю, кто вы, не надо знать, кто я. Но мы будем писать, видеть и не знать друг друга. Это будет так хорошо.

Жемчужный".

Вона мені відповіла:

"Это будет так хорошо. Мы будем чувствовать друг друга. Это будет лучше, чем знать. Я буду писать вам изречения моих любимых философов и писателей.

Констанция".

І ми почали листуватися.

Ми долистувалися до того, що вже не могли не бачити одне одного. Коли всі заснуть, я роздягаюсь голий і пишу їй вірші, щовечора по сім штук. А потім лежу на спині й уявляю до фізичного болю її губи й очі. Ось її лице нахиляється над моїм, пропадають стіни, і сині очі заливають все небо... Губи, теплі й вічно знані, притуляються до моїх, і, як у молитві, завмирає моя душа...

І в один вечір я замість козака, що був нашим листоношею, підійшов до хвіртки, де стояла Констанція.

— Вы уже приготовили ответ моему товарищу?

— Нет еще.

Я вже не міг грати і близько підійшов до неї.

— Я хотел поориганальничать, но из этого ничего не вышло. Давайте познакомимся. — І я простягнув їй свою руку. — Жемчужный.

Вона тихо зітхнула і трохи не впала мені на груди.

— Какие у вас глаза?..

І наче крізь марево далекого сну, як музика всіх моїх поривів і шукань, тихо злетіло з її губ:

— Голубые.

Та її покликала мати, і вона пішла од мене. Одлетів новий день, і вечір тихою голубою ходою прийшов на землю. Тепло шуміли дерева, і наймички гуляли з козаками. Я вийшов і побачив Констанцію на протилежній панелі. Вона граційним і ніжним поворотом голови кликала мене.

Та я не перейшов вулицю прямо, а йшов по цім боці, щоб не помітили інші, що йду до неї. Ми йшли до дерев, де було темно і не видно людей.

І коли ми зійшлись, я тричі поцілував Констанцію, і її губи, як вічна рана, ввійшли в моє серце.

Вона мене познайомила з своїми батьками й братом. Це була тиха польська сім'я, і Польща, щоб вони її не забули, дала їм на спомин золоте волосся й сині очі.

Батько її, Іполит Вікентіиович, огрядний і високий, з гордо поставленою головою, був подібний на золотого лева. Він працював у банку і за обідом говорив такі речі, що ми всі червоніли і трохи не

захлиналися од сміху. Він говорив це так просто, це виходило так наївно й безгрішно, що зовсім не було ніяково. Я почував себе з ним так, як дома, він був такий безпосередній, що його не можна було не полюбить.

Мати, Поліна Василівна, енергійна й моторна, все курила й шила жіночі вбрання. Синьоока й весела, вона завжди щось робила і ніколи не сиділа на місці. Вона ласкаво дивилася на мене і дозволяла нам з Котьою ходити, куди ми хочемо.

Брат, Броня, вилита копія батька, вчився в реальній школі, марив про червоне чудо і вирізував на дереві кохані ініціали.

Ми ходили з Котьою в поле і довго сиділи над ярком. Од її покірних і гарячих губ у мене так закрутилася голова, що я упав у ярок.

Я любив, коли під моїм поглядом бліде й ніжне лице Коті поволі заливалося кров'ю, як зорею... Тоді вона нахиляла голову і не могла дивитися на мене.

Щовечора через Котю я пропускав перевірку, і за це поза чергою щоранку чистив картоплю.

З вікна казарми мені було видно лице Коті в вікні. Вона вчилася в гімназії, і я дуже любив, коли вона мені читала по-французьки, хоч я і не розумів ні слова. Мене просто чарувала музика звуків. Часто зір мій летів через вулицю до нахиленого обличчя над книжкою, тепло пробігали по мені мурашки, і з очей пливли якісь могутні хвилі. Щоб їх викликать, я затаював дихання, трохи одкривав рот і робив внутрішнє напруження... Котя здригала і підіймала голову. Вона завжди відчувала мій зір і боялася його.

Я приходив до Коті, вона вчила голосно уроки, і коли я починав думати про неї, вона поволі замовкала, підходила до мене, брала мою

руку і клала собі на груди. Я цілував її руки на внутрішній стороні ліктя і дивився на неї, подібну до янголів на польських цвинтарях.

Ми ходили мимо яркої й шумної каруселі в поле, я, Котя, її подруга Марія і Броня.

Раз ми були в полі.

Котя сиділа, а наші голови, моя й Маріїна, лежали на колінах.

Я почав думати про Марію, як про Котю, і відчув, що її рука в моїй зробилася в'ялою й безвольною, а тіло покірно подається до мене.

Я кажу:

— Котя, посмотри, какие чудесные звезды. Вона підіймає голову, й ми цілуємось з Марією куточками губ. Котя помітила й руками розняла наші голови.

А по дорозі вона мені говорила.

— Зачем ты это делаешь? Мне так больно. Ты превращаешь меня в камень.

XXXIII.

Потяг летів безмежними полями, заходило сонце, і його проміння, як кров розстріляних, заливало трави й платформу з гарматами, де я сидів і мріяв про Констанцію.

За сині горизонти заходило сонце. І в одноманітному гуркоті колес перед мене пливло бліде нахилене лице. Я дивився на нього, й воно заливалося кров'ю кохання.

Ця кров зливалася з багряними ручаями зорі на холодних вечірніх травах і шуміла в моїх жилах.

Констанція...

Ось вона стоїть, боса й рідна, біля хвіртки. Сонце поклало вінок на її волосся і золотим дощем залило вбрання.

Сонце!..

А потяг летить у громі й хитанні вагонів, холодно блистять дула гармат і даленіють синьокрилі вітряки, станції й села, залиті вечірнім багрянцем.

Непривітно гудуть телеграфні дроти й біжать [то], вгору, то вниз перед моїм затуманеним зором.

І знову тихий Бахмут, і в вечірньому шумі дерев синій зір і покірні кохані губи.

В Констанцію закохався один козак і земляк мій Митя Дибтан. Він зустрів мене в темному кутку і схопив за петельки:

— Уступи.

— Кого?

— Котю.

— Та що ж вона — мої чоботи, чи що? Але він мене не слухав і трохи не зарубав тесаком, якби я не зачинив перед ним двері. Він говорив хлопцям:

— І за що вона його любить? У нього й каблуки криві.

Було вже темно. Я пішов до Коті. В кімнатах горіла електрика і не було нікого. Котя повела мене до спальні і, коли ми цілувалися, виключила світло і впала на ліжко. Я впав на неї і, хоч Котя говорила, що я можу робити з нею, що хочу, я не зробив того, що зробив би кожен на мойому місці, бо знав, що можу згоріти в огні близького повстання, а їй це на все життя. І як будуть думати про мене її батьки, такі добрі й хороші.

Ні!

Котя плакала, а я підвівся і нічого не зробив.

В червні нас розформували.

Я попрощався з Рудзянськими і самотній пішов на вокзал.

Котя дала мені промокатку і взяла з мене слово не читати, що там написано, доки не сяду в вагон.

І, коли одлунали останні дзвінки, я розгорнув промокатку. На ній було нашкрябано булавкою: "Люблю".

Якраз скінчився мій відпуск, і я приїхав до школи. Там стояв батальйон німців, і якби в мене не було посвідчення, що я був козаком, мене б розстріляли.

Один педагог, якого ми продражнили "Артишок" 1 за його рухи й фігуру, підійшов до мене й сказав:

— Хитрость жизни.

Мене виключили зі школи.

XXXIV.

Я знову на селі.

В шумі вітру, в тремтінні зір і хвиль наді мною плив, і танув, і знову яснів образ Констанції.

По вечорах під горою в чорних хрестах рам жовто горіли вікна великих панських будинків під горою, і на їхньому тлі чітко і чорно різьбилося дороге лице.

Груди мої, рано моя... Хто в вас налив вічного болю, з яким судилося мені йти до краю моєї дороги.

І в кіно, в риданні піаніно душа моя рвалась од крику і, як птиця з підтятими крилами, билася в крові мові муки.

Піаністка завжди грала одну річ, де був такий акорд, що, коли він наставав і гримів в мені, я до божевілля ярко уявляв себе птицею, що рветься в сині простори і чує, що ніколи вже не літати їй, бо на крилах кров смертельних ран... Вона б'ється в тузі й з останніх сил повзе по землі, лишаючи на ній багряні плями й пір'я...

Тільки тепер я узнав, що ця річ зветься "Ранений орел".

І летіли дні, повні туги, самотнього забуття й розгулу молодої крові.

Я іноді забував Констанцію, 1 тоді знову робився смуглявим і веселим селюком.

Ні, ні... Бо коли я цілував дівчину, я закривав очі і уявляв, що цілую Констанцію.

По-старому цокотів завод, але в тонких криках паровозів уже почувалися тривога і гнів мільйонів.

Мою тітку Гашку Холоденчиху в молодості обдурив і покинув один п'арубок Михайло. Тоді її брат Федот спіймав його і вдарив у ліве вухо так, що із правого чвиркнула кров.

Михайло одружився на Гашці і швидко вмер.

Федот жив за "чавункою" біля Вовчеярівки. Його сусіда, сторож заводської лазні, вибирав усю воду з Федотової криниці й поливав свій садок, а Федотовій сім'ї навіть не було чого пити. Вони часто сварилися за це.

Од слів перейшли до діла, і одного разу високий Федот насів маленького банщика і почав його бити. Ясно, що банщик пожив би недовго. Та він витяг ножика і встромив у серце Федота. І велетень з ножем у серці встав, пройшов три кроки і з криком:

— Ой, Химко, мене зарізали! — впав на землю.

Банщика судили й виправдали. Він і зараз живий, ходить по Третій Роті і півнем дивиться на гігантів-синів Федота.

Федька Горох став нальотчиком і ходив тільки вночі вічно в тривозі, блідий і напружений.

Ларька поступив до художньої школи, жив у місті й малював куховарок, а вони його за це годували.

На кожній станції стояли загони окупантів. У них були важкі й могутні коні, і вони сиділи на них, неначе вилиті з міді. Нахабно і гордо лунали по містах України чужоземні пісні завойовників.

Я повіз у велике місто вірші.

Самотній і розгублений, ходив я в шумі юрб і дзвоні трамваїв, а перед очима все стояли слова забутого поета:

И только кашель, только кашель терзает, пенясь и рыча, набитое кровавой кашей сухое горло палача.

Ночував я на вокзалі, і мене там обікрали. Забрали мої вірші й білизну. І я знову повернувся на село.

Я так швидко й нервово йшов по перону нашої станції, що озброєний німецький вартовий з бомбами за поясом злякано повернувся до мене.

XXXV.

Щороку 14 вересня у нас буває ярмарок. Ну а щовечора хлопці йдуть на вулицю до дівчат.

Я не знав, що з Лисичого до нас приїхав карний загін і що заборонено пізніше десятої години бути на вулиці. Та, мабуть, якби й знав, то все одно був би на вулиці. Ви ж розумієте— теплі ночі вересня і дівчата... Сміх під зорями, солодкі тиски гарячих і жадібних рук.

Я чомусь найбільше сміявся, сміявся так, що хлопці казали:

— Ой, Володько, мабуть, на своє горе ти смієшся, хтось тебе битиме...

Я не звертав на це уваги і сміявся, сміявся...

Вже по десятій почали розходитися.

Іду я Красною вулицею. І вже лишилося до хати кроків зо сто, як летить вершник і немилосердно лупцює нагаєм чоловіка, який неймовірно кричить од болю.

Я йду спокійно. Думаю — хтось прокрався на ярмарку, а мені що... Іду, і враз я й не побачив, як опинився в колі кількох вершників...

— Ти хто?

— Володька.

— Відкіля?

— Та відціля. Аж он моя й хата. Бачите, світиться вікно?

— А зброя в тебе є? — каже вершник і, нахилившись, мацає мої кишені...

А другий вершник перегнувся до мене та як оперіщить нагаєм раз і другий... І все намагається через лоб, а я одхиляюся трохи в бік, і він попадав через плече...

— За що?

І наїжджає на мене грудьми коня їхній блискучий капітан і кричить мені:

— Беги, сукин сын, а то застрелю, как собаку!..

Я біжу, а він за мною... Та хіба од коня утечеш...

Я перестрибнув через паркан й причаївся. І от чую:

— Ах вы, буржуазные лакеи, так вас и так.

Кричить уже побитий хазяїн гостиного двору, куди я заховався, робітник Свинаренко.

То йшли робітники з заводу після десятої, яких каральники почали лупцювати, як і всіх.

Звичайно, він це кричав, коли козацькі коні тупотіли вже далеко вниз по Красній вулиці.

А на ранок... У всіх хлопців моргулі то на лобі, то на скронях. На що вже Сашко Гавриленко, звичайно, він, хоч і на милицях, а хлопепь гарний і його люблять волоські молодиці, правда, за те, що в його батька пивна, так і того не пожаліли. Він кричить:

— Я інвалід...

А вони його шпарять...

Я вже радію з того, що хоч і в мене червоно-синя попруга є, але під френчем не видно...

Ну а в листопаді — повстання.

Робітники обеззброїли карний загін і блискучого капітана, що гнався за мною, посадовили на прохідній конторці. І кожний робітник міг на аього, йдучи на роботу, подивитися, плюнуть і дати йому свого характеристику і язиком, і ногами... А в нас характеристики дуже влучні.

Потім приїхав на село 3-й гайдамацький полк. Розстрілює каральників, обеззброює німців, тримає фронт роти дончаків 1...

Ви розумієте, як це впливає на наївного хлопця, що начитався Гоголя та Кащенка 2, змалку марив грозовими образами козаччини...

А тут вона жива... Воскресла моя синя омріяна Україна, махнула клинком, і зацвіла земля козацькими шликами...

Та ще й кажуть:

— Ми більшовики, тільки ми українці.

Ну й я українець. Чого ж мені треба? І записався я до повстанців у такий момент.

На Сватово поїхали обеззброювати німецьку кінноту.

Наш ешелон спокійно під'їхав майже до перону...

Ішов німець з чайником кип'ятку. І якийсь ідіот навів його на мушку... І не стало німця, не стало далекого фатерлянду і золотоволосої Гретхен... Тільки мозок, як кип'яток з розбитого і погнутого чайника, розплескався по рейках... Німці б мирно віддали нам зброю, а тепер вони: "Цум ваффен..." 3

Наші в станцію... Німці відступили... А потім підковою почали наступати. Хлопці, замість брати зброю, почали надівати на себе по кілька штанів та шинелів, розпухли, як баби, й стали жабами...

Німці нас одсунули з боєм од станції...

В бою ж треба бути швидким, а куди там будеш швидким, коли на тобі кілька штанів та шинелів... Звичайно, ті хлопці, що заскочили в станцію, не встигли вискочити з неї...

І став на дверях німецький офіцер і кожного, хто похапливо вискакував із дверей, бив просто в голову...

А потім німці а купою трупів віддали нам і свою зброю.

Козаків ховали з музикою...

А обеззброєні німці сумно й грізно, синіми спокійними колонами йшли на гору до татарських казарм.

І думав я: якби німці захотіли, то тільки соплі лишилися б від моєї синьої омріяної України... Але я ще вірив...

Бо з усіх сіл ішли до нас дядьки в свитках і з торбинками. Записувалися і спокійно, як до церкви, йшли на смерть... Наче кабана колоть...

І я завжди дивився їм у вічі... Перед боєм у одних очі бувають сумні й слізно-прозорі, а у других веселі й каламутні...

І ті, в кого перед боєм були сумні очі, більше ніколи не верталися, а люди з веселими очима похвалялися, скількох вони забили...

Коли ж німці почали нас бити так, що небо й сніг робилися чорними од шестидюймових, то хлопці почали тікати додому, звичайно, зі зброєю і обмундируванням.

— Хай прийдуть до нас на село. Ми їм покажемо... — нахвалялися вони, озираючись на всі боки, чи не видно німців.

От одного спіймали (з Борівського за Дінцем — руська колонія) і почали шомполувати...

Козаки обурились.

— Ми революційна армія. Ганьба. Геть шомполи! Відпустіть його! А сотенний Глущенко:

— Без балачок! Зараз покличу старих гайдамаків і всіх перестріляю.

І я дізнався тоді, що таке старі гайдамаки.

"Борівшанина" все ж відпустили...

Але нас, як що, так і лякають: старі гайдамаки...

Це ті, що в січні 1918 року розстріляли в Києві червоний "Арсенал" 4, ядро полку.

Я терпів, терпів та й собі втік.

XXXVI.

Грудень 1918 року. Мобілізація. Мій рік має йти.

Мати мене жене з дому: в мене вже й штанів немає. Я їй кажу: "Підождіть, ось уже недалеко червоні". А вона мені:

— Доки прийдуть твої червоні, так ти будеш світити голими... Іди, сукин син, доки ти будеш сидіти на моїй шиї...

Що ти поробиш...

Пішов.

Тільки не в Бахмут, а знов же до цього полку, штаб якого стояв у нашому селі. Думаю, все одно. Всі однакові, а Бахмут далеко... То хоч трохи ще ходитиму до дівчат. (Ох, дівчата, дівчата! Може, й ви винні, що я став петлюрівцем).

Ну і знову бої, вже з білими, на Алмазній, Дебальцевій (де я народився)...

І от занесли сніги дорогу, "чавунку"... І поїхали ми на паровозі очистити од снігу "чавунку"... І заспівав п'яний кочегар: "Смело, товарищи, в ногу..." І заплакав я, відчувши гостро й глибоко, що довго, довго я не буду з своїми, буду проти своїх.

Ще одна дрібниця. Власне, тоді вже не була для мене дрібницею.

Холодний, порожній вагон. Я приїхав на Сватове, записатися до повстанців...

Тихо. І враз:

— Сосюра...

— Що? Нікого.

— Сосюра!

— Що?.. Нікого.

— Сосюра?

— Що?

Три рази мене кликало, і три рази я озивався.

Старі люди кажуть, що не треба озиватись.

Але три рази мене кликало, і три рази я озивався.

Це — на смерть.

Але я записався.

Ще.

Розстрілювали варту. Ніч. Караульне помешкання — II клас нашої станції. Привезли обеззброєних карників і їх начальника з синьою од побоїв, як чавун, мордою, який усе тикав нашого осавула у груди і, хитаючись, усе хотів йому щось довести і ніяк не міг...

Їх вистроїли. І між ними стояли два білих літуни, яких хлопці випадково збили з аероплана на станції Нирковій. Один каштан (ранений), а другий—стрункий і спокійний, з мармуровим шляхетним лицем, нащадок графа Потьомкіна 1.

Цей, з мармуровим лицем, зняв з пальця свого персня, подав його осавулові нашому і сказав:

— Передайте моей жене. Їх повели.

XXXVII.

Вагони. Пахне самогоном, патронами і олією, пахне нігом і кров'ю...

Мені й тепер іноді зимою... коли сніг і я один, подує кийсь вітер і запахне... снігом і... кров'ю... Правда, тепер не так часто (може, тому, що НЕП і і міхова доха...).

Ще пахло кожушиною і козацькими онучами...

Нас відправляють на позиції.

І чудно. Я був безпричинно веселий... Наче мене це не торкалося... Тільки сестра моя стояла біля дзвінка гумно, сумно дивилася на мене...

Вона вмерла в 1919 році, я так її й не бачив.

А мати не прийшла мене проводжати, бо не знала про відправку нас на фронт...

Ми співали "Чумака" 2.

Було нам весело, наче їхали ми не на смерть, а роззброювати німців...

(Тільки чому нас посилають на Сватове?.. Там же ворога немає? Ворог на Дебальцевій, Алмазній...

Тільки чому нам вчора з наказу батька Волоха всім завели оселедці?..).

Їдемо.

І вже на Сватовім пероні... (Ніч... Сніг... Вітер...). Курінний нам каже (нас поїхало три сотні: 9-та, де я, 11-та й 12-та):

— Ми з більшовиками не воюємо. Але вони захопили Куп'янськ. Ми тільки візьмемо у них назад Куп'янськ, а воювати з ними не будемо. Хай вони самі собі, а ми самі собі.

Пішли в розвідку.

Звичайно, селяни нам не кажуть, де червоні.

Всі села — більшовицькі.

На другу ніч я був призначений ройовим. (Ви не дивіться, що я лірик, я бойовий). Я—вартовий по кухні. Над ранок о п'ятій іти на кухню.

А знаєте, що це значить? Це значить: наїстися пволю м'яса, яке тоді було краще за шоколад-міньйон. Я уявляю, як я буду їсти м'ясо, і з цією мрією заснув... Готелів для козаків не стало, і декого розташували по хатах. Мене й ще одного козака мого рою — в хату.

Ми з ним наче вдома; розляглися до білизни, бомби поклали на вікно, рушниці поставили в куток. Спимо.

А в мене сон такий, що хай над головою б'є гармата (це тоді...), я не проснуся.

Враз вбігає хазяйка (2 година ночі).

— Ой, діточки мої, ви ж пропали!

— Що таке?..

— Ваші всі побігли на станцію, була стрілянина, кулі звистіли по садку.

Ми спокійно одяглися. Я, як вартовий по кухні, взяв запхнув за пояса тільки багнета. І йдемо ми картошку чистити. Зброї не взяли.

— Це, кажу, "так, просто паніка якась". Мені не вірилося... німців побили, варту побили, Київ іаш, а тут, на тобі... втекли... покинули... І навіть не юзбудили... <<Ні! Ми йдемо чистити картошку". Виходимо. Сніг. Туман. Вулиця йде просто до вокалу.

Тихо. Смертно тихо. Навіть собаки не гавкають. Тільки на станції тонко й одиноко кричать паровози. Із туману підходить до нас козак, і рушниця в його а плечем.

— Що таке?..

— Та наші всі побігли на станцію... Була стрільба, ричали "слава", "ура".

Тишина смертна.

Ідемо чистити картошку.

Я ще не вірю, що це кінець.

Мені деревляно спокійно і покірно.

І от із туману смутно, а потім чітко: "Коні!"

"Не наші", — щось сказало мені, і я притулився до ину.

Мої товариші стали на півкроку вперед од мене. Ми підкові вершників.

— Хто йде?

— Свої.

— Пропуск.

— Олена.

— Яка Олена?.. Руки вверх!

Не знаю, чи підняли мої товариші руки, чи ні, але відчув жах у голосі того, що кричав "руки вверх", перескочив через тин за копицю... Біжу по городах... а ззаду чую удар по чомусь м'якому і "ой... ой..." тихе й тоскне. А зір механічно відбиває, відбиває кривеньку чорну вишеньку на білому тлі снігу, смутні контури тинів, копиць і хат.

Шлика я зірвав... але оселедця зірвати не можна. Та й шапка в мене кавалерійська, лахмата, її скидати? Холодно, та й оселедець одразу побачать...

А коли попадають в полон з оселедцями, то з ними не церемоняться... Смерть...

А який я старий гайдамака? Червоні думають, що як з оселедцем, значить, і старий гайдамака:

— К стенке! Або:

— На рубку!..

Тільки в процесі боїв я дізнався, чому вони не стріляли мені в спину. Просто вони думали, що ми дозор, а ззаду лава. Вони тихо нас і зняли, цебто тих двох — порубали... У них теж були оселедці (а вони шахтьори...). Про це я дізнався аж 1921 року (що їх порубали...).

І почалася стрільба...

Ніч раз у раз протинало червоними мечами пострілів... Я вирив у снігу рівчака і ліг у нього... Пливли образи Констанції і бабусі, які мене дуже любили... Констанція тоді, а бабуся й тепер — їй 102 роки. Образу матері не випливло... Та й то, як мить. Якась спокійна покора смерті. Я іноді не витримував, вставав і йшов прямо на вогонь, але знов лягав... Вода капає мені за комір, на щоки... Потім я зайшов у двір і підліз під призьбу (до хати не пустили. Я стукотів, але вони по голосу пізнали, що я із "побежденных"...).

І от червоні займають село...

З годину цокотіла вулиця... То батареї (між іншим — на волах), обози, кіннота... І все цокотить, цокотить, цокотить... Нарешті почало світати. Я виліз і пішов знову в город. Крізь паркан видно було, як ідуть баби по воду... І от забили дзвони. Неділя.

Й вийшов, наче у сні, на вулицю... Там... Там... Там... Купками стоять червоні... У мене ж лахмата шапка і обмотки побіліли од води (вони були зелені, нові). З йду просто крізь червоних, а навколо мене сон... Я наіїть і голосів їхніх не чув...

І ніхто мене не спитав, не затримав...

Все село — більшовицьке.

Я зайшов до крайньої хати. Дома дядько і його син.

— Острижіть мені оселедця.

Син бере й стриже мені оселедця.

Але ж голова моя побрита.

Я дав дядькові цукру (у мене було трохи в хусточці), він дав мені хліба, і я пішов.

Вийшов на гору. Дивлюсь, біжить один козак... Блідий од жаху, одне око більше, а друге менше, й наче ому дуже холодно... Втік з-під розстрілу.

Це — старий гайдамака.

— Ну, — кажу, — "ходім на Святі Гори" (75 верст — неначе в другу хату), а відтіля потягом додому.

І який же я дурний (а може, хитрий... Це ж така тонка річ), їдуть баби з хуторів на базар, а я їм кричу:

— Ви не кажіть, що ми сюди пішли. Ми — гайдамаки.

— Не скажемо, діточки, не скажемо. І не сказали.

Ночуємо ми на хуторі. Товариш мій каже, що ми, мобілізовані Петлюрою 3, тікаємо додому. Лежимо на печі. дядько хитро примружив око, підійшов до нас і каже:

— Та признайтесь, хлопці, ви ж гайдамаки? Вас же били на Сватовій? Я сказав:

— Так, ми гайдамаки.

Дядько нічого не сказав.

Але я довго не міг заснути і все дивився на сокиру укутку...

І недалеко від Святогорської станції (кругом червоні партизани), в одному селі, коли ми лежали на долівці, увійшов лисий старенький староста і затребував у нас "пачпорта".

— Який "пачпорт", коли ми мобілізовані?

— Та що там з ними базікати! До штабу їх.

А жінки не віддають нас, плачуть та приговорююті

— Та вони ж такі, як і ми: і чорнобриві, й по-нашому розмовляють.

І прокинувся в мені поет-агітатор... Я почав говорити, хто ми й за що така наша доля, почав читати їм свої вірші...

І стало чудно... Лисий "пачпортний" староста просит: переписати йому на пам'ять вірші. Пам'ятаю початок., (О мої поезії, такі ж наївні й зелені, як моя вічна. молодість...).

Пісня ця родилась в темнім, темнім гаю

і тепер по світу хай вона блукає.

Хай вона до зброї всіх рабів скликає.

Пісня ця родилась в темнім, темнім гаю...

1918 р.

Це такі слова... Але ви б послухали, як я тоді декла мував. Я на "Плузі" 4 і тепер, і раніше так не декламу вав і не декламую... У мене аж волосся ворушилось від піднесення...

Нам дали сала, огірків та хліба і відпустили. Прийшли на станцію. Власне, я сам прийшов на станцію. Товариш мій зник... Його дядьки не пустили.. Я й досі не знаю, де він... Це було так. Коли ми виходили, один дядько, що мовчки слухав мої вірші, мовчкі підійшов до мого товариша, взяв його за плечі й сказав

— А ти, хлопче, останься, побалакаємо...

Та й досі балакають...

Питаю на станції у телеграфістів, де червоні, де петлюрівці, а мені не кажуть...

Підходить потяг (пасажирський). Сідаю, їду. Потяг— на Харків. В Харкові з вокзалу не можна вийти. Я ж не цивільний.

І мусив я тимчасово прикомандируваться до мазединського полку 5.

В Харкові мій дядько, слюсар Іван Локотош... Але не можна вийти з вокзалу,

Мазепинці відбили у каральників дві цистерни горілки, і нам видавали щодня майже по котелку.

Одного разу нам видали по котелку горілки. Ми вишли. Нас построїли і повели до міста. Попереду йдуть і наганами старшини і кожного з публіки, в кого руки і кишені, заставляють підносити їх догори... Приходимо у якийсь завод. Я й досі не пам'ятаю, де він, але знаю, що ми дуже довго йшли до нього... Тільки ми відчинили раму заводу, як ударила стрільба...

Ми — назад..

Потім знову—в завод.. У нас ручні кулемети. (Я попав до кулеметної ватаги, але ще був з рушницею). і заводі тихо. нікого нема... Тільки сумні чорні вікна та битий випадковою кулею реалістик у дворі...

Ідемо далі... Ну, звичайно, котелок горілки зовсім плинув на мій "котелок"... Заходимо у якийсь двір. У кімнаті під полом багато зброї і листівки з відозвами о повстання.

О мої рушниці, змазані маслом, мої робочі рушниці... Це ж я своїми руками клав вас на дороги і їв абрикосове варення... Тільки мені чудно було, що хлопці заради і одіж, і порося, і коньки... Ну, цигарки (десертні), ну, варення... Варення я змалку люблю. Ну, а причому тут панталони й порося?..

Потім ми полили вулицю з кулеметів і вернулися на окзал.

Відступ.

На "Новій Баварії" я зустрічаю броньовик 3-го гайдолку 6.

— А, Володька?

— А ми ж сказали твоїй сестрі, що тебе зарубали на Сваровій.

Між іншим, на Сватовій нас тоді розбили ліві есери 7 "сахаровці".

Мені трошки жалко було, що вони одбили у нас вагої з обмундируванням... У мене була розірвана й стара шинеля... Мені якраз обіцяли видати нову, а тепер чекай, коли вони видадуть...

Я все не вірю... Думаю, що це непорозуміння, що ми з більшовиками не воюємо.

Лозова. Грудень 1918 р.

Делегація німців їде до Москви. Ми її пропустили Хотіли відбити у Махна 8 Павлоград, не ми, а Павлоградський полк. Так він пустив козаків у Павлоград, та як узяв їх в кулемети...

Більше Павлоградський полк не ходив відбивати у Махна Павлоград.

Сотенний Глущенко взяв мене і кілька козаків із мого рою, і ми пішли на базар. Коли ми стояли біля рогу, де нас із публіки підійшов мій колишній шкільний товарнії по сільськогосподарській школі Гнатко. Він був у цивільному, і мені якось дико було говорити з піім пре минуле, я тільки сказав йому:

— Жалко, що в таких умовах ми зустрілися з тобою

— Праворуч! — І ми чітко пішли робити своє діло Ми заарештували двох кіннотників із Павлоградського полку. У них в руках були підметки, хромові вптяжкі і взагалі все, що потрібно для чобіт. Коли ми їх велг на станцію, до нас підскочило кілька кавалеристів із їх полку. Вони на вигляд були дуже войовничі: смугляві, з чорними шликами, чингалами 9 за поясами і кривими шаблюками. Ну, запорожці тобі, та й годі. Вопв почали кричати на нас і розмахувати руками, аби ми повернули їм заарештованих. Сотенний Глущенко хрипко закричав:

— По бандитам — пальба...

Я мляво і лячно зробив те, що треба. Ми були готові до стрільби. Павлоградці зблідли і наче опали. Обличчя їх одразу схудли, і було противно слухати, коли вони, заїкаючись, почали белькотіти:

— Та що, та ми нічого... Та ми нічого, — і жалко поіали задкувати перед нами.

В станції нас оточила маса павлоградців. Вони розмахували бомбами і насідали на нас. Наші хлопці теж розмахували бомбами. Кричали, що не може бути, щоб свої та своїх розстрілювали. Павлоградців було більше, ми повернули їм заарештованих.

Ще. Заарештовано два євреї — студенти з Одеси, їхали уОдесу. У них настрій, розумієте, який... Коли прихоять п'яні козаки і б'ють їх табуретками по морді, а вони тільки затуляються руками та дивляться, як кролики...

І от їм, тому що вони студенти, я читав свої поезії ро Констанцію, про зорі та конвалії... І вони крізь іертну тугу усміхались мені і казали, що я — поет. правда, я весь час почував, що їх не розстріляють, заюкоював їх... Але лізти до них з поезіями, та ще якими... Коли люди вже за муром смерті...

Цих студентів звільнили, але, звичайно, забрали у них усі гроші... І вони, бідні, сидять край столу на вокзалі не знають, що їм робити. Я підійшов до них з одним своїм товаришем, і ми віддали їм усі свої гроші, що ми получили платні за місяць. Вони не знали, як нам дякувати, і дали нам свої візитні карточки на всякий випадок... Я карточку заложив собі в шапку. Але шапку віддав якійсь тітці на Поділлі за хліб... (а цікаво було б попитати цих студентів).

24 грудня. Лозова. Вечоріє. Я вийшов з вагона натоти в котелок води. І тільки підняв ричаг, як враз гориться все стрільбою... Бомби, кулемети, рушниці...

До зброї!

Наш бронепоїзд тихо від'їжджає... А стрільба все йде, йде... І горить електрика... Мені страшно досадно, що вона горить... Але яке їй діло до мене, коли так хотіли робочі або махновці. Я не знаю. У всякім разі, не я.

Ми одступили, потім розсипались в лаву і почали наступати. Ідемо по "чавунці", а по боках посадка... Наш сотенний заховався в броньовик, а нас — в лаву. Ідемо по полотну залізниці. Хлопці все збиваються в купу... Лячно йти біля посадки... А прямо в вічі залитий електрикою і повний стрільби вокзал. Лягли... Я тільки чую сніг тилом лівої долоні, що під стволом рушниці... Більше нічого... І враз гасне електрика, а з нею й стрільба.

Ми одержали наказ з броньовиком охороняти моста, що на Полтаву. На ранок пішли в обхід махновцям... Був туман... і лава наша далеко-далеко обхопила поле... по боках хмарами — кіннота... Десь стукнув постріл... Переходимо залізницю, і чудно простукотіли мої штиблети об рейки... У дворі будки я побачив забитого... Він одиноко і смутно лежав, на штанах йому були лампаси німецького бранника, а в голові — яма... Це був перший забитий, якого я близько побачив... Ідемо в тумані і по команді то спиняємося, то знову йдемо... Входимо в село, власне, передмістя Лозової... Ворога немає, тільки трупи по дорозі. Мене вразив труп дідуся у новому кожушку, який присів біля телеграфного стовпа... Люди гонорили, що він пішов до церкви. Його не пускали, наче чули... а він пішов. І чудно мені було, що дідусь хотів заховатися за стовпом від кулі...

Йдемо до станції й на фоні трупів і ридань наївно й весело співаємо:

— Ой там. коло млину, он там, коло броду...

Коли ми проходили повз вагон музичної команди, капельмейстер показував нам сурму, яка була майже розплескана і повна дірок від куль.

Павлоградський полк, не прийнявшії бою, втік, і гайдамаки самі ледве вдержали станцію. Махновці заскочили навіть у вокзал, і ми захопили у полон 18 махновців... Вони сиділи в караульному помешканні, і нашій сотні було призначено їх розстрілювати.

Ми підійшли до карному 1... Я наче чув і підійшов майже останнім. Наш сотенний Глущенко відчинив двері, і кожного махновця, що виходив з карному, бив кулаком по морді і віддавав козакові, який мав його розстріляти, приговорюючи: "Оце тобі... Оце тобі..." А я все відступаю, все відступаю, щоб він не сказав мені: "Оце тобі..."

Нарешті махновців розподілено. Це були звичайні селянські хлопці. Такі, як і я... Тільки що ми в шинелях, а вони в піджаках. Двох цивільних, що випадково попали до карному, відпустили, і ті, підстрибуючи по-телячому, побігли від нас... Це було ранком 25 грудня 1918 року. В нашому полку був піп. Ми ведемо махновців розстрілювати... Підвели їх до церкви і вистроїли в один шерег біля церковної огради... Вгорі кличе молитися дзвін... А потім йому наче стало соромно, і він замовк...

З хат повиходили баби, дівчата... дивляться... а махновців, по два, підводили призначені до огради, ставили навколішки спиною до нас і по команді: "По зрадниках... огонь!.." — били їх огнями, і ті, як папірці, прибиті до дороги несподіваним вітром, мовчки, без крику падали... Потім по команді їх кололи штиками, та не в спину, а в стегна... Штик, звичайно, застрягне в кістці, і козак, намагаючись його витягти, волоче тіло по снігу, а потім криваве лезо з реготом витирає об сніг... Виходили розстрілювати і добровільно... А один із призначених козаків перед залпом заплакав, перехрестився і сказав:

— Прости мене, божа мати. Це не я роблю...

Мовчки роздягалися і мовчки вмирали махновці... А як вони йшли... їх ніжки наче хитав вітер... Дійсно, ніжки... бо то були хлопці років по 17. І з кожним махновцем я мовчки підходив до стінки, покірно ставав навколішки, і... злісно й недружно гавкали рушниці, і ті звуки впивалися кулями в моє тіло... Я стояв і дивився... Мені було солодко, і я не знаю, чи плакати, чи сміятися хотілося мені... Я стояв. Старшини ходили й добивали в голову... і хто був недобитий козаками, тільки здригав, коли куля старшини розбивала його останні надії... Останній, літній уже, в одязі німецького бранника, коли роздягався, тільки сказав;

— Я сам был три года в плену у немцев...

Його зразу не застрелили. Коли його кололи, він довго, довго кричав тоненьким і далеким-далеким голосом...

А це ж було за кілька кроків від мене...

Потім ми пішли. Сотенний 11 сотні надів синього діагоналевого піджака останнього розстріляного... А сотенний Глущенко йшов, танцюючи, і співав хрипко й радісно... Да, одного, коли кололи, вдарили багнетом у шию... гостряк багнета виліз йому із рота, і він ухопився за нього рукою...

Ми стоїмо ще на Лозовій... Махно має об'єднатися ще з червоними. І чудно було мені, що деякі козаки везуть із собою повні скриньки барахла і дбають, аби його було ще більше... Я ж віддавав залізничникам все зайве з одягу, що мені видавали: фуфайки, теплі штани, білизну... І раз лізе в вагон козак. Спочатку показався його оселедець, а потім жіноча пелерина і тільки сорочка з плямами крові на ній... Далі лізе другий і показує жмут "українок" 2... Це — злодії ночі... А сотенний каже:

— Робіть що хочете, аби не на моїх очах... Коли ж хто спіймається, то буде кара...

І для виду навіть розстрілювали котрих... Хлопці ходили до проституток. Я не ходив до проституток. Хлопці вмивалися, — я не вмивався. Нащо? Все одно вб'ють... Мені не вірилось, що я вернуся додому, коли навколо стільки смертей. Часто я ходив у вокзал, знову повний цивільних, і дивився в трюмо... На мене дивилося сумне смугляве обличчя козака в лахматій шапці, обірваній шинелі, з німецьким багнетом за поясом і жовтих штиблетах з німецького офіцера... Кажуть, що махновці будуть знову наступати і що з ними йде сам батько Махно... На вокзалі росте тривога... Цивільних все меншає. Вокзал майже порожній...

Тільки я в нім з вічною мрією про Констанцію... Та самотній майстровий з гармонією.

І от вів заграв... Заграв мого улюбленого вальса "Пережитое", якого я часто слухав у кіно у нас на базарі... В кіно його грали на мандоліні під акомпанемент гітари й балалайки... Іноді я чув на вулиці на гармонії, але його завжди грали неправильно, що мене дуже нервувало... А цей грав ідеально правильно, іменно так, як я хотів.

І в морі ридань, широко і безнадійно, пронеслося все моє життя. Я трохи не вмер од болю...

Де ти, коханий гармоністе?.. Може, ти прочитаєш ці рядки, написані нашою кров'ю.

На ранок ми поїхали пробувати нову тридюймівку для нашого броньовика...

Почали стріляти... І десь далеко обізвався чужий удар... Махно почав бити по Лозовій, Махно наступає.

Наш броньовик став на полтавському мості і почав бити по якомусь хуторі, де метушилися після кожного розриву далекі чорні фігурки махновців... З лівого боку, недалеко від станції, зійшлися лави наші й ворожі... Довго, довго, напружено тривожно й недружно лопотіли рушниці, і невідомо було, чия візьме... Коли ми їхали на бій, вздовж посадки я бачив нашу лаву. Бунчужний, молодий вродливий хлопець, радісно перекидався на снігу, і здавалось, він не бунчужний, а просто собі звичайний хлопчик, якому дуже весело гратися в війну... Махновці не витримали й почали відступати... Скільки їх побили, я не знаю... Але поле було все чорне від їх трупів.

Червона Армія була вже близько... Десь гримів її непереможний крок... Ми отримали наказ покинути Лозову... їдемо на Полтаву.

У всіх така думка, що в Полтаві спочинемо. Тил... Але тилу ніде не було... Кожної хвилини: "До зброї!.." Ми спали в патронташах, не роздягаючись, і від крику вартового хапали зброю і вибігали на смерть.

XXXIX.

Полтава. 5 січня 1919 року.

Тільки-но ми приїхали. От, думаю, хоч раз спокійно засну. Як зирк у вікно, а всі люди біжать із базару...

Повстання...

Місцеві більшовики повстали. Вони поставили кулемета на соборі, і наш броньовик почав бити по собору то шрапнеллю, то гранатами: на удар...

Вечоріє... Зірки розривів обсипають собор... Коли ж після удару зірка біля собору не блискає, значить, снаряд у соборі, де золото іконостаса, де бог, в якого я перестав вірити... Ми ж з попом, а піп нічого не каже, що ми б'ємо по собору нашого бога, піп нічого не сказав, коли ми на різдво біля церковної огорожі розстрілювали 18... Я перестав вірити в бога... І па людей я став дивитися як на папірці... Особливо зневажав і жалів я цивільних.

До вечора був бій... А увечері в наш вагон вскакує сотенний Глущенко:

— Полтава наша. Слава!

Йому ніхто не відповів...

Тільки чому ж це — "Полтава наша", а з київського вокзалу почало бити поважно й грізно... Наш броньовик вийшов за товарну станцію. Праворуч ліс, у лісі село чи передмістя... На мутному снігу чорніють козацькі лави...

Наш броньовик — тільки по назві броньовик, а це звичайний пульман, стіни якого обкладено мішками з піском. Коли стріляти, то треба висувати голову... Значить, коли — куля, то тільки в голову...

Наступає регулярна (Червона) армія... Наша сотня по черзі вартова, і ми—на броньовику... До нас прислали січових стрільців 1 у касках і з кулеметами... Ждемо... А в селі гавкотять стурбовані собаки, без кінця гавкотять... То... ідуть...

Прибігли козаки з розвідки... Наткнулись на дозор "7-го советского полка..." І от близько, близько од нас показалися лави червоних... Вони сміливо й просто йшли у ввесь зріст прямо на нас...

— Огонь!

Гармата скажено вдарила прямо по лаві, і я закрутився в огні бою.

Біля мене строчили кулемети, рушниці, і після кожного удару гармати рот мій механічно підстрибував... Хорунжий не ховав голови і трохи не застрелив мене, коли я ніяк не міг відчинити цинки з патронами... Наші кулемети били з перебоями ("засєчка"), теж і більшовицький кулемет гарно застрочив, навіть якимось мотивом... Ну так же тонко й гарно, що ми всі аж засміялися... Я пік пальці об гаряче од стрільби дуло моєї рушниці...

А кулі співають тонко й солодко...

Наші рушниці б'ють гулко, а більшовицькі — наче паперові хлопушки: пак, пак... Це звукова омана... Всі рушниці б'ють однаково...

Червоні почали стріляти вже з тилу... Броньовик наш відступає... Що ж ті, що в лаві, що лежать самотньо на снігу, коли броньовик відступає?.. Коли ми проїжджали мимо водокачки, червоні били вже по нас прямо з неї... Як вони не засипали нас бомбами з моста, я й досі не знаю. А вони ж були на мосту, над нашою головою...

Броньовик підійшов до станційного перону, на якому спокійно і поважно стояли кулемети, а мимо швидко й тривожно, колонами, відступала наша піхота... Чулись голоси старшин:

— Не хвилюйтесь, панове козаки...

— Не хвилюйтесь, панове козаки...

А козаки з сумками й рушницями за плечима йшли в тьму... Наш броньовик став на мосту на Ворсклі. Ми прикриваємо відступ. Нашу сотню змінили, і я мертво заснув у вагоні... Констанція мені не снилась. Враз, крізь сон... гарматний удар... один і другий... Злякано застрочив кулемет, і я під крики "До зброї!" схопився з ліжка...

Чую... їдемо... Стрільба замовкла...

А було от що.

Потомлені боєм вартові на броньовику заснули, а червоні колонами підійшли до нас і вже почали братися за ручки броньовика, як їх випадково побачив наш чотовий, що вийшов із вагона оправитись, і крикнув: "До зброї!.."

Червоні під нашим огнем одхлинули за насип і залягли в лаву.

Сніги... ніч... поле... і сум коліс... Куди ми їдемо?.. Старшини нам кажуть, що ми воюємо за Радянську владу, а селяни через кожні п'ять верстов рвуть пам залізницю... В Кременчуці наш полк (2-й курінь, наш 3-

й) роззброїв Балбачана, а газети писали, що це зробили січові стрільці. Балбачан хотів нашу армію подарувати Денікіну 2.

В Кременчуці ми пішли в баню... Попереду йшли бунчужний і гармоніст... Вони якось смішно хиталися у валянках... Коли ми підійшли до лазні, помилися козаки 1-го куреня... (до лазні всі йшли при зброї), і чітко під хитання багнетів вони заспівали:

Ми гайдамаки, всі ми однакі...

Ми ненавидим пута й ярмо.

Йшли діди на муки,

підуть і правнуки,

ми за нарід життя свое дамо...

"За нарід?.." Ще багато було телят, які думали, що ми йдемо за нарід. Я теж думав, що ми йдемо за нарід... Що більшовики — шовіністи. Особливо нас обурювало, що нас за те, що ми говоримо своєю мовою, взивали буржуазними лакеями. А наш полк у нивах був весь більшовицький... Того він і був самий бойовий з усіаї петлюрівської армії, і більшовики завжди не витримували нашої штикової атаки... Того і (не) любив нас дуже улюблений полк Петлюри, мазепинський полк... Кілька разів доходило майже до бою з мазепинцями, яким ми зривали погони. Того ми й не відступали через Київ... Того й ніколи не приїжджав до нашого полку Петлюра, який спокійно почував себе тільки між мааепинцями та січовими стрільцями...

З Кременчука ми поїхали бронепотягом у розвідку в напрямі на Полтаву. Було тяжко й лячно сидіти у вагонах і чекати на смерть. Бо скрізь же партизани, і щохвилі нас можуть одрізати од Кременчука. Ми сидимо у вагоні, у всіх настрій неможливий. А один козак так жалко й

жалісно матюкався і нив перед мене, що я не витримав і сказав: "Та замовчи ти. Тут і так тошно й без тебе..." А він усе ниє... І було противно дивитись на його перелякане, повне болю, спітніле обличчя. Бунчужні нашої та 9-ї сотні були більшовицькі агітатори. Бунчужний И-ї сотні, низький і русявий, казав: "Надо не ныть, а делать дело". Почувалося щохвилі, що всі схопляться за зброю і почнуть бити старшин. Сотенний Глущенко попередив нас. Він вихопив свою кубанську шаблюку і, махаючи нею перед нами, почав кричати;

— Я не хочу бути за сотенного у бандитів!

Хлопці не були ще готові, без зброї, і ми кинулися од нього тікати, але в дверях застрягли. Бунчужний нашої сотні спокійно став на дверях із рушницею і чекав. Курінний Ліневський заспокоїв Глущенка, і той його послухав. Коли ми приїхали в Кременчук, наші бунчужні зникли: був даний наказ їх заарештувати, але вони про це зарані довідалися і зникли.

XL.

Знам'янка. Лютий 1919 р.

Кілька день ми стоїмо на Знам'янці. Нас оточили з усіх боків червоні... Григор'єв нас зрадив, перейшов на бік червоних '... Його штаб на цукроварні... Відтіля його броньовик почав бити по Знам'янці. Наш курінь в заставі. Лава наша йде вперед. У лісі. Ніч. Наш броньовик відповідає на далекі удари... Григор'єв б'є по путі, що йде на Цвітково, хоче розбити рейки...

Ми йдемо й тихо пересвпстуємося, щоб не загубити зв'язку... І от чорну тьму перед нами тихо й жутко прорізала ракета... Ми знову вийшли на полотно залізниці. На лівім фланзі почалася стрілянина... Ми покірно впали навколішки і приготовились... Стрільба так же, як і почалась, замовкла. Виявилося, що на нашу ласу наскочила кінна розвідка, і під

час стрільби забито прямо в голову одного нашого козака, а у одного кіннотника нашою кулею збито шапку... По тій шапці ми потім дізналися, що то була розвідка нашого полку...

На ранок ми маємо наступати на цукроварню, де грііїгор'ївці. Поширюються чутки, що григор'ївці не готові зовсім, що вони тільки п'ють та гуляють... Мапі не віріїлося... Я почував грозу, що її вітер доносив із-за лісу... Я чув, що григор'ївці йдуть...

Од будки машиніста до нас на пульман був проведений телефон.

Броньовик наш просто й сміло вискочив з-за лісу... Димів біля заводу броньовик ворога, а збоку було як комашні григор'ївців, які, побачивши нас, почали швидко-швидко бігти назад... Кулеметник вхопився за ручки кулемета, але він не працює...

Як почало ж по нас бити...

Снаряди вітром шуміли над нашими головами, і щохвилі почувалося, що приціл береться все кращий і кращий. Ми всі присіли... Не було змоги висунути голови... Вперед не можна їхати, бо рейки вже розбито...

— Назад!

— Назад! — кричимо ми всі... Телефон зіпсовано, і броньовик іде вперед, туди, де снаряди б'ють прямо по рейках, і видно, як шпали чорно й розкидано летять у небо... Врешті машиніст почув команду, і броньовик поволі, під ураганним огнем, почав одходити...

— В лаву!

Козаки вискочили й побігли в лаву, а я сказав курінному, що погано себе почуваю, що у мене болить живіт, і лишився на броньовику. Я злякався...

Але мені було соромно перед самим собою, і я, взявши дві коробки кулеметних стрічок, поніс їх вздовж залізниці до лави... Йшов я чомусь у виямпі збоку рейок... Ворог б'є... раз — по броньовику, а три — по лаві, раз — по броньовику, а п'ять — по лаві...

Перед мене з правого боку прямо об рейки наче велетенська рука з силою шпурнула купою розбитого шлаку... Набій... Я впав і трохи не виламав собі шиї... Підвівся...

Але мусив з коробками йти, ні, бігти назад, бо козаки й старшини з круглими, вилупленими, повними смерті очима бігли назад...

— Відступай!..

Тяжко й сумно під уже сконцентрованим огнем ворога ми почали одходити. Ворог бив по диму... Хорунжий повернув гармату дулом униз і почав бити по рейках... Григор'ївці нас обходять, може, вже обійшли... Вони хочуть перерізати нам дорогу на Цвіткове... І поки на станції переводили стрілку, в мені все тремтіли слова:

Силой прекрасной, могучею...

Силой прекрасной, могучею...

і я од нетерплячки й жаху, що ми не встигнемо проскочити, не міг устояти на місці...

Стрілку перевели, і ми швидко рушили...

Коли ми порівнялися з .селом, воно було нам з лівого боку, і вже було чорно од григор'ївців... Ми думали, що вони десь уже поклали на рейки піроксилінові шашкії... Але броньовик летить... Видно, як вийшли з хат дівчата... Дивляться, лускають насіння... Під огнем, присівши в броньовику, навіть не відповідаючи, ми...

Проскочили...

Дивимось назад... А за нами летить потяг немуштрованої частини швидко-швидко... Мимоволі хочеш, аби він проскочив... Там же гроші, обмундирування, ранені козаки...

Дивимось назад... аж летить тільки один паровоз, а состава нема... Григор'ївці не встигли підкласти піроксиліну під паровоз, але під вагони встигли, а може, бомбами розбпли зціпку...

Другий курінь мусив вигрузитися і після кількох атак вибив григор'ївців із села... Аж до цукроварні тікали Григор'ївці... Полк весь проскочив... Тільки гроші Григор'ївці таки одбили.

Коли козаки другого куріня після першої атаки розбито тікали до ешелонів, із одного двору вибігла старенька бабуся і закричала на них...

На Цвітковій чи на якійсь ближчій до неї станції наш п'яний сотенний стріляв прямо в публіку і ранив одного цивільного в стегно, просто так, ні за що.

На Христинівці ввесь час десь збоку били броньовики, але ми в бою не були.

Через Жмеринку ми їхали під видом ешелону сппнотпфозних (на вагонах крейдою було написано: "Сипний тиф"), хоч жодного хворого на тиф у нас не було, ми сміялися, грали в карти і пили спирт, розводячи його водою. П'яний каптьор дає мені кружку спирту. Я питаю:

— Розведено?

— Розведено, розведено... — каже...

А в кружці ж не видно. Я залпом випив, і як почало в мені горіти... наче хтось мені незліченими розпеченими залізними кігтями почав рвати шлунок і кишки... Я проходив у сільськогосподарській школі (на ст. Ямі) колись, що коли купоросну олію або азотну кислоту розводити водою, то ї'~' сила слабшає. Я почав швидко й багато пити води. Стало легше.

Який би я не був п'яний, я завжди був тихий і смирний, тільки плакав, щоб ніхто не бачив, за своїм селом та Констанцівю... І було непри&мно, коли деякі козаки п'яними починали розорятися, битись і кричати так, що їх доводилось зв'язувати.

XLI.

Проскурів 1. 15 лютого 1919 року.

Вечір. Старшини сказали, щоб ми не роздягалися і були напоготові. Нас хочуть роззброїти.

І на смутний ранок, коли крикнули: "До зброї!" — я в штиблетах на босоніж вибіг останній. Біля рампи була вже наша лава... Я підліз під вагона і, ставши навколішки, зайняв своє місце. Туман. З правого боку навпростець— пивний завод. Просто в виїмці соша, на якій заліг ворог. Це повстав проти нас за владу Рад наш 15 білгородський кінний полк.

На правому фланзі почалася стрільба... В ділі — кулемети, орудія, бомбомети...

Нам ще нема наказу стріляти... Мені не лячно, тільки дуже напружено, наче мої нерви витягло у прямі лінії і натягло до одказу, як струни на гітарі... Вже не треба, а хтось кілочки крутить та крутить... І, здається, осьось мене розірве...І от почалася наша стрільба... Кулемет, що був поруч мене, так дуже бив, що аж лента вискакувала з коробки. Так злісно вискакувала... Хтось із наших почав кидати бомби...

— В атаку!

І коли ми побігли на місце ворожої лави, там не було нікого, тільки лежали трупи козаків...

Один, до якого я підбіг, був ще живий. Біля голови його була чорна яма від розриву бомби... З голови текла кров, а з губ слова:

— Не бийте... я ж — такий, як і ви...

Це ж були козаки, українці, наші...

Старшини агітували більшовиків-українців, щоб вони не воювали з нами, бо ми говоримо однією мовою і діти однієї матері України...

Більшовики не слухали і били нас у хвіст і гриву, пародируючи слова нашого гімну (мотив якого, до речі, дійсно на фоні кошмарного відступу здавався мені похоронним) :

— Ще не вмерла Україна, а тільки смердить...

І почали приводити до нашої лави козаків немуштрованої частини білгородського полку, захоплених на станції, які ніякого відношення до повстання не мали, і за моєю спиною розстрілювали...

Білгородські козаки всі були в полушубках, їх роздягли до білизни і по наказу курінного Коломійця купами розстрілювали. Командиром полку був тоді Маслов.

Розстрілювали добровольці. Вони забирали у розстріляних не тільки одіж, а й годинники, ножички... Один сказав: "За що ви нас розстрілюєте? Ми ж такі, як і ви..."

А другий, коли його роздягали і сказали: "Біжи!" — перехрестився й закричав: "Спаси мене, божа мати!.."

— Спасе її мать... — відповів на його крик гайдамака, б'ючи його прямо в потилицю.

І мені було досадно, що від кулі відлітає майже половина голови... Це ж так неестетично... Ну була б собі просто дірочка, як од японської кулі. Японці культурніші за нас... А то лежить розстріляний на снігу, і голова йому, паче скибка кавуна, чудно вгрузає в сніг... Повз мене провели розстрілювати кавалериста. Він у довгій шинелі спокійно і задумано йшов на смерть, і тільки шпори йому одиноко дзвеніли.

Ми йдемо далі. Наступаємо на білгородські казарми...

Залягли в лаву. Позиція погана. Тільки поле рівне та біле.

Ззаду мене лежать розстріляні, і я все одсовуюсь убік, щоб не лежати проти розстріляного (щоб не попала куля...).

Да. Коли ми збили лаву білгородців, був ще туман, і за рогом заводського паркану показався козак з рушницею і в полушубку. Ми думали, що то наш, і кличемо його до себе. махаємо руками... А він несміливо й нерішуче став, потім розгублено пішов до нас. Дозорні підійшли до нього. Він покірно віддав їм рушницю. Вони його роздягли і розстріляли...

Ах! А я ж махав йому рукою...

Лежимо.

І от просто на нас швидко летить хмара... чорна й грізна.

Кіннота.

Ворог наступає...

На лівім фланзі, біля могили, стоїть полковник і команду*;...

— Приціл двадцять чоти-и-и-ри...

І коли ліва рука тягнеться до прицільної рамки... "Тікай"... кричить моє тіло... Але всі лежать, не тікають, і я вгрузаю, прикидаю до снігу, витягнувши готові до стрільби руки...

То гарматний дивізіон ворога переходив на нашу сторону. Вони поставили ззаду нас на путях батарею і почали бити по казармах... Але перші два рази вони ніби помилково ударили по нашій лаві. Снарядний стакан трохи не зробив мене безног-им...

Наступаємо...

Так, як і в Лозовій...

Тільки перед нами з розчиненими вікнами грізно мовчать казарми. Ми йдемо... На три кроки позад од лави з карабінами в руках ідуть старшини... У мене нерви вже не напружені, а наче розстроєна балалайка, мені в'яло й лячно... Позиція ж жахна, а казарми над нами... Думаємо, це нас підпускають ближче... Дивуєшся, чому ворог такий спокійний... Але ми йдемо.

Потім з криками "Слава!" біжимо в атаку на... уже покинуті казарми.

Тільки у дворі стояли виладнані в один шерег ті, що залишилися і здавали зброю.

Якби не саботаж старшин, білгородці нас би розбили. Це ж було так гаряче й несподівано. За мурами залпи розстрілів, козаки виносять із казарм зброю, а білгородський старшина стоїть біля дерева, ковирне носком хромового чобота сніг і, удаючи з себе спокійного, задумано дивиться на нас. Але його ніхто не чіпає.

Я з бойових трофеїв узяв тільки російсько-український словник Курила. Носків мені не дісталося. Старшини казали, що це євреї загітували білгородців. Казали, що козаки першого куреня поклялися під прапором грошей не брати, а тільки різати. Вони пішли до міста і вирізали майже всю проскурівську єврейську... голоту. Кравців та шевців. До буржуазних кварталів вони не заглядали. Був один козак, який знав єврейську мову. Він підходив з товаришами до замкнених дверей і звертався до переляканих мешканців єврейською мовою. Йому відчиняли...

Одній гімназистці застромили між ноги багнета...

А розстрілювали так: стріляють і дивляться не так, аби попасти смертельно, а як-небудь, дають залп і наввипередки біжать до ще живих розстріляних і хапають з одягу те, що перед залпом кожний намітив на своїй жертві...

Один старий єврей перед залпом сказав:

— Вы меня убьете, а из моего пупа выйдет пять мстителей. Стреляйте меня в глаз, а не в пуп...

Залп одгримів, і єврей, майже перерізаний кулями пополовині, упав...

Всі козаки поціляли йому в живіт...

Коли вели юрбу полонених білгородців та цивільних на розстріл, я бачив, як біля конвойних бігав, кричав і ламав руки наш кавалерист. Його ридання розривали мою душу. На очах конвойних тремтіли сльози.

Це був кавалерист нашого полку, а серед тих, кого вели на розстріл, був його рідний брат... Старшини були невблаганні. Я довго дивився услід цій смертній юрбі і на тоскну фігуру кавалериста, що плакав і біг за ними...

Я зняв лахмату гайдамацьку шапку, залиту кров'ю української та єврейської голоти, надів французьку каску і став санітаром...

На ранок скривавлені мури наче ще гули криком:

"Русский?" — і собаки похапливо й жадно долизували кров на тротуарах... Ми розташувалися в білгородських казармах. На кухні на чорних дошках ще були крейдяні написи їжі та її складу. Головний лікар полкового околодку не взяв би мене з муштрової частини, але я почав йому читати свої російські (я писав і російською мовою) поезії, і він мене взяв до околодку.

Місто ось-ось повстане... Оголошено мобілізацію. Козаки поїхали за мобілізованими по селах. Ті йдуть. Робітники ходили групами по вулицях. І я бачив і чув, як комендант міста (ініціатор погрому), дивлячись на них, кусав свої довгі вуса й злісно хрипів:

— То-ва-р-ри-щи...

Місто ось-ось повстане. Селяни чекають, що й Їм буде те, що в Проскурові, бо вирізали ж п'ять тисяч євреїв (я дізнався від т. Фельдмана 1 тільки тепер, що шістсот. Він сумно сказав мені: "Справа не в кількості...").

Ішли чутки, що регулярна армія червоних наступає вся на конях з ручними кулеметами у кожного червонарма.

XLII.

Березень 1919 року.

Нарешті виступаємо на фронт. Бої йдуть під Хрпстинівкою. В Жмеринці я стояв у касці, з червоним хрестом на правому рукаві, сумно дивився й махав рукою козакам мого куреня, що гриміли повз мене в вагонах, уквітчаних сосною, на яких було написано крейдою: "Смерь тим, хто руйнує нашу неньку Україну".

Мені було страшно за них і соромно за себе. Боягуз. Наче хрестом можна затулитися від смерті? Недалеко від Христинівки на якійсь станції ми спинилисяВечоріє. Вітер жутко нагина явори станційного скверу, крізь них вигляда жовтий, як обличчя розстріляного, місяць... А далі в вечірній смуті видно, як іде дуель нашого й червоного броньовиків. Вони сміливо стали недалеко один проти одного і в упор б'ють огнями в огні...

Другого дня я ходив до сарая дивитись на побитих з нашого броньовика... Їм було майже одірвано голови. Вони лежали розкидано на гнилій соломі, роздягнені, босі... їх було п'ять.

З червоного броньовика ударило набоєм прямо в дуло гармати нашого... і наслідки я бачив у сараї... Одного, що стояв біля гармати, як і всі, навіть не контузило. Хлопці казали, що він був тихий, смирний і виконував тільки те, що йому наказували, а ці, побиті, були зарізяки, вони перед розстрілом завжди мордували полонених.

Була грязюка, і в мареві весняного дощу я бачив, як наші колони напружено, наче проти вітру, йшли в наступ...

На пероні я бачив двох єврейських хлопчиків, поколотих багнетами... Вони ще тоскно вовтузились у крові... Казали, що це шпіони. Козаки пішли в атаку на червоний броньовик і на платформі захопили в полон німців — орудійну прислугу, їх привели на станцію і пустили на вітер... Я бачив тіло одного німця, ще не закопаного дядьками, біля паркану...

Христинівки не могли взяти.

Матроси "7-го совполка" з криками "буржуазные лакеи" одбивали нас од станції.

Відступаємо. А вже Жмеринку захопили повстанці. Одного козака розірвало його власною бомбою на шматки, коли він в огні погоні за дядьками зачепився бомбою (вона була німецька. Рукоятка була без кришки, і шнурок зачепився за тин, коли козак через нього перестрибував), і його ховали. Мені було противно. Я од злості, що він такий скупий і вредний (ковбасу пожарить і сам поїсть, попросиш — не дає. А на дурняка завжди у нас їв. Він мені показував картку своєї дружини), уявляв, як його гладка, налита кров'ю морда розлетиться од набою. Воно так і вийшло.

На Жмеринку відступ одрізано і ми виступаємо через Вапнярку на Одесу. Рада старшин і козаків нашого корпусу (окремий запорозький) випустила до більшовиків відозву, що ми теж більшовики, але українці, і що воювати нам нема за що, бо ми — брати. Червоні прислали до нас делегацію. В ній був козак нашого полку, захоплений в полон червоними, коли ми віддавали Полтаву.

Його захопили на броньовику. Він був з оселедцем і в широченних червоних штанях. Як рідкий і комічний екземпляр, червоні його не розстріляли, а тільки, впстроївшись, кожний добре смикнув його за оселедця.

Я був щасливий, мені було радісно. Я не знав, що ми й не думаємо переходити на бік червоних. Коли я схвильовано і радісно говорив осавулові полку, що ми переходимо до червоних, в його звужених до макового зерна зіницях глянула на мене смерть... Червоні не дурні, зразу розкусили нас, і ми почали панічно під їх ударами відступати до Вапнярки.

Я ще раз побачив того вродливого хлопця, героя бунчужного, який на Лозовій перед боєм з махновцями таї; радісно й необачно перекидався на снігу. Його принесли до нашого вагона. У нього набоєм було вирвано май;ко всю ляшку, захоплено трохи бока і перебито руку й ключицю. Коли йому робили перев'язку, він тільки кусав руку й мовчав, а потім спокійно попросив у лікаря закурити.

Мене з літучкою ранених та тифозних козаків командирують до санпотягу окремого запорозького полку.

Вагон другого класу. Уже під Роздільною нас оточили червоні повстанці.

Сестра-жалібниця перев'язала рану від кулі на руці у старшини. Цей старшина, гладкий і переляканий, втік з-під розстрілу. Він був на селі, і його повстанець повів у ярок розстрілювати. У повстанця була австрійська рушниця, і по тому, як повстанець возився за його спиною з затвором, старшина зрозумів, що той не вміє стріляти, й побіг...

Куля попала йому вище ліктя... Під бинтом рожевіла кров, і захеканий голос старшини врізався в мою пам'ять...

Голос — із смерті...

Вечір... Повстанці все ближче... Вже йде кругом стрільба...

Я пішов у купе сестри-жалібниці... В неї були індуські очі і бліде обличчя, повне смерті... Я почав читати їй свої поезії. Вона спитала мене:

— Ти не хворий? Я сказав:

— Не знаю.

Вона обдивилась мене і віддалась мені... Смерть заглядала в вікна. Повстанців одігнали.

На Роздільну прибігло кілька старих гайдамаків з мого куреня. З ініціативи бунчужного Натруса наш курінь і 4-й перейшли на бік червоних десь під Вапняркою. Вони роззброїли старих гайдамаків та старшин і заарештували їх. Деяким удалося втекти.

Одеса була захоплена червоними, і з Роздільної ми повернули на Тирасполь. Коли ми були ще на Бірзулі 1, то я на пероні бачив грецького офіцера, який задавакувато ходив по перону й дивився на нас, як на щось нижче, їх броньовик мав піти на Голту в бій з григор'ївцями.

На Роздільній були румуни. Але вони втекли з Роздільної, коли фронт почав з двох боків (од Одеси й Бірзули) наближатися до Роздільної. Ми в Тирасполі. Вино й мамалига. Я пішов дивитися на французів, що бівуаком розкинулись недалеко міста. Вони були чисті, рум'яні й синенькі. Спокійно дивилися на нас ці рожеві й гігієнічні діти. Вони були такі спокійні... А ми?

Я уже при санпоїзді. Мені дали два вагони тифозних, і я захворів і сам на тиф.

Мене кинули, як собаку, у вагон на полицю. В мене висока температура, а санітар цілує мене, п'яно плаче і дає мені їсти солону ковбасу... Я вийшов із вагона... Іде головний лікар санпотягу:

— Ти чого вийшов із вагона?

— А чого ви мене кинули, як собаку, без усякої допомоги. Поки здоровий, так і потрібний...

— Іди лягай у вагон.

— Не піду. Ви мене покладіть до м'якого вагона.

— Іди, а то шомполів дам.

— Та ви не забувайте, що я з гайдамацького полку...

— А... так ти так? Ну, я з тобою пощитаюсь. А збоку поруч стоїть штабний ешелон, і старшини, що в новеньких галіфе гуляють біля блискучих вагонів, кричать у наш бік:

— Гоните их в шею.

Я пішов і ліг у вагон.

До румунського короля поїхала делегація, щоб пропустили нас до Румунії... Недалеко — стрільба. Горять підпалені козаками ешелони...

Нарешті їдемо через міст на Бендери... Заборонено виглядати з вікон під загрозою смерті.

В Кишиневі довго стояли ми на станції.

Я від високої температури говорив тоненько й жалібно. В мене перед очима все пливуть якісь жовті квіти й Констанція... А сестра-жалібниця замість подати води або повести мене до уборної, кокетує з старшинами-чорношличниками і не звертає уваги на мої сльози й докори...

І от за нами приїхали автомобілі, й мене повезли до міської лікарні...

Я в бреду все бачив, наче червоні входять до лікарні і б'ють мене штиками в груди. Кров моя фонтаном б'є в стелю, а я кричу їм, що я після жовтневого перевороту був співробітником газети "Голос труда" лисичанської Ради робітничих та солдатських депутатів і декламував їм свого вірша: "Руку, товарищ, и в бой беспощадный..." Але вони не слухали і все кололи мене в груди...

Одного разу (це була криза) сестра послухала мого пульсу та як побіжить від мене. Вона швидко повернулася і вприснула мені в груди біля серця камфори. Я страшенно марив про ту хвилину, коли я з насолодою буду пити воду. Бо вода була така противна. Коли я почав одужувати, то підійшов до одного старшини, біля якого було повно волоських горіхів, і попросив хоч трошки у нього. Старшина не дав мені горіхів.

Після тифу я вкупі з одужавшими їду останнім ешелоном через Буковину до Галичини.

А румуни... У їхніх кіннотників на постолах остроги, їх старші б'ють по морді, і вони тільки покірно підставляють свої смугляві фізії, а потім мовчки витирають густу кров із носа. Надто вже покірні ті цигани, їх старшини — феодальні дядьки: пудряться й затягуються в корсети. Ходять по перонах з блискучими стеками. Нас не відпускають од ешелону навіть купити мамалиги. Одного старшину нашого, що пішов купити мамалиги, румунський вартовий прикладом пригнав назад. Я радію з того, що хоч тут ми однакові. Бо в Проскурові ще була старшинська їдальня, і взагалі старшини наші були дуже привілейовані. А козаки — це було щось нижче, безсловесне. Та й не дуже розбалакаєшся, коли полковник Маслов після проскурівського погрому казав козакам:

— Хто буде агітувати за більшовиків, даю право кожному козакові стріляти.

І взагалі, що пан сотник сказав, то й закон, у козаків же не було права висловлювати своїх думок. Вони тільки мовчки про себе думали.

Після тифу я ходив наче мертвяк. Ноги мені наче налило свинцем, навіть через рейки було важко переступати, а під вагонами я міг тільки пролазити рачки. Сили не було тримати тулуба зігнутим.

Дядьки в Буковині літом ходять у кожухах, забиті і покірні. Збоку я бачив Чернівці на горі і чудесний залізний міст. Здаля й на Згорі він здавався таким легким і прекрасним. Заліщики, Тарнопіль.

Ставили п'єсу "Бурлака" з участю Садовського 2. Після Садовського ще ніхто з артистів так владно не захоплював мене. Галицькі дядьки чекають на більшовиків, які мають дати їм землю. Галичина смутно промайнула.

Тільки часовні, уніатські церкви та вітання:

— Слава Ісусу.

— Навіки слава.

Я вийду в поле й співаю:

Повій, вітре, з України 3, де покинув я дівчину...

Через Волинь наступаємо, через Чорний острів на Проскурів. Коли ми увійшли знову в Проскурів, я на дорозі, біля білгородських казарм, побачив труп мадяра... Він синьо й одиноко лежав у грязі на дорозі... Здається, він був у погонах, і один йому був відірваний... Чому вони мені

такі рідні?.. Може, тому, що я по матері мадяр? Ми дійшли до Деражні, а далі... гріхи не пускають... Тільки нальотами захоплюють Жмеринку. Славиться Запорозька Січ з батьком-божком на чолі. Це романтичні й дурні фігури.

Коли їх, гарно одягнених, кинули в бій, була роса, й вони, щоб не закалятися, не хотіли лягти в лаву... їх багато покосило з червоних кулеметів.

Гармати тупо, монотонно і все на одному місці б'ють по лінії на Старо-Костянтинів та Деражню... Це дві самі крайні точки, до яких фундаментально могли дійти наші.

Коли Деражню захопили, козаки наскочили біля ешелону на запізнілого мадяра, який, побачивши їх, взяв бомбу, зняв з неї кільце й притулив її до щоки... Йому одірвало голову...

Ми все крутилися між Деражнею й Проскуровом...

Головний лікар Акулов був такий: коли червоні відступають, то він за Україну, коли ж ми, то він — більшовик. А фельдшер Чепурний — все одно чи наступають, чи відступають червоні — був червоним. Він захоплено малював мені героїзм червоних, яких оточили фронти, а вони всіх б'ють. І доводив мені з цифрами в руках, що в порівнянні з робітником селянин е дрібний буржуа.

А головний лікар, тому що получав грошей більше за всіх, казав, що кожний сам за себе, і був дуже скупий. Він тільки зі мною не був скупий, бо я часто читав йому свої поезії, які він дуже любив слухати. З нами був і піп. Це була дріб'язкова і вредна людина. Коли роздавали хліб (а давали нам його дуже мало), він норовив одрізати собі найбільше. Коли ж червоні наближалися, то він хапав свого чемодана, злякано бігав по хаті й кричав:

— Та куди ж його? Ой боже ж мій! Та куди ж його?.. Ще лікар Акулов зі мною поводився гарно тому, що я з робочих. Бо ми кілька разів околодком усім хотіли перейти до червоних.

Відступаємо на Кам'янець на Поділлі. Літо. Наш обоз тихо їде. Як летить низько над землею аероплан, і з нього на сонці щось блиснуло. Всі — врозтіч.

А я біжу прямо на блиск, бо він був паперовий. Радісно біжу по житах, через болотяний ярок... Листівки.

Я схопив дві. І, поки добігли хлопці, які вже все зрозуміли, встиг прочитати. Одна була відозва: "Все в Красную Армию", а друга:

"Приказ рабоче-крестьянской Украины по петлюровской армии". В ній було написано приблизно так: "Сдавайтесь. Вы окружены. Переходите группами с белыми флагами. Мы знаем, что вы обмануты Петлюрою. Если же вы будете защищаться с оружием в руках до конца, то никому из вас пощады не будет". Підписів не пам'ятаю. Відступаємо на Кам'янець. Часто писали в газетах про старшин, які з великими грішми тікали за кордон. Наш полковник Виноградов теж хотів утекти з великими грішми за кордон. Але його козаки заарештували і розстріляли. Це було так.

По дорозі, по грязі два козаки вели нашого полковника. Він, ніби це його не торкалося, йшов попереду конвойних з закладеними в кишеню руками і з задумано нахиленою головою. Він був кубанець і дуже бойовий. Він любив мордувати червоних. Один козак із конвойних тихо навів карабін в голову полковника... І не стало Виноградова... Тільки шапка підстрибнула вгору і впала, повна крові, на труп. А дві баби, що йшли мимо, з переляку сіли прямо в грязь.

Лишилося більшовикам захлопнутії віддушину поміж Смотричем і Кам'янцем, і нам — кришка. Як у цю віддушину ринула галицька армія,

вигнана з Галичини поляками. Вони перейшли Збруч, і, коли наші лави бігли безнадійно назад, почулося "стій!", і в наші лави синіми фігурами влилися галицькі лави...

Червоні думали, що це німці, і почали панічно відступати.

XLIII.

Що пан сотник скаже, то для козака закон. Козаки — телята. Я й думаю, коли я буду паном сотником, то мене будуть слухати козаки. І я перейду до червоних зі своєю сотнею. По полках було наказано національне свідомих козаків з освітою за чотири класи гімназії посилати до Житомирської юнацької школи, яка стояла тоді в Смотричі.

Довго, наче чув, не хотів осавул полку дати мені командировки, але я його упросив.

Звичайно, якби в школі був іспит, то я б провалився, але мені повірили на слово, і я став "майбутнім старшиною". Це було в липні 1919 року. Ми стояли в Смотричі.

Коли була мобілізація, мене поставили на мосту провірятп документи у селюків; я ні в кого не провіряв документів. Всі проходили повз мене, а я стояв і тільки марив про Констанцію... Одному дядькові, я хоч і знав, що він буде бити нас, а не "ворони на городі", як він казав, я дав обойму патронів. Він обіцяв мені за них принести хліба, але хліба не приніс. Обдурив мене.

Коли ми Київ узяли разом з денікінцями 1, було урочисте свято. Нас вистроїли на майдані, і наш сотенний Зубок-Моиієвський з російським акцентом почав нещиро говорити нам, що в Києві кацапів уже немає. Він вважав за кацапів більшовиків. Хто ж тоді, по його, були денікінці, які разом із нами увійшли до Києва?..

Цей Зубок-Мокієвський був знавець своєї справи. Він цифрами доводив, що воєн на світі чим далі — все більше. Це був поет мілітаризму.

У нас форма була така. Жовті чоботи, сині галіфе з білими тоненькими кантами, френчі захисного кольору з наплічниками (звичайні погони "в зародку") і кашкети германо-польського зразка з тупими козирками. У старшин було все так само, тільки лампаси на галіфе широкі, срібні відзнаки на рукавах, коміри срібні і такі ж хлястики на кашкетах.

Муштровий статут, затверджений Симоном Петлюрою, був перекладений просто з німецької.

Зубок-Мокієвський казав нам, що армія повинна тільки воювати та готуватись до війни, а політика — не її справа. Армія повинна бути аполітичною і у військовій техніці бути європейською армією. У Смотричу юнаки (ще до мого вступу до школи) роздавили погром, який улаштував наш кінний полк (забув назву його). Було розстріляно юнаками 25 кіннотників. Євреї цілували юнакам руки.

Да. Ще в санпотязі я читаю російську книжку. Підходить до мене старшина й каже: "Ви чого читаєте кацапську книжку? Ми ж з кацапами воюємо".

Я йому нічого не сказав. Не міг же я йому сказати, що просто нічого читати і книжка цікава. Його ж не обдуриш.

А: "Учітеся, брати мої, думайте, читайте. І чужому научайтесь, свого не цурайтесь"2.

Він у запалі боротьби навіть і це забув. А з старшиною сперечатися ж не можна.

А Зубок-Мокієвський на муштрі, коли треба спочити й покурити, казав нам:

— Спа-а-ачить.

— Можно па-а-лить.

І казав не "прошу", а "проше". Словом, польсько-російсько-українська мішанина. Сам він граф. Одного разу до нас приїхав начальник школи Вержбицький. Він красиво і кам'яно сидів на норовитому коні. І наші сотні під музику проходили повз нього і на його вітання і похвали відповідали під ногу:

— Слава Україні!

Наша сотня неправильно відповідала "Слава Україні" (не під ногу), і Зубок-Мокієвський гнав нас бігом аж на гору. Він біг поруч із нами і хрипко кричав: "Загоню, сукины сыны..." (бач, коли хвилюється, так говорить російською мовою). Але він же біг разом із нами. Він уже літній, а ми молоді, повні сил хлопці (нас годували гарно, але мало. І ми пекли й їли ще кукурудзу). Ясно, що він захекався швидше нас. Команда:

— Кроком! — І ми, в душі сміючись, струнко йдемо полем Поділля.

Нас виховували декоративно.

Ми постояли ще в Цівківцях, у маєтку Римського-Корсакова 3.

А восени вирушили до Кам'янця.

У мене в цей день, як на зло, народився чиряк під коліном, і мені не було сили розгинати ноги. Я поклав рушницю на дроги і хотів їхати на них. Коли ЗубокМокієвський побачив мене і послав до ладу.

Я сім верст ішов, шкутильгаючи, і аж в Кам'янці розійшовся.

Нас розмістили в духовній семінарії. Ми ходили на варту до "високої директорії" 4. Юнаки дуже любили козиряти, віддавати честь. Вони робили навіть так. Рідко ж зустрічаються на вулиці старшини, яким треба козиряти. Так вони в неділю підуть у парк і групами ходять і козиряють один одному. Наче вони зустрічаються випадково.

Мене, як недисциплінірованого, не ставили біля кабінету Петлюри, а все в його садку. Була осінь, і я "добре" стеріг Петлюру: полізу в сусідній садок та й їм собі груші. Вони холодні, гарні. Я дійшов майже до божевілля і хотів заколоти "українського Гарібальді", як писали про нього італійські газети. Петлюра у профіль дуже скидався на Раковського5.

Коли ми йшли по місту, українська інтелігенція кричала нам "слава" і обсипала квітками наші стрункі, наче вилиті з міді, ряди. А Зубок-Мокієвський, коли нікого з панночок немає, мовчки йде поруч. Як тільки побачить панночок, зараз же починає кричати на нас:

— Головки выше!

— Руки...

— Багнети...

І одного разу нашу варту зміцнили галицькою жандармерією (охорона республіканського ладу), і я стою вночі на одному розі вулиці, а на другому галичанин. Я почав говорити з ним про політику, і ми зійшли з своїх місць, власне, галичанин підійшов до мене. А на посту ж не можна балакати. Якраз було викрито атентат білих на Петлюру.

Раптом чую з кущів голос Зубка-Мокієвського (він був тоді вартовим старшиною):

— А це що таке?..

Підбігає до мене й кричить, тупочучи ногами, що я не юнак, а баба, і що він мене відкомандирує назад до мого полку. Для кожного юнака це було крахом кар'єри, а для мене — смертю моєї чарівної мрії. Я спокійно сказав:

— Пане сотнику, ви мене ще не знаєте. На ранок Зубок-Мокієвський жартівливо звертався до мене і не згадував про мій полк. Раз я побачив у кіно Констанцію. Тільки в Констанції блакитні очі, а в цеї чорні. Як я клично не дивився на цю, вона не звертала на мене уваги і дивилася кудись вбікКоли я був на варті у військового начальника, я бачив махновців, що їх з обозами віддав нам Махно. Вони були в лахматих шапках. Я розговорився з ними, і коли вони дізналися, хто я, вони мені сказали:

— Какого ж черта ты сюда попал? Тебе место у батька Махна.

Вони казали, що воюють "за хліб і волю".

Раз ми сидимо босі. Побили на муштрі чоботи. Була вже осінь. Чекаємо на чоботи. До нас прийшов Петлюра. Я бачив його дуже близько. Він сів на підвіконні, питав нас про наше життя і жартував із нами.

В офіціозі директорії "Україна" друкувалися вірші Стаха (Черкасенка) 6 і Олени Журливої 7. Я дуже заздрив Олені Журливій, бо Володимирові Самійленкові 8 я що дам вірші, а він кладе їх до кишені і "забуває" про них. От хитрий дідусь. Щоб мене не образити відмовою, він ховався за свою розгубленість.

Перший поет, з яким я познайомився, був В. Самійленко. Мені було дуже приємно припалювати цигарку од його люльки... Я аж трусився од насолоди. Це ж із люльки великого поета...

От початок одного вірша, якого Самійленко "забув" надрукувати:

Червоний прапор в горі сміється,

і трупи покотом лежать...

Співають кулі, і серце б'ється...

Не можу встать, не можу встать...

1919

В школі галицькі професори та старшини виховували нас у суто націоналістичному дусі.

В школі я написав російською мовою поему "1918 год", яку присвятив товаришеві Леніну. Цю поему я читав юнакам. Один юнак сказав:

— А й правда. Вони нас за це й б'ютьПам'ятаю кінець цієї поеми:

...Холодный стон минут...

нарву я черных лилий,

из них сплету венок для нашего вождя.

Целует щеки мне холодный воздух синий,

и поезда бегут, сверкая и гудя...

1919

Галичани перейшли до білих... Наша армія почала як віск танути. Козаки наші масами почали переходити до білих. Бо комсклад був із російських офіцерів, які повтікали од більшовиків, які були тільки при штабах, пиячили та тільки й знали що носити гарне галіфе та "одержувати кошти..." Про козаків, що за них умирали, вони під дзвін чарок і поцілунки проституток говорили:

— Пускай воюют, этого гною для нас еще хватит.

Листопад 1919 року.

Наступає армія Слащова 9. Всі панічно тікають.

Офіцерський броньовик, що перший підійшов до Жмеринки, галичани зустріли музикою.

Ще б'ється тільки шоста окрема запорозька дивізія, у склад якої входить і 3-й гайдамацький полк. І от нас, 800 юнаків, Петлюра кидає на оборону підступів до Проскурова, а сам тікає в Польшу.

Коли ми виступали, був шалений вітер... Ми виступаємо на фронт, а поляки займають Кам'янець. Ми — на новому плані міста, а вони вже на старому. Трохи не дійшло до бою з поляками. Юнаки виставили заставу, і я був у дозорі... Було темно й вітер...

Польські жовніри висадили з автомобіля наших міністрів Швеця й Макаренка. Автомобіль забрали, й наші міністри прийшли пішки по грязі на вокзал.

Тоді ж трохи не було бою.

Нас погрузили в ешелон. У Проскурові нам усім видали довгі кожухи з комірами аж до плеч. В кожусі — не в шинелі, тепло. Я в Проскурові

зустрів товаришів із бувшого свого полку, 3-го гайдамацького. Вони напоїли мене "миколаївською" — і я п'яний їду на фронт.

Нас вигрузили в Богданівцях... Сидимо в станції... Як — "ббамм"!

Броньовик "1-го офіцерського Сімферопольського полка" почав бити по нас. Б'є по водокачці.

Стрілочник перелякався і з криками: "Ой пропав, пропав!" — кинувся від нас тікати... Його спіймали, розложили, спустили до колін штани, поклали на живіт, і юнак із гайдамаків спокійно і розмірене почав його шомполувати...

Мені було противно слухати м'які удари шомпола і стогін залізничника.

Зубок-Мокіевський кричить:

— 1-ша сотня, вперед!

Я був у першій сотні.

Розсипались у лаву і почали наступати полотном залізниці.

"Коршун" відступає і б'є по нас. Ідемо через ліси, ярками, снігами... А він усе б'є...

Ще в Дунаївцях я набрав повну сумку сахару. Ця сумка все зсовується мені наперед, б'є по ногах і заважає йти, а я все зсовую її назад, за спину, все зсовую назад... Броньовик б'є.

Я в дозорі... Вітер, і кругом смерть...

Ідемо. Мимо села Богданівні косо спускаємося горою... На снігу маса слідів од ніг і доріжка од кулемета.

Старшини нам кажуть:

— Не хвилюйтесь, їх небагато...

Ззаду нас ідуть два наші броньовики "Помста" й "Вільна Україна". Вони б'ють так невдало, що іноді попадають не по "Коршуну", а по нашій лаві.

І от вийшли ми на замерзле болото, що між Коржівпями і селом Богданівцями. Це болото літом було непроходиме, і більшовики та ми перестрілювались гарматами через нього.

Позиція жахна. Ліс та де-не-де кущики очерету... Чудно дзвенів очерет... В лісі була батарея білих. І коли ми підійшли до лінії її вогню, вона й "Коршун" почали по нас бити... У нас тільки рушниці.

Наш гарматний відділ ще десь тільки іде, кінний ще десь пішим порядком. Навіть кулеметів у нас немає. Наша сотня — 33 чоловіки.

Між іншим, ті юнаки, що в тилу були дуже дисципліновані, удавали з себе героїв, розпиналися за неньку Україну і співали патріотичних пісень, майже всі здезертирували або захворіли на живіт.

Да! Школа наша стала зватися не "Житомирська юнацька", а "Спільна військова". У нас були 4 відділи: піший (де я), кінний, гарматний та технічний.

Ми розбіглися на 30 кроків і залягли...

Ворог усе робить або недоліт, або переліт... Вилка... Мені все здається, що кожний набій летить на мене... Мозок спокійний, а серце б'ється швидко-швидко.

"Перебіжка вправо! Зайняти село Коржівці!.." І от під ураганним огнем ворога почалась перебіжка...

Десь далеко з правого боку від мене підвівся крайній юнак і, зігнувшись, побіг. Він під сконцентрованим по ньому огнем пробіг тридцять кроків і ліг...

По лаві ходить наче велетень без тулуба... Тільки чорні страшні ноги...

Це стовпи розривів...

Далі біжить другий, третій... Вечоріє... Огонь досяг такої сили, що ми не витримали і всі побігли вправо, на село Коржівці. Я біжу і оглядаюсь назад... 1 от по юнаку, що біг останнім, ударив набій... Юнак пропав у чорному димі розриву...

Нас лишилося 32.

Ми зайняли монастир. Виставили заставу і на дзвіниці поставили варту. Всі юнаки в трапезній. Рушниці поставили в куток. Варять галушки... Я пішов до монаха в келію. Дав я йому майже весь свій цукор, а він мені — курятини... П'ємо з ним чай. Я кажу йому:

— Как у вас здесь тихо и бело. Хочется бросить все и остаться у вас. Мне все это так надоело!.. Раптом убігає переляканий монах.

— Ваши все арестованы... Пришли люди с белыми повязками через шапки...

У мене все похолонуло і, як живе, од грудей посунулося вниз. Мені стало порожньо і холодно.

Кінець. Більше я не побачу ні Констанції, ні кривеньких тинів Третьої Роти, ні старої церкви.

Мій монах хоче лізти під ліжко. А я кажу йому. що штик або куля найдуть його під ліжком. Але він не слухає й лізе... Одчиняються двері, і входить денікінець. Він у студентській шинелі, через такий же кашкет йому біла стрічка.

Я без кожуха в шинелі стою.

— Ваше оружие.

— Прошу.

Я віддав йому мою чорну рушницю англійського зразка, зняв патронташ і патронник, а в розчинені двері солдати в лахматих шапках і з білими стрічками через них кричать:

— Выходи!

— Поскорей!

Я надів кожуха й вийшов надвір, у тьму, де вже виладнані були наші. А вийшло от що.

Настоятель монастиря послав у село хлопчика, ніби за молоком, а насправді з запискою до білих, що ми у нього. В селі (а ми й не знали), стояло два батальйони 1-го офіцерського полку. Вони тихо прийшли з кулеметами, оточіїли монастир, тихо зняли нашу варту біля воріт і на

дзвіниці. Увійшли у двір, підійшли до трапезної і з бомбами в руках відчинили двері трапезної...

Хлопцям не довелося поїсти галушок, які вже кипіли й смачно лоскотали їм ніздрі... Нас ведуть...

Вітер і ніч, як у поемі Блока "12"... Я тільки чую, як мене б'ють у підошви грудки мерзлої землі...

Капітан, у якого тускло блищать погони, каже:

— Вы думаєте, что деникинцы издеваются. Это все враки...

Нас ведуть на село... Біля тину крайньої хати прив'язано двоє осідланих коней... Денікінці кинулись у двір. А я ніби за муром.

І їх голоси мені такі далекі й чужі... Нас вивели за село і построїли в два шереги, один проти одного, аби однією кулею прорізати двох. Вони економні...

І мені здається, що зараз усі попадають на коліна і почнуть плакати, благати... Але ніхто не падає, і я стою.

— Взвод, стройся!

І після нашої команди: "Чота, ладнайся!" — команда ворогів звучить сухо й гостро...

їх капітан підійшов до нашого ройового Овсія і сказав:

— Ви нас прийшли бити? Овсій сказав:

— Били й будемо бити...

Але задзвеніли копита вершників, і білий папірець наказу приніс нам життя...

Нас не розстрілюють і ведуть далі. Ми в колі піхоти й вершників.

Студент, що роззброїв мене, уважно дивиться в тьму на якийсь огонь і каже:

— Что-то подозрительное...

Прийшли на станцію. Лежимо в карпомі. У мене голова трохи не розвалюється... Думаю, там не розстріляли, так розстріляють тут...

На станційній колоні було ножем або гвоздиком надряпано:

"Привет курсисткам Деражни, — красноармеец (такой-то) ".

Мене вразив цей напис, власне, нова орфографія... В ній я почув таку ж силу, як у газетах, що мені попадалися... Одна газета з портретом Шевченка, яка розбила мою наївну віру, що червоні, як нам казали старшини, розстрілюють за кожне українське слово. Ця моя наївність примушувала мене, навіть після проскурівського погрому, відповідати гордо і зневажливо на запитання:

— Скажите, пожалуйста, сколько времени?

— Я закордонної мови не розумію. А на запитання одного гімназиста в проскурівському театрі:

— Как вы думаєте, займут большевики Проскуров? Я відповів:

— Они развеются, как дым.

Коли ж старшини казали про три тисячі російських дітей, яких червоні прислали до Києва з голодної Півночі:

"Хай здихають із голоду, нам вони не потрібні", — я думав:

"Ага. Вкраїна хай їсть вареники з сметаною, а другі вмирають з голоду!.."

І червоний рух вставав гігантом передо мною:

— За весь бедный народ.

Пам'ятаю, раз ми наскочили на червону розвідку, і на наше запитання "відкіля?" вони відповіли:

— Со всего света!.. Мене це так вразило:

— Со всего света!..

І якою мізерною перед цим боєм за голоту всього світу здавалася наша боротьба за самостійну Україну.

Ми тоскно лежимо і ждемо смерті. Враз вриваються до карному з оголеними шаблюками кубанці, такі ж, як і ми, чорнобриві і т. інш., і хочуть нас рубати...

Наша третя сотня пішла в атаку на "Коршуна", і кулею в люк був забитий їх капітан.

До карному увійшов полковник і сказав:

— Пленные уже нам не враги.

Нас почали переписувати. Один юнак, якому наймення було Мороз, підійшов до столу, віддав честь, стукнув каблуками і на запитання:

— Ваша фамилия? Сказав:

— Морозов.

Його брат був офіцером гусарського полку Добрармії '°.

Нас почали роздягати, а галичан ні. По умові, галичан, яких було вкраплено в наші полки, денікінці відправляли до галицької армії десь під Жмеринкою. Я зневажливо дивився на цих наддністрянських героїв, колишній мій ідеал національної самосвідомості. Галичани, як наприклад, для мене умерли.

Юнкери нам кажуть:

— Зачем нам воевать? Ведь вы юнкера и мы юнкера. Вони питають нас:

— За что вы воюете?

— А ви за що?

— Мы — за единую неделимую.

— А ми — за соборну Украшу.

Старшин наших посадовили окремо і з ними чемно поводяться. Коли нас захопили в полон, так наш чотар запитав їх офіцера:

— Вы были в Константиновском?

— В Константиновском.

І вони потисли один одному руки...

Мені лишили тільки мою шинель, а то все забрали. Один офіцер "купив" у мене за дві "українки" мої чоботи, галіфе і гімнастьорку, а мені дав свої велетенські англійські штиблети, штани та гімнастьорку шинельного сукна із погонами. Тут же кілька юнаків відгукнулися на заклик полковника і добровільно записалися на броньовик "Коршун".

Нас погрузили в ешелон, власне, ми вмістилися в одному вагоні, і відправляють до табору полонених на Жмеринку.

Ми їдемо й співаємо:

"Ревуть, стогнуть гори, хвилі..."

У старшин на очах сльози...

З якою тугою ми виводили:

Де ж ви, хлопці-запорожці,

сини славні волі?

Чом не йдете визволяти

нас з тяжкой неволі?..

І мені здавалося, ніби наша кавалерія, ні, не вона, а загін мрійних запорожців женеться за ешелоном нас визволяти, але визволяти нас не було кому.

Сімферопольці казали, що "Коршун" сам захопив у Проскурові два вагони миколаївських грошей...

Да, коли ми вступили до Проскурова, я в газеті, спеціально присвяченій нам, прочитав:

На вас, завзятці юнаки, борці за щастя України, кладу найкращії думки, мої сподіванки бдині.

Хай кат жене, а ви любіть свою окрадену країну, за неї тіло до загину і навіть душу положіть..."

І чудно, коли я йшов у бій на червоних, то в мене ніякого ентузіазму не було, а тут було щось на нього подібне, бо ми ж, хоч боком, та помагаємо червоним, з якими тоді боїв уже не було.

Я думав, що ми будемо відступати на Старо-Костянтинів і там з'єднаємося з червоними.

До Жмеринки нас привезли увечері і одразу ж повели до казарм. У відчинені двері казарми нам ударив такий важкий дух, що ми одхлинули назад. Але під ударами прикладів мусили ввійти.

Як дрова, лежали трупи тифозних, хворі і ще здорові. У всіх од голоду воскові обличчя й тоненькі ніжки... Над головою нари в один поверх, і звідти на мене сиплються тифозні паразити.

Я ліг.

Полонений! Таке дике й жахне слово. На своїй землі — й "полонений"!

Нас відпускали просити у селян хліба.

Да! Коли в Деражні нас переписували, до столу підійшов наш бунчужний з хрестом Георгія першої степені на грудях.

Полковник сказав:

— Как же вам не стыдно: Георгиевский кавалер и петлюровец.

— Це випадково, — сказав бунчужний.

— Что это значит?

— Случайно, — з'ясували йому юнаки.

Коли з канцелярії дізнаються, що між полоненими є козаки з 6-ї запорозької дивізії, то їх розстріляють, як і махновців, які десь під Уманню вирізали й потопили майже ввесь Сімферопольський полк.

Один полонений сказав мені, що він махновець із Успенського полку.

Я не видав його.

Не розстрілюють тільки безпартійних, більшовиків та петлюрівців.

А я ж колишній гайдамака.

Що як Мороз видасть?!

Але Мороз мене не видав, хоч часто мені цпм загрожував і шантажував мене.

Я захворів на тиф.

Одеса.

З вокзалу я пішов з високою температурою босий по грязі дивитися на море.

Воно майже замерзло, і над ним тихо і срібно літали чайки...

Повезли до шпиталю.

Лежу на сніжно-білому ліжкові покірно й тихо, весь в огні...

Поруч стогне й кидається хворий, і "сіделка" все ставить мене йому за приклад, що у мене вища температура і я лежу смирно, а він з меншою температурою і не дає їй дихнути...

Візитація.

Входить лікар і сестра-жалібниця.

Сестра глянула на мене, зблідла і трохи не впала непритомною. її підтримав лікар і вивів.

Потім вона входить до нас, дивиться на мене і каже:

— Как же вы меня испугали!

Виявилося, що я подібний на її забитого на фронті нареченого, офіцера.

Я — в ізоляторі. В мене поворотний тиф, другий приступ. Один був в дорозі.

Вона каже:

— Я вас беру к себе в палату. Вы хоть на несколько дней напомните мне мое прошлое.

Вона взяла мене до себе в палату, дала мені ще своє ватне одіяло (у всіх по одному. Вогко, сиро. Поруч мене щоночі по два, по чотири вмирають). Носить мені консерви, цукерки... і все якось чудно дивиться па мене та цілує. Я, як і її наречений, вчився в сільськогосподарчій школі.

В мене на грудях, після тифу, абсцес, — і мене переводять до хірургічного шпиталю в грецькій духовній школі чи семінарії.

В шпиталі між раненими лежали й червоні з Таращанського полку і інші. Вони розповідали, що коли білий десант захопив Одесу, то багато важко ранених червонармів було викинуто просто на вулицю.

Червоні ось-ось захоплять Одесу. Евакуація.

З одним червонармом я дуже подружив. Він признався мені, що він комуніст і що в нього є документи з ячейки, не дивлячись на те, що я одрекомендувався йому, як бувший петлюрівський юнкер. (Цей товариш потім учився зо мною в Артемовці). Він був захоплений білими й мобілізований. В частині офіцер, який догадувався, що він комуніст, але не мав матеріалу, наче граючись, навмисно прострелив йому ногу. Ногу було одрізано.

Коли мене хотіли, як "юнкера", евакуювати до Єгипту, він не порадив мені їхати, сказав, що я такий же юнкер, як він денікінець. І я залишився.

Кораблі Антанти б'ють по червоних лавах...

Над городом шумлять набої...

Червоні близько...

Привозять ранених офіцерів, яких почали бити по окраїнах.

Один кавалерист б'є обрубками рук у живіт стражника, який од ударів тільки підстрибує всім тілом на ліжкові...

Офіцери, яких не встигли евакуювати, лежать бліді, бліді...

А один офіцер не витримав і сказав:

— ...Ух... страшно...

Ми дивимося з вікна на вулицю, через яку тривожно перебігають фігурки людей з багнетами. Деякі не встигають перебігти й падають. На тлі тривоги бою вони лежать страшно нерухомі. Іде стрільба.

І от відчиняються двері, і входять матроси з червоними бантами на грудях. Вони спокійні, стрункі й коректні.

— У вас офицеры есть?

Вони нікого не забрали. Тільки подивилися документи й пішли.

Лютий. 1920.

При 4-й стрілецькій галицькій бригаді, яка перейшла до червоних, з полонених петлюрівців та денікінців формується два полки: "1-й Чорноморський" та "Кінний запорозький". Я вступаю до "1-го Чорноморського".

Команда українська. Всі старшини й козаки ходять з тризубами на кашкетах. Полковий прапор жовто-блакитний. Денікінські офіцери, звичайно, тепер за "нєньку Україну". Командир полку німець із тризубом на кашкеті. Він каже:

— Я воював за неньку Україну і буду за неї воювати до смерті.

Я думаю, який же це червоний полк. Та це ж жовтоблакитне пекло, з якого я ледве вирвався. Я надів на кашкета червону стрічку.

Воєнкома в полку нема. А є тільки воєнком бригади.

Він на мітинзі агітував нас, аби ми вступали до ячейки.

— Я знаю, — казав він, нервово одкидаючи своє буйне волосся з лоба, — я знаю, що між вами є такі, що шукали нас, але обставини їм заважали...

Я трохи не впав і не забився в риданні... Я ж шукав!..

А вночі старшини й козаки умовляються убивати тих, хто запишеться в ячейку. І ніхто не записується до ячейки.

Я теж не записуюсь. Ячейки нема. Одного разу нас повели до театру, де українською мовою більшовик почав нам говорити про історію України зовсім не так, як я читав у Грушевського. Наш старшина галичанин наказує нам іти з театру, бо це все "давно відоме"...

Я не хотів, але мусів іти. Наказ.

Коли було Шевченківське свято, ми й галичани вийшли на майдан з морем жовто-блакитних знамен. Жодного червоного прапора не було.

Червоні хотіли нас роззброїти, але чомусь цього не зробили. Вони тільки їздили кругом на грузовиках з кулеметами.

Ми перейшли на Італійський бульвар, в будинок був[шої] військової школи.

Раз на муштрі один старшина, бувший денікінець, закричав на козака:

— Молчать! Без разговоров!

Я, не дивлячись на те, що був у ладу, сказав цьому старшині:

— Це вам не денікінська армія, а червона. І, будь ласка, говоріть українською мовою, бо ви в українській частині.

Він пішов і пожалівся на мене курінному. Курінний, пузатий і спокійний, кличе мене. Читає мені нотацію. Я йому схвильовано і гнівно кажу:

— Пане курінний (казали у нас не "товаришу", а "пане"), я ж так не можу!

Тоді він ласкаво мені всміхнувся, нахилився до мене й тихо каже:

— Ще рано!.. Але ж ви розумієте?... підрив дисципліни...

Да, мене, як юнака, призначили чотовим. Однієї ночі до карному прибігає цей курінний і каже мені (я був начварти):

— Оце вам патрони! Нас хочуть роззброїти комуністи. Так ви, пане Сосюро, глядіть же. Бийте до останнього!

Я сказав: "Добре..." Ніхто нас роззброювати не прийшов. Виступаємо на охорону Дністра в Тираспіль. По місту ми йшли з великим жовто-блакитним прапором, поруч якого теліпався маленький червоний.

В Тирасполі бригада Котовського, яку ми змінили, стала до зброї. Вони думали, що ми петлюрівці.

І не помилились.

Старшини агітують проти Радвлади. Козаки — телята.

Приїхав воєнком полку т. Обушний і його секретар т. Прудкий.

Прудкий надів на кашкета тризуба й ходить між козаками, слухає.

Я підійшов до нього і розказав йому все. Він каже:

— Ты хороший парень. Мы тебя заберем к себе. Він мені дав посвідчення від воєнному, написане червоним атраментом, що я член культпросвіту полку. І я став політробітником. І чомусь віддав рушницю.

Я організував читальню. Але козаки не ходять читати газети, а тільки співають на вулицях:

Ми гайдамаки, всі ми однакі...

А старшини кажуть:

— Я краще простягну руку німцеві, ніж кацапові... Називають червоних "чужинцями". Ячейки нема. Я дійшов майже до божевілля і. коли один старшина в нашій сотні так агітував, сказав йому:

— Забороняю вам балакати.

Він замовк.

Організовують старшинську їдальню. Я сказав, що це те ж "офицерское собрание", що на мою думку в червонармії не може цього бути. А один старшина сказав:

— Я не хочу обідати за одним столом із варнякою.

Ага, "варняка"!?..

Я пішов і обурений розказав про це воєнкомові і свсю думку про старшинську їдальню.

Воєнком похвалив мене і, покликавши цього старшину, прочитав йому цілу лекцію про різницю між петлюрівським старшиною і червоним командиром.

І раз уночі: питають деякі козаки, але

— До зброї!..

— Що таке? На кого? — ходить курінний:

— Без балачок. Нас хочуть комуністи роззброїти.

Одинокі голоси про те, що коли нас хочуть роззброїти, хай роззброюють, значить так треба, є такі, кого треба взяти за хвіст... Ці голоси потонули в грізній покорі козаків, що стали до зброї.

Я теж став до зброї.

Мене поставили на дверях.

Враз із тьми підходять до мене кілька:

— Ваше оружие, товарищ.

— Пожалуйста.

Я спокійно і радісно віддаю рушницю. Це — свої, дозорні. Хлопці зо мною пожартували. Вони, сміючись, зникли у тьмі.

Ніхто не хотів нас роззброїти. Це просто була демонстрація.

На ранок я їду до Одеси за газетами. На Роздільній я зустрів юнака з моєї сотні, який познайомив мене з т. Старим. Я Старому все розказав. Він заспокоював мене, обіцяв забрати з цього полку і казав про мене і мого союнака, що ми "большевистский материал".

В Одесі я інформував кого слід (т. Дерев'янко) про те, що робиться в нашому полку.

Повертаюсь до Тирасполя.

І одного дня ми говоримо про попів. Я кажу, що це дурисвіти, що вони наші вороги, такі ж, як поліцаї.

А офіцери кажуть:

— Как вы смеете обижать религиозные убеждения. Тут же сидить т. Прудкий, який мовчки нас слухає. Я звертаюсь до нього:

— Т[оварищ] секретарь, почему у нас до сих пор нет ячейки?

Він не встиг мені відповісти, як крикнули: "До зброї!" Я зрозуліів усе і тихо вийшов. Щоб не подумали, що я тікаю, спокійно йду по панелі. Був квітень, а так жарко, як у нас літом.

Повз мене швидко й нервово пройшла колона нашої сотні. У всіх на кашкетах стрічки: жовто-блакитні й білі.

Я прийшов до военкома попередити його. Стукаю. Нікого нема.

І тільки-но я відійшов кілька кроків од ганку, як почалася стрільба.

Вулиця йде просто до вокзалу.

Зо мною поруч біжать двоє з червоними бантами на грудях.

Питаю їх:

— Какой части?

— 368 полка.

— Скорей на станцию, это восстал украинский полк. Біжимо... А в лице нам — чорна хмара кінноти... Я—в двір. Хазяйка сплескує руками й кричить:

— Ти більшовик?

— Більшовик.

— Ой боже, і мій синочок у комісаріаті служе!

А що, якби її синок не служив у комісаріаті?..

Вона мене заховала в погріб. Стрільба швидко вщухла. Думаю, в погребі небезпечно... Можуть кинути бомбу, й точка.

Виліз. Посвідчення запхнув у стріху сарая.

Увійшов до хати.

Хазяїн, швець, дав мені поїсти картошки з олією й огірками...

Він усе лаяв комісарів, а я йому піддакував і говорив, що я й сам із гайдамацького полку.

Наш полк приєднали до 41-ї дивізії і стали звати 361-й.

Виходжу на вулицю.

Просто на мене з витягнутими для рубки шаблями летять два кавалеристи.

— Якого полку?

— 1-го Чорноморського!

— Наш.

Вони опустили шаблюки й тихо проїхали повз мене.

А що, якби я сказав 361?..

Виходжу на головну вулицю.

На панелі стоять, мов поросята, кулемети, на бруку коні й козаки.

Галицькі офіцери в польському убранні.

Всі тривожні. Почуваю, що бояться. Повиходила публіка.

Один п'яний козак підходить до мене, обіймав мене й каже:

— Ой, козаче, я чека розбив, самогонки напився. У мене була гайдамацька звичка носити набакир шапку, і повстанець прийняв мене

за свого. Підходить до мене з карабінкого старшина в синій чумарці, той, що сказав "варняка".

— Де военком?

— Не знаю.

— Що... зняв червоний значок?.. Я мовчу.

— Ну, ходім...

Мене не розстріляли тільки тому, що курінний був за мене.

Всі сили наші були кинуті на польський фронт, який уже почав хитатися. Галицька кіннота, що стояла в німецьких колоніях, повстала проти влади Рад. Вони (галичани) налетіли на станцію, зняли там караул і разом з нашим полком захопили Тираспіль. В особвідділі був тільки карбатальйон в 60 чоловік.

Старшини кажуть, що в наших руках уже Одеса, Херсон і Миколаїв.

Мені да.іи рушницю й послали в караул на станцію.

Кіннота повстанців пішла, як казали, в наступ на Роздільну.

Ніч.

Ми в телеграфному відділі. Телеграфує начальник гарнізону Роздільної. Ми всі напружено нахилилися над білою стрічкою, яка поволі розгорталася, а на ній чорними крапками й рисками божевільне довго повзли слова:

— П-о-з-о-в-и-т-е к т-е-л-е-г-р-а-ф-у в-о-е-н-к-о-м-а. Йому відповідають:

— В-о-е-н-к-о-м з-а-н-я-т, в-с-е с-п-о-к-о-й-н-о. В вікна разом із нами ніч бархатно й чуло дивиться на грізні знаки:

— Неужели еще есть противники Советской власти?..

А ще вдень над станцією сміло й низько летить червоний аероплан.

Хлопці — врозтіч...

Я кричу, що йому немає рації бити по станції, і стою на пероні.

Аероплан двічі ударив по фортеці, що за містом, і спокійно полетів назад.

По ньому навіть не стріляли.

Перехоплено телеграму, що на Тираспіль з Одеси йдуть два броньовики.

Я ще до цього не вірив казкам старшин про нашу перемогу. Надто вже непевно вони себе почували.

Ще ж котилися луни розгрому Добрармії, себто грабармії, як її називали.

Уночі вирушаємо з міста.

Біліють на спинах козаків вузли награбованого майна, по боках проводжають нас одинокі і смутні постріли...

У мене мета дізнатися маршрут, а потім...

Мені страшно. Невже знов у ту прокляту жовтоблакить?..

Коли ми переходили чавунку, мої очі стали широкими, як ніч,од жаху, куди я йдуПройшли верст 15. Привали роблять не по селах, а в степу.

Врешті я дізнався, що ми йдемо на Бірзулу і там з'єднаємося з Тютюнником. По місяцю я помітив дорогу назад.

І на одному привалі я свому другові козакові сказав, що тікаю, і кликав його. Він одмовився, сказав, що не хоче воювати, хоче додому. Ми а ним поцілувалися, я віддав йому свою банку консервів і з рушницею вийшов із кола кінноти.

Коли ми покидали Тираспіль, один мій товариш козак сумно подивився на мене і сказав:

— Жалко мені, Володька, що ти не йдеш туди, куди тебе кличуть твої мрії...

Я йому не довіряв і тільки загадково подивився па нього.

Я вийшов із кола кінноти, наче "оправиться", і пішов прямо.

Було місячно. Як на зло, жодна хмарина не затуляла місяця, який холодно дивився на мене.

Я йшов, куди мене кликали мої мрії.

І коли кіннота злилася з тьмою, я побіг. Це так, наче перший раз з високого місця кидаєшся у воду головою вниз... Я побіг не просто від

кінноти, а кругом і назад, перерізавши нашу вже пройдену дорогу. Це я зробив на випадок погоні.

Біжу по ріллі, перетинаю дороги, на яких сухо й далеко дзвенять копита роз'їздів.

А серце хрипко й важко б'ється... Мені здається, що воно б'ється не в мені, а з правого боку, поруч мене...

Наскочив на якийсь курінь, впав і заснув. Але сон був божевільно швидкий. Я схопився і знов побіг. Потім покірно і стомлено йду.

Все одно, навіть коли перемогли петлюрівці, мені все одно. Я вже не можу з ними.

Рушницю, вже зайву, бо вдень з нею небезпечно, я взяв, повернув униз багнетом і встромив у ріллю. Хай може, який дядько візьме її.

Смутно прийшов день. Коли ми покидали Тираспіль, говорили, що в нім лишили охорону з 25 галичан.

Я обминув Тираспіль і йду на Одесу. Іду вже по дорозі.

Раптом підіймаю голову, і прямо на мене, колонами — кіннота!..

"Точка", — думаю. Але мені ні крапельки не лячно, навіть радісно. Це ж зараз мене рубатимуть "за весь бедный народ".

І я спокійно йду.

Виявилося, що то не кіннота, а євреї, що втекли з Тирасполя. Вони сиділи на високих німецьких тачанках, їх фігури були над кіньми і здаля здавалося, що це колони кінноти.

Євреї питали мене, хто в Тирасполі, я все, що знав, розповів їм. Спитав їх про червоних. Вони мені сказали, що, здається, червоні на Роздільній.

Це був сон тяжкий і радісний, коли я йшов на Роздільну.

Йду по виїмці і щохвилі чекаю на смерть. Бо ж нічого не знаю.

Нарешті показалася Роздільна.

На станційному шпилі маяв червоний прапор.

Пішов дощ. Я радісно біжу вже не по путі, а навпростець. Махаю руками, плачу й сміюсь. Грязь налипла мені пудами на штиблети.

Але мої ноги здаються легкими, як пух...

Підбіг до перону і впав на нього. До мене підбігли червонарми з командиром т. Фіногеновим і воєнкомом т. Мінським Андрієм.

Я сказав їм, хто я, і маршрут повстанців.

За ними зразу ж погналися броньові авто.

Це був новий комсостав для нашого полку.

Але вони не встигли.

Моя нездійсненна мрія здійснилася.

Мене записали в роту, і я став червонармом.

Слідчий мене спитав:

— Ви знаєте товарища Старого?

— Знаю.

— Он прислал бумагу, что знает ваши убеждения и социальное происхождение. Вы свободны.

Я крізь туман смерті здивовано глянув на нього і так розгубився, що тільки сказав:

— Разрешите пожать вашу руку.

І він простяг її мені, що одним розчерком пера могла послати мене під холодні дула вартових революції.

На вулиці я здивовано дивився на людей і на будинки, і не вірилося, що я вільно йду по залитому сонцем бруку, і кусав губи, щоб узнати, чи не сон це. Наче народжений удруге, ходив я по місту і слухав щасливі крики птиць у сині над золотими дахами.

Любі більшовики! Значить, у вас є правда, і бог удруге обдурив мене. Прийміть же мене в свої світлі ряди для останнього штурму. Тепер я навіки ваш.

І я пішов до своєї частини.

XLIV.

Цей полк був зовсім не такий.

У нас співали "Ще не вмерла Україна", казали не "товаришу", а "пане"... А тут усі товариші, всі такі рідні, і мені так радісно співати з ними "Інтернаціонал".

Тільки іноді, коли ми співали "Інтернаціонал", воєнком кричав на деяких червоноармійців, що в них дуже дерев'яні лиця, а треба співати натхненно. На зборах военком віісунув мою кандидатуру до культкому, і червоноарми обрали мене до культкому.

Одного разу я писав відозву: чому червоноармам треба ходити до свого клубу, а в кінці додав строфу із своєї поеми "1918 год":

И будем мы идти вперед с кровавым флагом, где в солнце новых дней со мглою бой кипит, застонут камни гор под нашим гулким шагом, с протяжным воем зверь в пещеры убежит..,

Военком Андрій Мінський прочитав відозву й питає мене:

— А это чьи стихи? Может быть, ваши? Я сказав, що це з моєї поеми.

Він тоді схопив цього листа, побіг до свого ад'ютанта й кричить:

— Какая у нас могучая поэтическая сила...

Він був такий ентузіаст, цей воєнком, і так усім захоплювався. Він був молодий, стрункий і гарячий, у шкіряній куртці, з лахматою шапкою й мавзером, чомусь нагадував мені анархіста. У нього була така рішуча і романтична походка. Він завжди дивився трошки з-під лоба і коли говорив до червоноармів у клубі промову, то в перервах його промови йому завжди грав оркестр. Це його підносило. Він так чудесно одкидав з лоба своє буйне каштанове волосся. Ще він любив чомусь гіпнотизувати бандитів, хоч із цього гіпнозу, звичайно, нічого не виходило. І тільки доводилось вживати більш рішучих методів.

Був кінець квітня. Поляки почали наступать 2. Під їх тиском наші частини захиталися. Обози вже в паніці добігали до Тирасполя, бо в тилу лютував Тютюнник 3.

З приводу цього в нас був мітинг.

На ньому виступали й жінки, робітниці Тираспольського жінвідділу. Було радісно й бадьоро. Виступала повна й спокійна жінка. Вона без захвату говорила, що ми в деяких місцях уже переходимо в наступ... що тривожного нічого нема... Після неї виступила дівчина, вся в чорному, з таким же, як у воєнкома, розпатланим волоссям, що вона його таким же жестом одкидала назад. У неї були старі, покривлені черевики, але вона на це не звертала уваги і говорила. Вона сказала кілька слів, але вона їх так сказала і з такими рухами (у неї тонкі бліді руки), що ми всі посхоплювались з місць і громом оплесків вітали натхненну дівчину.

Я бив долонями до того, що вони в мене стали наче огняні. Після мітингу до мене підходить червоноарм:

— Тебе кличе воєнком.

Я пішов, але я не знав, що треба стукотіти в двері, а одчинив їх просто так... На ліжку лежали воєнком і та струнка дівчина.

Він спокійно встав, поправив на собі одежу, а дівчина лишилась на ліжку, тільки закурила цигарку.

Воєнком одрекомендував мене їй.

— Знакомься, Ольга. Это — Сосюра, светило нашего полка.

У Ольги було тонке аристократичне лице, темно-карі очі були туманні й глибокі. А на губи їй мені було соромно дивитися... Вони були такі повні, червоні й страсні. В мене аж мурашки по тілу бігли.

Я почав їй захоплено розказувати, як я мучився у Петлюри, як я рвався до Червоної Армії і яким неможливим здавалося сном, що я буду колись червоноармом.

— Мені наче сниться це. От я дивлюсь на вас, — казав я Ользі, — і ви для мене — не ви, а вся Червона Армія...

Вона попросила мене читати їй вірші. Я читав їй вірші, а вона дивилась на мене мутно й загадково.

Але мені треба було швидко їхати до Одеси по командировці, і я попрощався з нею.

Вона мені так гаряче і нервово тисла руку, прямо тонула в мені очима і казала:

— Мы еще встретимся, мы должны еще встретиться.

XLV.

В Одесі, в нашому подиві1, я зустрів свого товариша по заводу. Ми багато з ним говорили, і він дістав мені командировку на політичні курси там же, при подиві.

І я лишився на курсах.

Було синє й чудесне море. На лекціях казали, що "бытие определяет сознание" 2, що душа "продукт производственных отношений..." І мені страшно стало, що я, людина, яка керує своїми думками й поступками, раптом підлягаю якійсь табуретці і взагалі мертвим речам.

Мені перестало хотітися жити, і я умовився з однією курсанткою повіситись...

Але море було таке чудесне, і увечері на Дерибасівській вулиці золотою ниткою тремтіли в небі ліхтарі, а повітря було ніжне, тепле й бархатне, і я роздумав умирати. Я познайомився з одеськими поетами,

вони прийняли мене в свій гурток. Раз на тиждень у нас були читки віршів. Я був такни соромливий. Особливо мені було соромно, що у мене білі обмоткп. Одного разу я читав вірші, а через піаніно на мене дивилася смуглява дівчина в буржуазному вбранні, у неї на шиї було янтарне намисто. Взагалі на мене дивилося багато дівчат, і од того мені було соромно ще дужче. Дівчина з янтарним намистом попросила в мене прикурити. Я їй простягаю запалену цигарку через піаніно, але вона не бере, а хоче, щоб я їй дав прикурити з рота. Я взяв цигарку в рот і перехилився до неї через піаніно, а вона до мене, й наші очі майже зійшлися... Коли її цигарка загорілася, вона сказала:

— Как хорошо жить!

І з вечірки проводжала мене до подиву. Тільки, колії ми цілувалися, мене вразило, що в неї великий рот, мій рот зовсім потонув у ньому, й мені стало неприємно. Потім я зовсім розчарувався в ній, коли побачив її голу на пляжі. В неї було повне смугляве тіло, і на ньому, як на тісті, лишилася шорстка печать каменя, до якого вона притулилася. І взагалі всі ці буржуазні жінки, що любили мої вірші, дивилися на мене, як на дикуна, на наївного дикуна, що нагадував їм героїв Гамсуна 3, і це мене одштовхувало од них, бо я ж був червоноарм і в мене душа була зовсім не така, як вони уявляли: я таж любив красу і розумів її. А вони до мене підходили дико й страсно. їм, мабуть, набридли оті руді жевжики, що їх оточували, бо вони вміли тільки піднімати хустки та говорити французьким прононсом. І їхні кавалери не пахли кров'ю, як мої губи. Вони казали, що у мене "одухотворенное лицо бандита" і не вірили мені, що я ще не вбив ні одного чоловіка. А в місячні ночі вони ходили зі мною до люря. Було вже літо. Природа була така незнайома й чудно мене хвилювала. І закохалася в мене дівчинка. Малюсенька дівчинка. Вона все ходила зі мною до моря, слухала мої вірші і все просила поцілувати мене, а я не хотів, тому що вона така маленька. У цієї дівчинки були всі риси женщини. Вона ревнувала мене, особливо до дівчини з янтарним намистом. Одна поетеса з революційним прізвищем ходила до мене на курси. Я був в окремій кімнаті з малиновим оксамитним меблем, а вікно закривалося ставнями зсередини. За вікном був коридор. І мимо часто

бігали курсанти. Так я, щоб вони не заглядали в вікно, закривав його ставнею. І мені було чудно, що поетеса сміялася, коли я брав її... Вона мені казала:

— Товарищ Сосюра, давайте жить вместе. Мені було ніяково:

— Как же мы будем жить вместе, я ж красноармеец — сегодня здесь, а завтра там?

Наближався випуск. Одного разу я пішов до поарму 4 за призначенням. Я ввійшов до вітальні і побачив на канапі... Ольгу... На ній була шкіряна куртка Андрія, його мавзер і лахмата шапка. Тільки чудно було, що в неї верхня половина чоловіча, а нижня жіноча. Чорна юбка і ті ж самі покривлені черевики.

— Здравствуйте.

Вона дивиться на мене і не пізнає. Нам повидавали костюми з мішків, і в мене ще була французька шапочка з маленькою червоною зіркою.

Я вже був член партії.

А це було тоді, коли поляки захопили Київ 5.

— Не узнаєте?

Її очі стали зразу теплими й ясними, і вона вся аж подалась до мене. Але їй треба було іiти на прийом, і міі тільки встигли умовитись про зустріч. Я сказав їй свою адресу. Вона обіцяла прийти до мене о другій годині дня.

Та мені не вірилося, що вона прийде до мене, вона ж така аристократична і з вищою освітою, а я тільки червоноарм. І я не пішов на

курси о другій годині, а до вечора блукав по місту. Було вже темно, коли я ввійшов до кімнати. В кутку сиділа Ольга, а біля неї на столі хтозна-скільки недокурків.

— Что же вы меня обманули?

Я сказав їй, що мені не вірилось. Вона засміялася, і ми одразу ж перейшли на "ти". Вона курила цигарку за цигаркою, я теж почав курити цигарку за цигаркою. Ми дуже хвилювалися і все говорили про любов. Вона про свою любов до Андрія, а я до Констанци'. На другий день я не пішов на лекцію. Ольга знову прийшла до мене. Коли вона дивилася на мене, у неї губи наче наливалися кров'ю. Вона казала мені, що з заплющеними очима може узнати людину, коли візьме її за руку, і брала мене за руку. Нам разом треба було їхати в поарм на Жмеринку.

Ольга казала:

— С тобой опасно ехать, — і сміялась.

Чомусь вона почала гладити моє волосся, а я був такий пасивний і почував себе неначе дівчина, її лице близько нахилялося до мого, і мені стало жутко її солодко, коли вона почала мене цілувати. Вона мене цілувала так довго, що мені аж нічим було дихати. Ми встали з канапи й як сонні ходили по кімнаті, перекидали стільці, а Ольга все цілує мене: і шию й руки. Вона стала на коліна переді мною і почала цілувати мою одежу. Я подумав: "Рівність і братерство" — і теж став на коліна. Вже вечоріло, і ми вийшли з готелю. Ольга зайшла до свого помешкання переодягтися. Але вона вийшла в тій же шкіряній куртці, і я думав, як же вона переодяглась. Ми пішли вниз до моря. На Ніколаєвському бульварі вгорі шуміли кроки публіки. Це ж був південь з теплими огнями города й вечірніми шумами моря. Ми підійшли до зруйнованого муру над морем. Внизу була безодня. Море било в руїни якогось будинку, де лякливо хитався огонь; Я сів на мур. Ольга сказала:

— Давай ляжем.

Я чув, як кущ коле мені щоки, і Ольга знову почала мене цілувати. Це був якийсь огненний ураган. Він закрутив мене у своєму вирі. Ольга розпахнула свою куртку, а під нею мені блиснуло молоде, біле і туге тіло. І чогось ми почали тремтіти. Все дужче й дужче. А потім я все забув. Я потонув у гарячому тумані. Мене зовсім не було. Були тільки розширені очі Ольги, її швидке дихання, і все... А потім ми знову почали цілуватись і тремтіти. Це було щось божевільне. Я аж злякався. Може, це од моря?

Ольга:

—Я хочу выстрелить.

Я:

— Зачем тратить патроны — они пригодятся для панов.

Але Ольга вистрелила в ніч, в море, прямо в огонь зруйнованого будинку... Огонь злякано заметушився й погас. Втомлені й щасливі мн йшли нагору. А Ольга все цілувала мої руки. А я не цілував її рук. Я тільки, як дівчина, дозволяв їй цілувати свої.

Приїхали італійці, привезли полонених солдатів колишньої царської армії. Одна італійська міноноска наскочила на міну. На Куликівському полі ховали італійців. Виступав Серраті6. Ми не розуміли мови, але ми чули революційний огонь її, кричали "ура" і "дайош" під траурні залпи гармат.

Ольга ходила зі мною по місту. До неї причепився італійський лейтенант, але вона щось сказала йому пофранцузьки і він, як обпечений, одскочив од неї. Якось сумно любила мене Ольга. Вона все одкидала волосся Андрійовим рухом і мутно дивилася перед собою.

Одного разу вона не прийшла, хоч і говорила, що прийде. Мені було так тяжко, наче хтось мене посік на шматки і я весь сочуся кров'ю... Я вже не знав, кого я дужче люблю — чи Ольгу, чи Констанцію. Другого дня прийшла Ольга. Але я був весь час сумний з нею. Вона спитала мене — чого я сумний? Я довго не хотів їй говорити, а потім сказав: того, що не було її. Вона радісно й щасливо засміялася, схопила мене в обійми і знову був той огонь... Вона сказала, що була в портнихи. Наближався день від'їзду. Вийшло, що Ольга їде раніше, ніж я. Надходив вечір. Ми пішли до моря через Олександрівський парк. Був золотий серпень. В парку було так гарно, що ми лишилися в ньому.

У Ольги вже не було юбки. Вона справила собі синє галіфе й червоні чоботи. Коли я давав їй свою шинелю, вона мені нагадувала юнкера з тонкою, динамічною фігурою. Ми лягли під деревами. В парку нікого не було. Десь горіли в вечірньому небі золоті руїни, і мені здавалося, що то середньовічний замок, а ми з Ольгою — молоді феодали, що повернулися з далекої мандрівки, і той замок у вечірньому золоті — наш. Проходили іноді перекупки, і ми в них купували дині. У нас не було ножика, і Ольга тонкими й ніжними пальцями розламувала їх. Ми цілувались з нею — два хлопці. Я розстібав їй одежу і пестив її, а з кущів хтось у иолосатих штанях підглядав нас і так захопився цим, що необережно зашелестів. Ольга схопилася і вдарила в кущі з мавзера. Кущі з ляком аж зашелестіли, і знову був порожній парк, янтарні килими листя, червоні губи Ольги і її молоде, 19-ти весен тіло. Вона розказувала про червону Венгрію, де вона працювала. Як там роздавили радянську владу 7. Про своє перше кохання до венгерського революціонера, про підпілля й тюрму. Вона з жахом і мукою казала, як гвалтував її жандарм. Ми пішли до моря. Було вже темно. Прожектор огненними пальцями мацав ніч. Ми підійшли до муру. І одчинили вузеньку чавунну хвіртку. За муром свіжо дихало море, і внизу на руїнах Сіла коза. Мп идійшли трохи вбік од хвіртки і лягли в траву на моїй шинелі. Тільки ми почали цілуватися, як розчинилася хвіртка і прямо на нас налетіла юрба людей. Я скотився з Ольги прямо в ярок, і ми тихо лежали, поки пройшли люди.

Завтра Ольга від'їжджає. Сумний, проводжав я її на станцію. Душу мою палили огнем останні дзвінки. Коли я підсадив Ольгу в вагон, у неї лопнуло на коліні галіфе, і я на прощання поцілував його. Кругом сміялися люди, а я не звертав на них уваги, я бачив тільки Ольгу та її теплі очі під лахматою шапкою. Одгриміли прощально вагони, а я все стояв і бачив бліду тонку руку в південній синяві.

...Швидко й ми вирушили на фронт. Під стук коліс, що летіли на далекий голос смерті, ми співали революційні пісні. Вони були такі яркі й хороші. Це нас так захоплювало... В відчинені двері вагону міріадами дальніх і вічних очей дивилася ніч... Юні голоси тремтіли, наче сльози, що ними було залито "мир безбрежний"... Потяг мчав, і в ньому ми радісно несли в огонь CBOG життя, щоб осушити ці сльози.

В поармі я зустрів мого товариша дитинства — Павку Євсеєнка. Він був вже наподивом8 і, коли знайомив мене з своїми товаришами, трохи іронічно рекомендував мене:

— Знакомьтесь, это бывший петлюровец.

Мені було дуже важко, що я "бывший петлюровец", і хотілося, щоб мене ранило на фронті. В Кам'янці я віддав у подив свої документи й пішов гуляти. До мене підійшов хлопець з рушнпцею і спитав мої документи.

Я сказав, що у мене немає документів, я оддав їх до подиву, і просив його піти зі мною до подиву, а він не схотів і повів мене в ЧК.

В ЧК спокійний робітник з залізним обличчям подивився на мого партквитка, сказав: "Це наш", — і одпустив мене.

Мене призначили співробітником дивізійної газети "Красная звезда". Недалеко від Гусятина стояв наш ешелон, а десь далеко гриміли гармати. То наступала наша дивізія. Ми у пастухів міняли яблука на

газети, влаштовували мітинги й кіносеанси в селах, звільнених од панів. Були холодні місячні ночі зі срібними тополями і довгими тінями од них. Нарешті ми підійшли до Гусятина. Він був зовсім зруйнований ще огнем імперіалістичних армій. Я ходив вночі на руїни і все марив про Ольгу. В поармі в анкетах я знайшов її прізвище, але куди вона призначена — невідомо. Мимо пролітали ешелони з новими частинами, а я дивився, чи не блиснуть під лахматою шапкою теплі очі Ольги. Ворог спинив наші армії, і на фронті стало тривожно. Мене посилають на фронт. Я хотів в полк Андрія, але його полк не був ще в розпорядженні подиву, і мене послали завідувачем бібліотеки в саперній роті. Я трохи не плакав, того що я хотів до Андрія, а мене посилають бібліотекарем тільки тому, щоб зберегти як поета.

Рота стояла десь під Монастириськами. Я ледве знайшов її. Тільки почав я писати каталог книжок, як набої почали бити по нас із тилу і розриватися під моїм вікном біля уніатської часовні. Був поганий зв'язок, наші частини вночі відступили. І ми опинились під польським і нашим огнем. Не було ні підвод, нічого. Ми перекинули гарбу з сіном, що віз один дядько, поклали туди дещо з телефонного майна і вибігли на гору. За горою стояли наші батареї і кулемети, але треба ж визволяти ротне майно. Про бібліотеку я й не думав, вона лишилася в кімнаті з моїм недописаним каталогом. Пішло сім чоловік на чолі з военкомом і командиром роти Прокоповпчем на коні. Вони були там недовго. Прибігли з блідими обличчями, без командира роти, у воєнкома була розірвана шинель і налпте кров'ю од бігу лице. На них налетіла кінна розвідка чорношличників. Це було так: хлопці тільки що спустилися з гори, як на горизонті показалися рухливі чорні точки. Вони швидко наближалися. Це було вісімнадцять кавалеристів. Почали одстрілюватись, але рушниці японського зразка після другого пострілу стали майже негідні до стрільби. Затвор наче прикипав, і його треба було одбивати ногою, а ворог казково наближався. Тільки й чорношличникам довелося зле. Після пострілу кавалериста кінь спиняється й крутиться на місці. Тоді буває нерухома мішень, і кіннотник летить на землю. Чорношличники спішились і залягли в лаву. Під їх огнем наші хлопці почали відступати. Перескочили через тин, а командир роти не міг, бо він

був на коні. Чотири кіннотники летілп на них. Два червоноарми не витримали і почали тікати... За ними погналися два кіннотники. Перший кавалерист пролетів повз комроти, але не встиг ударити шаблюкою, яку він вихопив, коли пролітав мимо. Другий кіннотник кричить комроти: — "Кидай рушницю!" Прокопович кинув рушницю, вихопив нагана, але чомусь наган не стріляє, комроти забув, що наган не самозвод, і чорношличник рубнув його по голові, комроти впав, хлопці не могли нічого зробити, бо вони одстрілювалися од петлюрівців, що залягли за домами. Чорношличник підскочив прямо до тину, він струнко й гарно сидів на коні, з клинка його шаблюки ще стікала кров комроти. "Панове більшовики, кидайте зброю!" Але товариш із правого флангу замість віддати зброю вдарив його з японської карабінкп в голову.

Одступаємо на Гусятин. Але в Гусятині вже поляки. Ми, розбиті й злі, стоїмо біля шосе, а мимо проходить з музикою триста шістдесят другий полк, що його командиром Андрій Мінський. Майже всі червоноарми були, що приїхали з французького полону. В кінці на тачанці їхав Андрій. На ньому була звичайна ватяна фуфайка і старий солдатський кашкет без зірки.

— Ты чего тут? — кричить він на мене. — Едем со мной!

Його полк ішов на ліквідацію прориву. Я вже заніс ногу на тачанку, але на плече мені опустилась рука мого воєнкома.

— Нельзя.

Я сумно дивився услід Андрієві. Десь за поворотом зникли сині колони, і тільки чутп було приглушені звуки оркестру. Ми одступаємо через ліси на Сатанове. У тьмі ночі батареї загрузають у глині, і ми їх витягуємо руками, освітлюючи собі дорогу смолоскипами із соломи. От вискоче із кущів ворог, і почнеться смерть. Вогко пахло глиною. Ми йшли майже останніми, і я декламував про себе вірші, що присвятив Ользі.

Була велика тривога. Частини збились і переплутались. Казали, що у поляків є жіночі кінні загони, — почувалося, що вони переживають нашу керенщину 9, що ми повернемось назад. Перейшли Збруч, і уже в Саганові хтось не витримав і крикнув:

— Тепер ми на своїй землі, хай живе Радянська влада!

Але і на своїй землі ми панічно відступали. Мимо пролітали обози. По дорозі котилися хлібини, а мп йшли в пилу, голодні, босі і сміялися з боягузів.

Всі насторожувалися, коли на горизонті холодно блистіла зброя і пролітали крики: "Поляки!" З нами відступало багато галицьких жовнірів, а вночі, в клуні, під тривожні, близькі удари гармат і регіт кулеметів, я розказував товаришам про свою любов до Ольги, вони слухали мене і ласкаво сміялися з мене. Так і зверталися до мене:

— Тов. Ольга, ходім у розвідку.

Мене знову одкликали до подиву співробітничати в "Красной Звезде".

Був жовтень. Ми стояли в вагоні на Вапнярці. По ночах було страшно холодно. Білизну я проміняв на хліб, і у мене лишилися тільки галіфе і гімнастерка, що я взяв у полоненого петлюрівця. Ще змалку я привик спати голим. І в вагоні з плачем і матюками я роздягався догола, простилав на газети гімнастерку й штани і укривався дірявою шинеллю. За ніч разів двадцять я просипався, а коли одягався, знову плакав од холоду і нарікав на свою долю. А поруч, в вагоні політосвіти, під пальцями піаніста в постолах гримів марш Гіндепбурга 10.

Після змирення з поляками 11 мене посилають на військово-політичні курси при поармі. Завідуючим курсами був товариш Скворчевський.

Курси стояли в Єлисаветі. Був уже листопад. Після голодовки на фронті (по п'ять день ми нічого не їли, а коли доводилось їсти, то більше яблука із панських садів) в мене почалась дизентерія. Я кажу завхозові, щоб він дав візника до лікарні, бо я босий, а надворі грязь і йде сніг. Але він не дав мені візника, і я пішов босий до лікарні. Це було далеко, десь за вокзалом. Я йду І шіачу, а мимо проходять червоноарми, гримить "Інтернаціонал", і мені ще дужче жалко себе. Перехожі дивляться на мене і жалісно хитають головами. Коли я проходив через вокзал, до мене підійшов спекулянт і хотів купити мою шинелю. Це було так дико й страшно, я ж босий, а він мене хоче ще зовсім роздягнути.

Доки мене поклали на койку, я вісім день лежав і мучився на брудній і запльованій підлозі в ізоляторі. Одного разу в ізолятор зайшла жінка — военком шпиталю. Я глянув на неї — це була наша дивізійна політробітниця. Вона пізнала мене і дала мені постоли.

Коли я виходив з лікарні, була вже зима. На політкурсах було весело й бадьоро, тільки коли я їв хліб, чорний глевкий хліб, мені здавалося, що в шлунку каміння. Але це не заважало мені полюбити замість Ольги політекономію. Я навіть хотів покинути писати вірші і бути просто політробітником. Політекономію викладав Скворчевський. Він так чудесно її викладав, що я ще й досі не зустрічав такого лектора, як він. Од моїх постолів лишилися тільки огризки. Дівчата пошили мені з шинелі туфлі, і я в них щоранку вибігав на вулицю, і біг через квартал, і на розі дивився на місцеву газету — чи нема там моїх віршів. Тоді ж виходила анархічна газета "Набат". В "Набаті" було багато повідомлень про вихід комунарів із партії. З. Т. Скворчевський хвилювався і казав:

— Разогнал бы этих сопляков, а то мы дождемся, что они начнут стрелять нас на каждом перекрестке.

І раз уночі (це було вже після Перекопської перемоги) — "До зброї!" — ми всі вибігли і почали з нервовим сміхом одягатися. У курсисток ентузіастично горіли очі, вони теж були з рушницями й хотіли йти з нами. Махно повстав і хоче захопити Єлисавет. Частини всі вийшли за місто,

йшли колонами. В могутньому ритмі кроків і хитанні рядів я раптом зник... Мене не було. Хвилями встала невимовна сила і залила моє "я". Я відчув міць і порив мільйонів "ми" революції... І було радісно йти на смерть. Мене й ще двох товаришів послали в дозор. Десь далеко були огні города і наша застава. А ми стоїмо в порожньому й тривожному полі, самотньо й страшно гудуть провода, і навколо нікого, нікого. І от із тьми, на білому тлі снігу, наближається невідомий загін. Ми послали товариша повідомити заставу про ворога, а самі стали з рушницями "на огонь" і, майже божевільні, кричимо:

— Стій!.. Виїжджай один!—Загін наче вгруз в сніг... Од загону одділився один кіннотник, їхній командир із наганом у руці, під'їхав до нас.

Ми:

— Какой части? Він:

— Нашей. Ми:

— Пропуск. Він:

— Орел. Отзыв. Ми:

— Тамбов.

І не встигли ми обернутись, як нас уже оточила кіннота. Отзыв був не "Тамбов", а "Курськ". І ми чекали, що нас почнуть рубати. Мої плечі тоскно щулилися, паче вже чули холодну і страшну крицю.

— Кто начальник гарнизона?

— Не внаем. — І мої плечі ще дужче хилились, і по костях пробігав чорний вітер смерті.

— А ваш военком?

— Скворчевский.

— Ведите нас к вашему военкому.

Це був загін Ревтрибуналу.

Махно пробився на Чорний ліс. Він захопив на півгодини Новоукраїнку. На другий день він захопив її знову, коли працювали установи і все було спокійно, і тримав її п'ятнадцять годин. За цей час він вирізав місцеву міліцію й комсомол. В лісових боях, у тьмі ночі, Махно переплутав наші частини, і свої били своїх... брали в бран комроти наших полків. В полі йшла кінна дивізія. Начдив і воєнком з джурою від'їхали далеко вперед. З лісу виїхало кілька тачанок і кіннота. Начдив носила джуру узнати, хто такі. Той під'їхав до невідомих кіннотників, поговорив з ними. Значить, наші. І воєнком і начдив покійно їдуть їм назустріч. А то були махновці. Вони під загрозою смерті примусили джуру мовчати, і він мовчав. Махновці під'їхали:

— Кто такие?

— Я — воєнком такой-то.

— Я — начдив такой-то.

— Ага. вас нам і треба. Злізаи з коня!

Военкома і начдива поставили на снігу навколюшкп, і на очах майже божевільної дивізії нахилили їм голови — порубали, і чорною блискавкою

зникли в лісі. А з околишніх сіл до Єлисавета все везуть і везуть на селянських фурманках порубаних юнаків. Махно був уже десь під Уманню. Дав бій червоіюармійцям і помчав далі.

XLVI.

Я знову марю про Констанцію. Вона мені щоночі сниться. Я ж скоро буду дома і побачу її. Я все декламував із Шевченка:

Коли зустрінемся ми знову,

Чи ти злякаєшся, чи ні?

Якеє тихеє ти слово

Тоді промовила б мені? '

Мене посилають на Донбас для громадської роботи. З Єлисавета до Харкова я їхав чотирнадцять днів. Біля "Нової Баварії" 2 я не витримав, покинув ешелон і пішки прийшов до Харкова. На Донбас потяг ішов швидко. Мені було радісно й тривожно. Не вірплося, що я знову побачу миле, рідне село, ті кривенькі тини, про які я боявся марити, бо кругом було так багато смерті...

В Лисичому потяг довго стояв. Була ніч. і я пішов по знайомому путі до своєї станції. Це було недалеко — півтори версти. Рипів під ногами сніг, так, як тоді, як колись, коли я, закоханий, ходив у Лисиче. За поворотом блиснули огні заводу. Вони привітно добігли по рейках до мене, і стало чомусь страшно. Невже я дома? Голова стала порожньою. Всі думи зникли. Я хочу хоч одну спіймати, але не можу. Нарешті я спіймав думку. і мене залпла радість повороту. Коли входив в село, скінчилась вистава в робітничому клубі, і я побачив знайомих хлопців. Коли я їхав на фронт, так ці хлопці були маленькі, а тепер вони були вищі за мене, багато з них поженилися і навіть мають дітей.

По Красній вулиці я йшов додому. Як і колись, блимав вогник в маленькому вікні хворостянки. Я постукотів в двері.

— Хто там?

— Володька.

Двері швидко відчинилися, і крик "Володька!" злився в одне божевільне радісне виття. Мати була в сусіди, її покликали, і вона з плачем упала мені на плече. Ще коли я підходив до дому, мені сказали про смерть брата. Я страшно плакав за ним. Мати розказувала, який він вже був великий, що не вміщався на скрині. Він перший одержав мого листа з фронту. А думали ж, що я вже вбитий. Мати служила по мені панахиду. Олег умер од тифу. Він так і не дочекався, щоб я привіз йому із фронту галіфе. А він так хотів галіфе — синє з золотими кантами. Мені брат розказував, який він був дужий. Ще як малим, так бив парубків, а коли підріс, так його боялося все село і любили всі дівчата. Коли він умер, на домовину принесли багато вінків і сліз...

Махно ще був не ліквідований, і через наше село проходили банди. Комунарів було мало, і вони мусили ховатися в заводських трубах. Мати робила самогон, і я перекидав їй його. Вона плакала і казала:

— Нема того Володі. Умер наш Володя.

А я в обідраній шинелі і в полатаних штанях натхненно співав "Мы кузнецы" і по ночах з рушницею біг на тривогу. Мати казала:

— Он другі комуністи, що приїхали з фронту... у них і галіфе, і гроші, а ти як був босяком, так босяком і зостався.

Я її заспокоював і казав, що скоро буде гарно всім жити, не тільки одним нам. А в село привозили порубаних кооператорів і комуністів. Я

лежав в тифу в заводській лікарні, а прямо в вікно було видно часовню, куди щодня носили мерців. Я думав — скоро і мене туди понесуть.

Після кожного приступу я виписувався і все розказував на вулиці хлопцям про бої, а вони, купами, з розкритими ротами слухали, доки мене не ламав новий приступ, і я лягав знову до лікарні. Це був останній тиф. Я майже вмирав, а тут іще мати приходила й плакала, що нема чого їсти, щоб я написав їй записку до кооперативу. Вона хотіла надіти мені на шию хрестика, але я одмовився. Мені снилися попи, повстання, власне, це був бред. Серце швидко билося, і я марив, коли воно лерестане так швидко битися, та все просив лікаря послухати мені пульс... За сім день після того, як я виписався із лікарні, мене "в порядке боевого приказа" викликає Лисичанський партком і дає призначення. А по селах рубають партробітників, і бандити на тім боці Дінця гукають перевозу. По залізниці кругом села весь час ходить броневик. Мене посилають по службовій справі в Бахмут.

Бахмут... Невже я побачу Констанцію? Це ж моя вічна мрія на фоні крові й смерті. Був квітень, і я, блідий, смуглява смерть у шоломі, їхав до своєї мрії. Констанції не було дома, вона працювала в губнаросзіті секретарем соцвиху. Батько її набивав цигарки. Я так багато хотів йому сказать, але чомусь тільки сказав: "Дайте закурить". Він дав мені закурити і почав говорити про політику, як його більшовики ганяли на примусові роботи. Але про все це він розказував весело, не злобливо. Брат Коті, Броня, був в армії. Я пішов до губпаросвіти. Найшов кімнату соцвиху, одчинив двері і біля стіни з лівого боку побачив за столом Копстанцію.

— Здесь тов. Рудзянская?

Вона обернулась, глянула на мене, хотіла щось сказати і захлинулась. Я був наче мертвий. Піді мною не було ні підлоги, ні стін навколо... Мені здавалося, що коли я побачу Котю, так од щастя я упаду. Мені навіть так і снилося, що от я йду до Котиного ганку, а на ньому стоїть вона. Я підійшов до неї і впав біля її ніг, вниз лицем. Лежу й мовчу і

тільки чую, як солодко й тяжко б'ється моз серце. Підіймаю голову, а на ганку стоїть не Котя, а її батько. Я питаю:

— Де Котя?

— Она уехала на полярный круг.

Але в уяву я не впав, а тільки хитався і здавався собі легким-легким, неначе пір'їнка. Ми вийшли з Котею в коридор, але не могли говорити, тільки дивились одне на одного та зітхали. Потім я ходив до Коті і, коли говорив з батьком, усе дивився на неї так, як тоді, весною 18 року, а вона просила, щоб я так не дивився на неї, і чомусь полотніла. Я був такий щасливий, що нічого не помічав і не хотів помічати. Котя показувала мені, які в неї маленькі туфлі. Дійсно, в неї манюсенькі туфлі. Але я іі досі не знаю, чому вона ховала од мене свої ноги, коли була босою, ще тоді, весною 18 року...

Мене, як неправильно демобілізованого, латиші знову забрали до армії, і медична комісія дала мені місячний відпуск, щоб поправити після тифу здоров'я. Я цей час хотів використати в Москві, ознайомитися з літературним світом і лишитися там. Одного разу Котина мати сказала мені, що Котя хоче поговорити зі мною. Ми вийшли. Йшли по тій же Магістратській вулиці. Котя хоче мені щось сказати й не може. Потім вона сумно й несміливо показує свою праву руку, а на ній, на пальці, обручальний персте ЕІЬ, що я його до цього часу зовсім не бачив. Такий я був дурний і щасливий. І чудно, я зовсім спокійно прийняв це, тільки став якимось порожнім, і життя одразу почорніло. В цей день я їхав, і ми довго ходили з Котею по якомусь пустирю. Я, наче сонний, водив її взад і вперед, плутав, крутив, і вона покірно йшла за мною, тільки була бліда, бліда. Мені треба йти, і я спинився з нею біля воріт. І от нахлинули сльози. Вони нахлинули з такою силою, що я не витримав і заплакав. Я тяжко плакав над своїми мріями. І жалко, безумно жалко було, що три роки на фронтах, в огні і тривозі я ніжно марив за цією людиною. Я крізь ридання говорив їй про це, а вона стояла мармурова й холодна. Я плачу й кажу:

— Дай я тебе хоч на прощання поцілую. А вона не хоче... Я плачу й кажу:

— Ну дай я поцілую хоч волосинку...

А вона не хоче...

Ох, як тяжко я плакав над трупом своєї любові...

Вона казала, що вже пізно, що я ніколи не забуду і не прощу її... Вона не хоче кинути мені, як собаці, "недоїдки"...

Вона каже:

— Ідіть...

— Ти ж казала колись, що де б я не був, ти будеш стежити за мною і прийдеш до мене... Коли ти його розлюбиш, ти прийдеш до мене.

Вона довго мовчала, потім тихо й мертво:

— Прийду... Ідіть...

— Ну скажи хоч "іди".

— Іди...

Тоді я йду по брудній вулиці і плачу, плачу... Щоб не помітили перехожі моїх сліз і ридань, я зігнувся і заховав лице в шинель...

Потяг одійшов од станції, і страшно і тоскно закричав свисток... Я їхав наче в безодню... Я ж комунар... Моє життя належить колективові... Але в безодні моєї муки потонули і колектив, і комуна. Мені зовсім не

хотілося жити. Не було стимулу. В вагоні їхав труп... І в останній момент, коли здавалось, що серце розірветься од болю, наді мною, над моїм заплаканим і помертвілим лицем ніжно нахилилося обличчя Ольги. Теплі очі привітно зоріли під лахматою шапкою, і губи її червоні, незабутні губи, говорили про щастя, що не все загублено для мене... І мені стало легше...

XLVII.

Харків... Квітень, юність, сонце, надії...

Я пішов із товаришкою Піонтек 1, яку знав іще в Одесі.

Вона повела мене в бібліотеку-читальню ЦК КП(б)У.

Ми зайшли в тиху кімнату, де на канапі в синьому костюмі з рудою борідкою Христа сидів маленький чоловічок, схожий на західного робітника, і читав газету.

Товаришка Піонтек попросила мене почитати їй свої вірші.

Я читав їй мої російські поезії, а маленький синій чоловічок читав газету, не звертаючи на нас жодної уваги.

Я спитав Піонтек:

— А вы понимаете по-украински?

— Да.

І я почав читати їй "Відплату".

Коли я читав, наш сусіда одіклав газету і уважно слухав, доки я не скінчив. Потім він підвівся з канапи і підійшов до нас. Це був товариш Кулик 2.

— Хто ви такий будете, товаришу? — спитав він мене.

Я сказав.

І Піонтек попросила товариша Кулика одкликати мене з армії як молодого поета, що подає надії.

І товариш Кулик, як завагітпропу ЦК КП(б)У, одкликав мене через "Учраспред" ЦК з армії.

Пока оформлювали моє відкликання в розпорядження ЦК, я, як командирований з периферії військовий політробітник, був улаштований в "Червоному готелі" і мав багато вільного часу.

Я познайомився в редакції газети "Вісті" 3 з товаришами Коряком 4 і Блакитним 5.

Коряк — маленький і гостроносий, в довгій кавалерійській шинелі, перебивав мене захопленими вигуками, коли я читав йому "Відплату".

Він дякував мені за "гарні переживання" і говорив:

— Де ви були? Ми так давно чекали вас в українській літературі... Нам доводиться друкувати таку їрунду!

— А ви цієї їрунди не друкуйте, а друкуйте мене, — наївно сказав я йому.

Читав я Корякові й мої вірші російською мовою про любов, трави, шахти, і крізь спомини і розлуки з рідним селищем — "солодкий дим заводу".

І Коряк порадив мені про це ж саме написати українською мовою.

На другий день я приніс йому "Червону зиму".

Хоч місто і взяло мене в свій солодкий полон, але мені все снилися зелені пахучі береги Дінця, ріки мого смуглявого хлоп'яцтва, з якими я познайомився ще малям...

Одгорів метушливий день. Я повертався до готелю.

В номері з меблів були ліжко, стіл, стілець і шафа з дзеркалом для одежі. От із цією шафою, власне, з трюмо в ній, і зв'язане народження "Червоної зими".

Я стояв перед трюмо, звідки на мене дивився смуглявий юнак, і раптом я ніби розтанув в тумані і зник у свічаді, а замість мене простяглася важка, грозова й радісна дорога мого молодого життя...

Я пригадав свої перші трудові кроки, друзів своїх, з якими ділив і радість і горе, рум'яних чорнобривих дівчат, і місячні половники, і те, як радісні робітничошахтарські колони вітали революцію, а я, сп'янілий од щастя, ішов у цих колонах і цілувався з такими ж, як я...

Ось тривожно і грізно кричить заводський гудок, і цей залізний і довгий крик туго і владно б'є по нервах і кличе, кличе...

В небі рвуться і тануть димки шрапнелі, наче безжурні хмарки, але з них летить смерть...

Ми з гвинтівками в руках біжимо до заводу по вулицях, повних кулеметної стрілянини, на бій за владу Рад...

Дороги, дороги, дороги...

Сніги, ешелони, кров...

І нарешті, мов казкова жар-птиця, в радісних руках мільйонів — Перемога!

З тисячами таких же, як і я, повертаюсь на село.

Мене тяжко засмутила смерть брата Олега, що так і не дочекався мене з фронту з галіфе для нього, про яке він наївно мріяв, працюючи на заводських каламажках... Пому було сімнадцять років.

Туга і радість злилися в мені в золотий спомин душі, що вилився в пісню і став "Червоною зимою"...

Я дивився в трюмо і співав і плакав, співав і плакав... Про форму я не думав. Вона сама виникла з ліричної повені, що залила мою душу...

Я не писав, а складав поему.

І коли я скінчив, то відчув таку щасливу спустошеність, якої більше ніколи не відчував ні до, пі після "Червоної зими".

Все: і композиційна будова, і лірико-епічний сюжет з наростанням ліричного струму, його кульмінацібю і спадом, мелодика в будові словесних сполучень, образи — все це народилося з пережитого і передуманого, як дитина першої любові, в сонячному русі почуття, вагітного думкою...

Слова, як намисто на нитку, нанизувались на мотив і зливалися з ним, щоб стати піснею моєї, нашої революційної юності.

Другого дня я пішов до Василя Блакитного. Він кудись ішов з товаришем і спускався сходами. Там же, на сходах, я дав йому рукопис поеми. Він глянув на перші рядки, і враз його очі синьо й щасливо засіяли...

— А гарно... Дивись! — захоплено вигукнув він до товариша і прочитав те місце, де "шикують злидні нас юнак до юнака"...

У поеми не було ще назви, і Блакитний взяв її з самого тексту: "О не забуть мені Червону ту Зиму!" Він порадив мені назвати поему "Червона Зима".

Мене призначили інструктором преси при ЦК КП(б)У.

Звичайно, інструктор преси з мене був нікудишній, я тільки ходив по шумливому Харкову, закохано пив юнацьким серцем його життя, мріяв і складав у голові вірші.

Поетична лабораторія у мене і зараз у голові. Я перекреслюю і виправляю рядки віршів у голові, а не на папері, а коли впливаю образи на папір, то жодних перекреслень і виправлень не буває. Звичайно, іноді я виправляю і перекреслюю на папері, але, як правило, поетична лабораторія у мене в голові і в серці.

Я записався в марксистський гурток при агітпропі ЦК.

Старий більшовик товариш Ікс, що вів цей гурток, якось сказав усім, показуючи на мене (я любив задавати запитання, і ця звичка у мене залишилася змалку й до сивини):

— Судя по вопросам этого товарища, у него знаний на профессора, но только они у него не организованы.

І він нам розповідав, як треба систематизувати набуті знання, розкладати їх у голові "по полочкам".

Чудесна людина був дорогий і незабутній товариш Ікс.

Його спокійне і мудре лице і добрий зір із-за шкельців пенсне стоїть переді мною як приклад великої самодисципліни, спроможності і організованості. ' Але не довго я був інструктором преси.

Між іншим, моє інструкторство показує, яка чула і прекрасна більшовицька партія. Як мати, в особі тт. Піонтек, Кулика, Коряка, Блакитного, вона зрозуміла мою душу поета, майже не пристосовану до життя людину, і давала мені всілякі поблажки, "панькаючись" зі мною, як казали мої вороги, на протязі довгих років і піднімаючи мене доброю рукою, коли я падав серцем на гостре каміння жпття.

Велика партіє. Якби я вірив у бога, я б молився тобі, так я люблю тебе і схиляюся перед тобою як твій смуглявий син, якому ти дозволила і допомогла залишити до сивого волосся дитячу душу і юну пісню, що живе тільки тобою, моя партіє, мати моя геніальна!

Оргбюро ЦК, в особі товариша Гордона, призначило мене членом оргбюро Всеукраїнського пролеткульту6, куди увійшли товариші Захар Невський, Рижов 7, Коряк, Пилипенко 8 і Василь Блакитний, Міша Майський 9 і Хвильовий '°.

Ми стали працювати разом у будинку на Московській, 20, де я часто приймав участь у літературних вечорах.

І там я познайомився з Хвильовим.

Він одразу ж захопив мене своєю любов'ю до життя й поезії.

В шкіряній куртці й кепці, а потім, пізніше, у шинелі з врангелівського, або, вірніше, з англійського сукна, в сивій смушковій шапці ще з імперіалістичної війни, невисокого зросту, швидкий і динамічний, чорнобривий і зеленоокий, він зачарував мене своєю магічною індивідуальністю.

Тільки щось у моїй підсвідомості опиралося його волі.

Я з делікатності погоджувався з ним, що треба писати верлібром, а прийду додому і пишу ямбом.

Це повторювалось не один раз, що я погоджувався з ним на словах, а на ділі не погоджувався.

Нарешті Хвильовому це обридло, і він махнув на мене рукою.

Він: "А ты, Володя, себе на уме!"

Я: "А что ж ты думаешь, Коля, что я под твоим умом?"

Так Хвильовий і не перехрестив мене в свою поетичну віру.

Тоді ж (це був 1921 рік) приїхав з Галичини до Харкова Валеріан Поліщук п, синьоокий красень з вкрадливими манерами, які особливо впливали на дівчат, з усмішкою — собі на умі.

Величезна ерудиція його мене захоплювала.

Та ще сонячна бадьорість.

Тільки не подобався мені натуралістичний біологізм у його поезії, але окремі вірші й місця величезних поем мене захоплювали.

Хвильовий часто любив повторювать із Поліщука:

"Котра година, товаришу? "Друга". І далі пішла сіра смуга дороги під ноги...

Або: "Нема Нікандрика, нема 12..." — про брата Валерія.

І було дві сестри, Ліка і Льоля 13, які обидві закохалися в Валерія, і він обох їх любив.

Дивно?

Але це так.

З Льолею до Валерія у мене була любов. Тільки коли я йшоп від неї, то після її пестощів почував себе так, ніби ію мені проїхав з гуркотом і дзвоном трамвай.

Я знав, що це не любов, але нічого не міг з собою поробити, бо її очі були такі містичні й таємні. Вона завжди їх так томно, по-східному мружила. Та ще вона причарувала мене піснею:

Это было на радостном юге, в очарованом мире чудес, где купается розовый лотос в отраженной лазури небес 14.

І от туди приходила купатися красуня єгиптянка Радоніс.

Одного разу високо над нею пролітав орел. Побачив своїм гострим орлиним оком туфельки Радоніс і вкрав одну з них.

Пролітаючи над садами Мемфіса і5, резиденції фараона, він загубив туфельку красуні в сад владаря Єгипту.

Фараон по туфельці закохався в Радоніс і наказав її розшукати.

Розшуки закінчились щасливо.

И царицею стала Радонис, и любима была потому, что такой ослепительной ножки не приснилось уже никому.

Льоля співала цю пісню на мотив "Слышен звон бубенцов издалека".

Потім я узнав авторку цієї пісні, власне, цього вірша. Це улюблена поетеса Ігоря Сєверяніна Мірра Лохвицька.

І ще я узнав, що Льоля мружить свої темні єгипетські очі не тому, що в неї така містична душа, що випромінюють її слпвоподібні очі, а тому, що вона близькозора.

І чари розвіялися.

Я розлюбив Льолю.

А тут з'явився Поліщук, — прийшов, побачив і переміг.

Льоля безоглядно закохалась у Валер'яна, перемогла свою сестру і стала його дружиною.

З пролеткульту нічого не вийшло. Він так і вмер, не народившись.

Але перед смертю він захотів моїми зубами укусити Маяковського.

Це було в російському драмтеатрі, що містився тоді над Лопанню.

Приїхав Маяковський і мав виступити в цьому театрі.

Мені, в порядку пролеткультівської дисципліни, було доручено виступити з негативною критикою Маяковського.

Я погодився.

Але вони не знали, як я любив його!

І от вечір.

Маяковський приїхав і виступив (чи мені так запам'яталося, чи здавалось) у театральній тапочці, величезного зросту, зовні гострий і безпощадний у боротьбі з своїми опонентами.

А я дивився на його очі, і побачив, що він зовсім не такий, яким він хотів здаватися. Очі в нього були сумні і добрі, добрі, повні невимовної ніжності до людей, в його очах я наче бачив свою душу.

Після читання віршів, що як громи, викликали безперервні бурі аплодисментів, почалося обговорення прочитаного і взагалі по поезії Маяковського.

Маяковський — гігант фізично і гігант поетично — розправлявся, як із цуценятами, з своїми ворогами.

І от на сцену, в хутряній шубі, лізе просто через рампу старий і однозубий (між іншим, прекрасна людина) член оргбюро пролеткульту Рижов.

Маяковський з вишини свого гігантського зросту розправившись із своїм черговим ненависником, спитав Рижова, що напіввиліз на сцену:

— И ты туда же, детка?!

І Рижов злякано порачкував назад, так і не виступивши проти Маяковського. Тоді дали слово мені. Я спитав Маяковського:

— Вы были на фронте?

— Был.

— Я еще никогда не читал и не слышал такой потрясающей поэзии. В ее гигантских образах и могучем ритме чувствуется железная поступь Революции. Вы — великий поэт. Разрешите пожать вашу руку.

І він, глянувши на мене добрими людськими очима, що втратили свою гостроту од запалу полеміки, простягнув мені свою руку, яку я обережно і побожно потис.

А потім пролеткультівці казали, що "Сосюра целовал ноги Маяковскому".

Товариш Блакитний, як редактор газети "Вісті" (тоді вона була "Вісти", а не "Вісті", як потім) дозволив мені жити на горищі редакції, де колись була, ще до революції, церква Юзефовича, редактора газети "Южный край",обладнана в клуб.

Зимою в ній було дуже холодно, і мене рятувала хутряна шуба, що я вперше за своє життя купив на гонорар за поему "1917 рік" 16.

В тій колишній церкві я жив і писав вірші, і туди до мене приходила Льоля з її містичними очима, в яких я так гірко розчарувався, коли узнав, що їх містичність не що інше, як близькозорість.

В цій же церкві у нас відбувалися літературні вечори, на які приходили всі, хто любив українську літературу. А таких було багато і ставало все більше.

Після суду "над пролетарськими поетами" клуб наш у церкві попрацював недовго.

Стали ширші масштаби, і літвечори перенесені в Селянський будинок на площі Рози Люксембург 17.

Хвильовий через свою чарівну індивідуальність і величезне знання російської і української літератури (по суті, він був учнем, як і я, великої російської літератури, наших класиків і народу) зібрав навколо себе цілу плеяду молодих прозаїків. Він перейшов на прозу після своєї збірки поезій "Досвітні симфонії".

Його соратниками були трохи пізніше Панч 18, Вражливий 19, Копиленко 20, Яновський 21 (духовно, в київській віддалі), Підмогильний 22 і інші.

Можна сказати, й Головко 23. І на всіх їх була печать його геніальності.

Я вважаю, що Хвильовий, як художник, як поет у прозі, — основоположник української радянської поезії, особливо в своїх ранніх творах. Це моя особиста думка, і я її нікому не нав'язую.

Першу мою збірку "Поезії", що видало Державне видавництво України (друкувалась у Сумах) 24, рецензував В. Коряк, а потім вітав М. Доленго 25: "Золотим сумом віє од поеми "Червона зима".

А потім, в 1922 році, коли вийшла друга моя збірка "Червона зима" 26, її вітав сип мого безсмертного вчителя Івана Яковича Франка Тарас Франко27: "Дивним чаром віє од першої збірки молодого поета".

Він мене застерігав од футуризму Семенка 28, і правильно, як я потім зрозумів.

Я не любив його розхитаних ритмів не верхарнівського типу, але там, де він ставав більш-менш організованим ритмічно і гостродумнпм, він мені подобався.

Якось я зайшов до редакції "Вісті" в кабінет редактора.

На місці Блакитного сидів симпатичний брюнет з гострими, жагуче чорними очима, маленький і зосереджений.

Я його спитав:

— Ви Семенко? А він мені:

— А ви Сосюра?

Так ми з ним познайомились.

Він мені як молодому поетові радив не дуже зважати на літературні авторитети, що справа не в тому, скільки книжок вийшло у письменника, а що він дав нового, в чому його оригінальність. Він мені, між іншим, радив римувати: "корова" і "театр".

Першу пораду його я сприйняв, а другої — ні.

Я працював в літературному відділі Наркомосу (літо), де виходив журнал "Червоний шлях", редактором якого був т. Коряк.

В черговому номері "Червоного шляху" 29 я прочитав новели Мамонтова 30, і одна з них мене гостро обурила. В ній було таке місце: "Спить обдурене село, засипане снігом і прокламаціями"...

Я сказав т. Коряку:

— Як ви могли надрукувати таку новелу!? Це ж справжня контрреволюція! Я піду в ЦК.

Товариш Коряк перелякався і почав виправдовуватися, що його не було в Харкові, що номер вийшов без нього і т. д.

Я пожалів тов. Коряка і в ЦК не пішов.

У черзі за бідним обідом для співробітників Наркомосу я познайомився з Копиленком.

Його здивувало, що я в черзі щось мурмотів. Я йому сказав, що пошепки складаю вірші, бо в черзі довго стояти, а я не люблю гаяти часу.

Копиленко познайомив мене з Сенченком 31.

Наскільки перший був жвавий, запальний і любив літературу всією своєю широко розкритою сонцю і вітрам життя душею, настільки мовчазним і зосередженим був кремезно збитий русявий другий.

Вони жили на Журавлівці, і я часто заходив до них, де ми ділилися духовною їжею, а вони ще й підгодовували мене смачною гречаною кашою.

О юність! Повна сонця і надій юність!

І що для тебе була гречана каша, голодні пайки, холод і нестача в одязі, коли тобі належав весь світ! Мила моя жертвена і героїчна юність!..

Через те. що в мене була політична освіта слабенька, брошурного характеру й трохи військово-політкурсантського, де я познайомився

тільки з основними принципами марксизму і керувався більше класовим інстинктом, я вступив студентом до Комуністичного університету ім. Артема 32.

Ректором був (о радість!) т. Скворчевський, якого я дуже любив, а він мене, як поета.

Екзаменував мене професор Яворський, якого дружина, що він її покинув, викрила фотографією як австрійського жандарма.

Він мене спитав:

— Як ви гадаєте, це добре, що на землі точиться класова боротьба? Я сказав:

— Від того, що я скажу, добре це чи ні, класова боротьба не припиниться. Це закон життя нашого часу, об'єктивний закон, який не має нужди в моїх оцінках.

Я був прийнятий до Артемівки.

Тільки мені не сподобалось, що професор Яворський сказав про мене, що я "чудесний матеріал". Який я матеріал? Я людина!

В Артемівці викладав професор Рожицин з3, який в той же час працював і в ЦК.

Він прославився своєю чудною і дикою для мене лекцією: "Красота — это контрреволюция", і під час диспуту по ній розбив в пух і прах усіх своїх опонентів.

Хоч мені дивно було, як це він проповідував, що красота — контрреволюція, хоч сам любив квіти і мав дуже красиву дружину.

А коли він у ЦК перевіряв дівчину, що хотіла мати роботу секретарки, то сказав їй:

— У вас некрасивий почерк!

І от Валентин Сергійович Рожицин читав нам, студентам, лекції по історії культури, і коли дійшов до Пушкіна, то я запискою спитав його: "Почему Пушкин писал по-русски?"

Всі, чи більшість студентів, гримнули розкотистим сміхом, мовляв, яке ідіотське запитання.

Але Рожицин сказав:

— Товарищи! Здесь не до смеха. Вопрос очень серьезный. Информирую. Пушкину гораздо легче было писать по-французски потому, что он думал по-французски.

А по-русски он писал потому, что был под влиянием народного творчества: няня.

Професор розв'язав мої останні сумніви. Справа в тому, що за мій перехід як поета з російської мови на українську я не подобався багатьом студентам. Вони дорікали мені за це майже як за національну зраду, вважали українським націоналістом.

І коли я говорив їм, що писав би російською мовою, якби народився в Росії, бо я знаю тільки літературну російську мову, а народної не знаю. Без знання ж народної мови письменником, яким я хочу стати, не станеш.

— А Гоголь? — казали вони мені.

— Так Гоголь тим же й великий, що своїм знанням народної української мови збагатив російську літературу, — казав я.

Але це їх не задовольняло.

Один мені сказав:

— Зачем ты сменил королевскую флейту на сопилку? Я гаряче відповів:

— "Сопилка" мне дороже тысяч королевских флейт!

І от за допомогою т. Рожицина я розв'язав для себе свої вагання в сторону рішучого і беззастережного переходу на українську мову.

Звичайно, я задавав т. Рожицину запитання для студентів, які дуже любили, як і я, Рожицина.

Я прекрасно знав, що у Пушкіна в сім'ї панувала, як і у всього російського дворянства, французька мова як побутова мова.

Мені хотілося вустами професора відповісти студентам на їх великодержавницькі нарікання.

Вчився я добре. Вчителька з російської мови навіть звільнила мене від слухання її лекцій.

А от економгеографія та фінансові всякі справи мені ніяк не давалися, і я заздрив дівчатам і студентам, що в цих питаннях почували себе, як риба в воді.

Мені дуже сподобалась одна студентка. Вона була дуже красива ніжною і мрійною українською красотою з правильними рисами обличчя,

тонкими крилатими бровами й довгими віями, за якими сіяли карі сонця її чудесних,глибоких,як щастя,очей.

Це була Наталя Забіла 3".

Я писав їй закохані записки, і раз запискою просив її прийти на цвинтар уночі, де часто молодь улаштовувала романтичні побачення.

Цвинтар був поруч Артемівки.

Але Наталя не прийшла. Замість неї мали прийти її чоловік, теж студент Артемівки, Сава Божко 35 з Іваном Кириленком 36, та побоялись, як потім розповідав мені Кириленко, бо думали, що в мене є зброя.

А зброї в мене і не було.

Звичайно, я не знав, що в Наталі є чоловік, та ще такий цинік і Дон-Жуан, як Сава.

Правда, Дон-Жуан він був примітивний, як сільські куркульські парубки або російські купчики: "Моему-де праву не препятствуй!"

Але справа не в тому, справа в тому, що натурою я був схожий до Наталі, а в Саві її, мабуть, захопила його емоціональна первісність, сила і напористість, яких у мене не було.

Я був ніжний і ніяковий, і навіть Наталя часто читала мені марксистські нотації за мою розхристаність і непокірність певним догмам, в які вона свято, як начотниця, вірила, не розглядаючи їх крилато, в дії, в зв'язку з життям.

Але ми ж були молоді, і кожний по-свойому молився марксівському богові.

XLVIII.

Організувалася спілка пролетарських письменників "Гарт" 1. Організатором і її ідейним керівником і натхненником був т Блакитний, або Еллан. Ми пішли в "Гарт". Йогансен 2, ХВІЇЛЬОБІЇЙ, Поліщук і ще багато.

Ми називали себе спадкоємцями класичної літератури, власне, так було на ділі. Я, наприклад, ніяк не міг примиритися з буржуазною теорією одмирання поезії, яка то.и розкладалась, але не поезія взагалі, а поезія розгромленої (у нас) буржуазії, коли були у нас різні течії: футуристи (слово-звук) 3, імажиністи (слово-образ) 4, акмеїсти (слово-плоть) 5, нічевоки (слово-тінь) 6 і т. ін., не кажучи вже про символістів (слово-символ) 7 і декадентів 8 різних мастей. Повний розклад на атоми.

Теорія одмирання поезії була гадючим жалом переможеного ворога, який хотів отруїти молоду і свіжу свідомість переможців.

Я вважав, що ми повинні продовжувати традиції класичної літератури і вести її на нові, на свої вершини, і продовжувати творчо, по-своєму.

Коряк написав статтю "Із стріх вода крапле" і прочитав її нам на зборах "Гарту".

В статті говорилося, що наші молоді письменники повинні писать так просто, як Пушкін, Толстой, Гоголь.

Всі, що виступали в обговоренні, хвалили статтю. Я виступив теж і сказав:

— Товариш Коряк калічить молодих початківців. Писати так, як Толстой, Пушкін і Гоголь, неможливо, а бути їх епігонами це не вихід, це смерть для пролетарської літератури.

Вчитись у класиків необхідно, але вчитись творчо і не в одного, а в багатьох класиків не тільки українських, російських, але і в чужоземних.

Тільки через складний лабіринт творчих шукань у боротьбі з шаблонами в других і в себе можна прийти до своєї індивідуальної простоти.

Так треба вчити молодь, а не штовхати її на безплідне епігонство.

Коли я це говорив, товариш Коряк гостропосо і сумно похнюпився. Мені було його дуже жалко, але думок його не жалко.

Коряк у заключному слові сказав:

— Всі, хто тут виступили, були не щирі. Один тільки Сосюра сказав мені правду.

Ще перед "Гартом" була організована спілка селянських письменників "Плуг" т. Пилипенком Сергієм Володимировичем — високим, спокійним чорновусим красенем з ніби вірізьбленим з мармуру шляхетним обличчям, колишнім офіцером царської армії і прекрасним більшовиком-українцем, в якому гармонійно поєднувалось соціальне і національне. Це був справжній відданий справі Леніна, як і Блакитний, інтернаціоналіст в кращому розумінні цього слова.

Я, в силу своєї мандрівної душі, переходив то з "Плугу" в "Гарт", то — навпаки.

Як маятник, мотався між ними, бо любив і плужан, і гартованців.

І ще обличчя Сергія Володимировича нагадувало мені старовинні українські фрески.

Я дуже любив його і дивився на нього, як на батька. Так само я любив і Еллана, але дивився на нього, як на старшого брата з блакитними, сміливими і натхненними очима, і зразкового комуніста.

І Пилипенко, і Еллан дуже любили молодь, і молодь любила їх.

Пилипенка ми всі любовно називали "папаша" і безсоромно зловживали його добротою, спустошуючи його портсигар.

Він, блідий і прекрасний, стояв перед нами, і ми були готові піти за ним в огонь і в воду, так само і за Блакитним, який вражав мене інтелектуальністю вищого типу. Пилипенко був більш народний, і тому спілка "Плуг" набрала таких масових форм з літгуртками імені "Плугу", що це декого стривожило (мене дивує—чому?) і т. Пилипенка стали обвинувачувати в масовізмі.

Ніколи "Плуг" не заміняв партію, як дехто думав. Це був широкий, сонячний рух української молоді до культури, і неправильно зроблено, що завчасно "Плуг" ліквідували.

Треба було б дати йому визріти в прекрасний плід культурної революції на Україні, яка тоді приймала грандіозний розмах.

Так само і з "Гартом" і "Вапліте" 9, хоч "Гарт" мав менші форми і в своєму розвитку зустрічався ще з інерцією безкінечнорічної русифікації серед українських робітників, а от "Плугові" була відкрита "зелена" вулиця в серця української молоді.

"Вапліте" — Вільна академія пролетарської літератури, в якій я теж був, але рік, була ще вужча, по суті, кастова організація, куди приймали тільки "аристократів", обранців од літератури. Якось я дав М. Кулішеві10 нову збірку своїх поезій для видання в видавництві "Вапліте".

Збірка пройшла понад п'ять рецензій, і все не було ніяких наслідків.

В цій збірці був вірш "Неокласикам" п, і Хвильовий і Куліш хотіли, щоб я вилучив цього вірша із збірки, а я не хотів.

Одного разу я спитав т. Куліша, скільки ще рецензій пройде моя збірка.

Куліш відповів з усмішкою:

— Та, мабуть, ще рецензій з десять. Тоді я обурився і сказав:

— Вії мені нагадуєте петлюрівського старшину. А потім подав заяву про вихід із "Вапліте" і перейшов до ВУСППу12, який був організований для боротьби з "Плугом", "Вапліте", потім "Літфронтом" 13, "Новою генерацією" 14, "Авангардом" 18 і т. ін.

Ще про "Молодняк" 16, комсомольську організацію молодих письменників, на чолі якої був Павло Усенко 17, сухолиций з гострими очима і широкою походкою юнак.

Він почав широко ходитп, коли став на чолі "Молодняка".

Я любив його як своє продовження. Але мені не подобалось, що молодняківці протиставляли себе старшим письменникам, а себе (між собою) возводили трохи не в генії.

Тоді ж мене ударив у серце С. К. 18 віршем [з], якого я пам'ятаю тільки чотири рядки:

Зростав на ліриці Сосюри. Де Гете, Шіллер, де Байрон?.. Чи стану понад дужі мури, яким просте ім'я — шаблон!..

Да, С.! Ти не став "понад дужі мури", а так і залишився, як поет, моїм епігоном.

Звичайно, Павло Усенко, хоч і любив його як поета, і перший вітав його як поета, присвятивши йому вірша, коли він іще жив у Полтаві, "Сьогодні геніїв чекаю" 19, звичайно, Павлуша благословляв такі випадп в моє оголене всім вітрам революції серце.

Це схоже на статтю Якова Савченка 20 "Мертве й живе в українській поезії", де він хотів розправитись зі мною, як колись із Чупринкою 21, і зарахувати мене до мертвих, а таку еротичну поетесу, як Раїсу Троянкер 22, до живих.

Потім, коли він і я були в Москві на змичці з російськими письменниками, Савченко спптав мене:

— Ти не сердишся?

— Ні.

— Це культурно.

А чого б я міг на нього сердитись, коли він сам себе побив.

Якось критик Меженко 23 сказав мені:

— Я вважаю всіх поетів за дегенератів, крім Тичини. Я відповів:

— А я вважаю всіх критиків за дегенератів, крім Коряка.

Взагалі, коли я розсердюсь, то стаю гострий на язик і на перо.

Але треба повернутись назад.

Був студентський вечір в Артемівці. Мене все годувала пиріжками одна з розпорядниць — білява, з волоссям, як льон, світлоока дівчина в трофейній врангелівській шинелі. Звали її Віра 24.

Вона чомусь суворо й задумливо-ніжно все дивилася на мене.

Я призначив їй побачення, й вона з охотою дала згоду.

Цвинтар. Сонце. Пташині пісні... Життя, молодість, і любов, а під нами — царство мертвих, світ мертвих.

Я ніжно взяв в долоні золоту од сонця голову Віри, і вона, трохи опираючись, повернула своє лице до моїх губ.

— Ты любишь по-рабочему... Быстро!

Чому вона думала, що всі робітники нахаби, не знаю.

Бо було ж нахабством з мого боку, так, без усякої психологічної підготовки, як говорили тоді заправські Дон-Жуани, так просто взяти й поцілувать.

Я сказав їй, що я не такий швидкий, як вона думає, що я не цинік, а зробив це, бо не міг не зробити, бо я полюбив її за її хорошу усмішку, льонове волосся, і що вона так гарно збудована.

Вона мені розповіла про себе, що була політруком ескадрону, приймала участь в штурмі Перекопу, а до того в придушенні куркульського повстання на Харківщині.

Крім того, вона закінчила в Москві Свердловський комуніверситет 25 і викладала політекономію в Харківській губпартшколі, що була зв'язана господарчо з Артемівкою.

Коли вона мені це розповідала, раптом буквально за крок од нас, перед нами, двоє мовчки й швидко почали копати могилу...

І я подумав: "Мабуть, і щастя наше ляже в могилу".

Так воно потім і сталося.

XLIX.

Через недостатність загальноосвітньої підготовки я перейшов з Комуніверситету за власним бажанням до робітфаку Інституту народної освіти.

Перед тим я одружився з Вірою.

Вона все писала мені записки і клала мені під подушку, щоб я не помітив, коли приходила до нас у кімнату студентського гуртожитку.

Я записки читав і став дивитися на Віру якось чудно, проганяв її.

А вона не сердилась на мене і все приходила. Мені сподобалась така упертість, і я сказав їй:

— Идем в загс.

Вона щасливо почервоніла, і лице її всю дорогу, поки ми йшли до загсу, палало, як троянда, коли сонце заходить і цілує її своїми багряними губами...

На робітфак я пішов на перший триместр, щоб іти разом з дружиною, яку теж прийняли до 1-го триместру.

Ректором інституту був товариш Стрільбицький, світла пам'ять про якого незгасно горить в моєму серці. Це був, якщо можна так сказати, світлий більшовик. Чула і сердечна людина з великої літери.

І от почалась учоба.

Лектор по хімії, товариш Фінкельштейн, почав нас знайомити з елементами світу, з киснем, воднем, азотом і т. і[н].

Він каже:

— Кисень.

А я з задньої парти:

— Оксігеніум.

Він:

— Водень.

Я:

— Гідрогеніум. Він:

— Азот.

Я:

— Нітрогеніум.

Тоді Фінкельштейн (між іншим, мені не подобалось, що він казав, що все в природі побудовано без усякої участі розуму. А відкіля ж геніальне визначення Маркса "Материя думает!"), тоді Фінкельштейн каже:

— А кто там из вас такой умный? Сосюра? Я підвівся.

— Идите в третий триместр.

— А жена?

— І жена пусть идет. Вы ей поможете.

І от я на третьому триместрі робітфаку ХІНО 1.

До класу входить викладач української літератури т. Єрофеїв. Між іншим, тоді вийшла хрестоматія з укрлітератури проф. Плевако 2, і основники-студенти вивчали мене по всій Україні, а я вчився на робітфаці.

Цікаво?

Такі "казуси" могли бути тільки за диктатури пролетаріату.

Єрофеїв почав за списком знайомитись з робітфаківпями.

Коли він дійшов до мене і назвав моє прізвище, я підвівся.

— Сидіть, сидіть! Я сів.

— Ви не родич того Сосюри, що пише вірші?

— Ні, це — я.

— А може, ви його брат?

— Та ні! Це — я.

А потім професор Єрофеїв, коли закінчував свою лекцію, часто питав мене:

— Ну, як? Правильно я говорив?

Мені було це дуже смішно.

І це примусило мене задуматись.

Робітфак, по суті, повторював те, що я знав ще з агрономічної школи. Навіть там знання давали глибші й ширші.

Іти на основний, як мені пропонував т. Йогансен, що викладав в інституті?

Так літературу я знав краще за першого-ліпшого професора літератури.

Я з 12-ти років уже був знайомий не тільки з російською класичною літературою (з українською я познайомився пізніше, за громадянської війни, і особливо, після неї), але і з світовою (через російські переклади).

Так що мені мало чого було робити і на основному.

Наприклад, хіба викладали там таке: на поемі Пушкіна позначився величезний вплив французького "Слова о полку Ігореве" — "Песни о Роланде" 3.

Портрет Петра 4 списаний буквально з портрета короля Філіппа °: "Глаза сияют, лик прекрасен..." 6 і т. д.

Або: франки маврів "рубають, колють, ріжуть!!!"

І у Пушкіна: "швед, русский колет, рубит, режет".

Так що мені було нема чого робити ні на робітфаці, ні на основному.

І я покинув учобу і став просто поетом. Правда, в партійних документах у мене записано, що я маю незакінчену середню освіту, бо в мене немає диплома про закінчення вищої освіти. Але мій диплом — мої три томи вибраних поезій. Це не нескромність, а образа на наших партійних бюрократів, яких я терпіть не можу, як і усяких чинуш, що загубили свою людську душу за "согласовать", "углубить", "провернуть", "протереть с песочком" і т. д.

Ішли роки.

В мене було вже два сини, Олег і Коля. Чомусь я дуже любив Колю, схожого на мене, з очима глибокими й повними якогось до солодкого почуття темного блиску, в якому потопав мій зір, і я що довше дивився в глибину його очей, — все дужче любив його. А Олега я теж любив. Тільки не так сильно.

Віра вже була студенткою агробіологічного факультету ІНО.

Я все робив, щоб вона закінчила освіту, а вона, як усякі дрібнобуржуазні натури (вийшло, що вона не селянка, як казала мені, партії, і її за це виключили з партійних лав), вона не мала почуття вдячності.

Якось вона байдуже і зверхньо сказала мені:

— Ты лентяй и некультурный. Я спитав її:

— А что такое шваповская оболочка?

Вона, біологічка, не змогла мені відповісти. Між іншим, ще в агрошколі ми вивчали фізіологію, гістологію, ембріологію і т. і[н].

І от почалося, як наслідок розрухи, що нам лишили війна і революція, безробіття.

Ми йдемо з Вірою майданом Тевелєва 7, і на вітрині Віра побачила гарну кофточку.

— Купи мне эту кофточку! Я:

— А бачиш, он дядьки хліба просять?.. Вона:

— А... ты меня не любишь!

Ясно.

Я ж її одягав добре, і особливих потреб в нових кофточках у неї не було.

Словом, колишня свердловка і політрук ескадрону стала звичайною міщанкою.

Навіть сестра її, що жила в Москві і вчилася на інженера, писала їй, що "у тебя миросозерцание сузилось до размеров булавочной головки".

І я вирішив покинути Віру, коли вона закінчить ІНО. А сини,сини!?

Як я забув про синів, особливо про Колю?.. Не знаю. Якийсь гарячий туман кинув у тьму мою душу, бо не тільки за це я вирішив покинути Віру. І не за те, що вона приховала своє соціальне походження. Останнім приводом для розлуки було таке. Якось я Вірі сказав (ми уже кілька років жили в новому будинку письменників "Слово" 8):

— Вера! Когда ты окончишь ИНО и будешь работать, ты будешь мне помогать хоть ежемесячным взносом квартплаты?

— Нет. Я свое жалованье буду посылать матери. Мені було так важко матеріально. Я бився як риба об лід, щоб допомогти Вірі вчитися. Сам же я не вчився, і, можливо, заради неї, бо вдвох нам було тяжко вчитися (був уже тоді Олег) з матеріальних причин. І чи не це було основною причиною, що я покинув вчитися. Бо я все ж заздрив Вірі, що вона матиме вищу освіту, а я — ні. Хоч товариш Ікс казав, що в мене знань на професора, але вони не організовані... А організацію знань, систематизацію їх дає тільки вища освіта, і це я визнаю й зараз, бо в мене є провали і в математиці (я не вчив ні тригонометрії, ні логіки, ні алгебри), не кажучи вже про вищу математику і астрономію. В природничих науках я підкований добре. Але це ж не все. І мені часто снилися сни, що я студент то партуніверситету, то просто університету, і це вічно терзало і зараз терзає мене, хоч як я не хизувався перед цим (у цьому романі), що маю блискучу літературну самоосвіту.

Так що літературній молоді я всім серцем рекомендую вчитися, вчитися і вчитися. Я на все дивився, як поет:

на книжки, на людей, яких вчився читати, як книжки, на життя у всій його складності, на мистецтво й знання... Все це було для мене засобом, а мета — поезія, і щоб ця поезія служила нашому народу, який одягає, годує нас, виховує нас, як добрий батько. Як же не любити його, не молитись йому, як колись я молився богові! Я вічний учень народу і горджуся цим. Хоч це не значить, що я "вічний студент". Як комуніст, борючись за лінію партії в житті (я знаю, що лінія партії — лінія трудового народу, і якби партія в своїй боротьбі за комунізм не додержувала на

основі марксо-лепінізму лінії народу, вона б не була комуністичною партією), я знаю, що ми не тільки учні, але й вчителі народу.

Але я ніяк не можу уявити себе вчителем, бо я сип народу. А хіба син може вчити батька? У батька (а це мільйонний батько) більше голів і досвіду!

Я не можу і не хочу йти попереду народу, я хочу йтіі за ним, хочу злитися з ним і дивлюся на нього не зверху вниз, як дехто, і не знизу вгору, як дехто, а просто в вічі, як моєму батькові колись дивився і якого любив так, як зараз люблю народ. Але це вже від філософії.

Вернуся до себе, молодого, смуглявого, розхристаного і ніжного до сліз у своїй любові до людей, до природи моєї золотої Донеччини і взагалі України.

Правда, ця ніжність не заважала мені іноді ставати тим сільським хлопцем, що приймав участь у "боях" з лисичана.чи за дівчат і за те, що вони нас дражнили:

"Хахол-Мазепа!" (Ну, то було від "разделяй и властвуй...").

Розкажу ще про один літературно-мордобійний випадок.

Це було в кімнаті редакції "Червоний шлях", що містилась у будинку ВУЦВИК'у з боку Спартаківського провулку.

Я зайшов за гонораром до редакції, але гонорару не видавали, а перед тим я отруївся бананами і зі мною було, як при холері. Це — психологічна підготовка.

Ну і ще, я купив хутряну доху, яка теж — елемент психологічної підготовки.

В редакції були Іван Дніпровський 9, Панч, Тичина, Наталія Забіла і її другий чоловік, поет Шмигельський 10.

Тоді вийшла нова збірка поезій Поліщука "Громохкий слід".

Забіла і Шмигельський були в захопленні од "Громохкого сліду" і казали, що книжка геніальна.

Я сказав, що вона геніально видана, але всередині в неї г...

Шмигельський і Забіла напались на мене, що я нічого не розумію в поезії і т. і[н].

Я сказав, що їх інтелігентська думка для народу не характерна.

Тоді Забіла:

— Если ты хочешь знать, так в партии тебя держат потому, что ты поэт, а так тебя давно уже надо вышвырнуть из партии.

Я не знав, що вона була вагітна на третьому місяці, і крикнув:

— Ах, ты, беспартийная идиотка!

Тоді вона, як розлючена кішка, кинулася на мене і почала бити по обличчі. А її чоловік, Шмигельський, замість схотіти Наталю за руки, схопив за руки мене, щоб дати їй набитись.

У боротьбі одірвався рукав моєї новенької дохи.

Ви уявляєте?

Отруївся бананами, не дають гонорару, та ще й б'ють по морді.

Хоч, признаюся, мені не так боліло, як було приємно, що мене б'є людина, в яку я ще був і тоді закоханий.

Але при чому її чоловік?

Коли Наталія набилася, вона, вся червона і захекана, вибігла з кімнати.

Тоді Дніпровський, як прекрасний психолог, спокійно підійшов до дверей і защіпнув їх на гачок. Наче він знав. що буде далі.

А Шмигельськпй дивиться на мене й сміється.

Я з словами "муж и жена — одна сатана" підійшов до нього та як чесону його в обличчя з правого боку...

А він мене як свиснув, та так, що я полетів на стіл, єтіл на стілець, а стілець на Тичину, який присів у кутку, закрив лице руками, але лукаво і спостережливо дивиться крізь розтулені пальці...

Я подумав: "Прямая линия самая короткая", — і почав бити Шмигельського прямим ударом у вилицю коло правого ока. Тільки це робилося швидше, ніж я пишу. Шмигельський так більше і не міг влучити мене своїм залізним кулаком.

Такий я був швидкий і сердитий.

Словом, од моїх прямих ударів, і все в одну точку, правою рукою Антона одкидало на шафу, а шафа його кидала на мене, і я став відчувати, що б'ю не в обличчя, а в мокру і слизьку подушку, що росла і пухла на моїх очах.

Антон уже почав безвольно схиляти голову, але в цей момент хтось гарячкове і швидко постукав у двері.

Вбігає Йогансен.

— Що? Сосюру б'ють?

— Ні, — сказали йому, — навпаки...

Але я через те, що мені не дали добитися, сів на канапу і розплакався.

Де взявся Хвильовий, гладить мене по голові й примовляє:

— Не плач, Володю, не плач! Панч сказав:

— А ти, Володю, пішов не по своїй спеціальності. Тобі б треба було бути боксером.

Другого дня в коридорі тієї ж редакції Шмигельський мені сказав:

— А ти, Володю, здорово б'єшся. У мене й досі голова гуде...

Чи воно в мені щось первісне, глибоко приховане, і вибухає, коли я дуже розсердюсь і, особливо, коли я правий? Де тоді беруться й сили. Я наче дивлюсь на себе збоку і сам дивуюсь собі, захоплююсь собою.

Так буває під час натхнення, коли після того, як напишеш, сам не віриш, що це ти написав.

Так що повернуся ще до одного мордобою, про який забув згадати.

Ви мені пробачте, любі читачі! Пишу я це не для того, щоб радити вам розв'язувати всі суперечки кулаками, але справа зараз йде про хуліганів, яких я ненавидів і ненавиджу всіма силами своєї душі.

Це було ще в 1922 році, коли я був студентом Артемівки.

В кінотеатрі йшла американська картина "Сінабар", в якій особливо рекламувався бокс, власне, не бокс, а справжнісінький звірячий мордобій. Тоді місця не нумерували, і хто захопив яке місце, той на тому й сидів.

Віра була вагітна, і юрба так стиснулась, що придавила нас із Вірою до одвірка. Я закрив Віру собою і схопився за ріг дверей рукою, стримуючи юрбу, щоб вона не роздавила живіт Вірі.

Юрба так надавила на мою напружену руку та ще проти її згину, що я думав — рука зламається, але вона тільки туго угнулася і витримала натиск юрби. "Пробка" розсмокталася, і ми з Вірою побігли до моряка-інваліда на дерев'яшпі, що стояв з краю ряду стільців, в якому він захопив чотири місця. Три були порожні, а коло четвертого він стояв сам, затуляючи нам прохід.

Я спитав його, чому він один захопив стільки місць. Він же на чотирьох стільцях не сидітиме.

"Это для товарищей".

Я (одсовуючи моряка вбік):

— Места не нумерованы. Садись, Вера!

Але ззаду кілька парубчаків почали мене лаяти, і особливо один із них, худий, з нахабним обличчям в матроській смугастій тільняшці.

Видно, що він ніякий не матрос, а тільняшку надів для форсу і залякування "фраєрів".

Він брудно мене облаяв, пославши до однієї матері...

Я йому відповів тим же, тільки додав:

— Бандит!

— Он его назвал бандитом... Он его назвал бандитом, — загомоніли його, як видно, захоплені поклонники, а він, мабуть, був їх отаманом.

Між іншим, я в таборах Чона н, купаючись на Дінці під Чугуєвим, розпанахав собі вказівного пальця правої руки об розбиту бутилку. Так що права рука у мене висіла на перев'язі.

І от переді мною підвелась довга верста з маленькою гадючою голівкою і поцілює мені кулаком у обличчя, хоч і бачить, що я можу битись тільки лівою рукою проти його двох довгих рейок.

Він розмахнувся із-за спинки стільця, але я уважно стежив за ним і вчасно одсахнувся од удару, що сплющив би мене у млинець, і страшний кулак якось скоса, згори вниз, пролетів повз мого носа.

Хуліган по інерції перегнувся і повис животом на спинці мого стільця головою вниз.

Тоді я ударом середньої сили лівою рукою зацідив йому ребром долоні під ложечку.

Він кілька разів тіпнувся і залишився висіти на стільці як порожній мішок.

Майже вся публіка стала ногами на стільці і мовчки дивиться.

А хуліган, очупявши, як сповите [дитя], знову поцілюб мене своїм кулачищем, і знову я заспокоїв його ребром долоні,

Тоді члени його банди, які з своєрідного благородства не втручалися в наш двобій, стягли свого зів'ялого отамана з спинки мого стільця і, як неживу ляльку, посадовили біля себе.

До мене підійшов один.

— Ваши документы.

Я йому показав свого студентського квитка і сказав, що не можу як я з однією рукою дати себе битя, що я активно оборонявся.

Погасиля світло, і почалося кіно.

А ззаду я чую:

— Всунь ему перышко.

Та я спокійно дивився кінокартину, бо знав, що в кінотеатрі вони мені нічого не зроблять, а от на вулиці...

Я сказав Вірі:

— Ты иди к центральному выходу. Они будут думать, что я с тобой. А я пойду через запасный выход. Как женщину да еще беременную, они тебя не тронут.

Так і вийшло.

В метушні вони не помітили, що мене нема з Вірою, а думали, що я десь близько від неї, і йшли за Вірою.

Біля центрального виходу утворилася "пробка", і хулігани застрягли в ній.

Я спокійно пройшов через майже вільний запасний вихід.

Іду повз центрального, а хулігани бачать мене, та "пробка" їх не пускає, і вони в безсилій люті тільки загрозливо махають на мене кулаками.

Я зняв кепку, глузливо попрощався з ними й швидко пішов додому.

Далеко пізніше прийшла бліда Віра.

Вони йшли за нею до самого нашого дому.

А це вже про бандитів, і я теж забув про це писати раніше.

Зима 1923 року.

Я в демісезонному пальті, з портфелем із парусини, йду додому Басейною вулицею. Третя година ночі. Порожньо і тривожно кругом, бо тоді роздягали навіть і вдень. Проти мене йде один, а другий іде з Чернишевської вулиці, що перетинає Басейну. Іде до мене з правого боку. Але він далі від першого. Вони пересвистувались, але не розрахували, щоб вчасно зійтись в одній точці, якою був я.

Я їх випередив, швидко пішовши назустріч першому, випнувши великі пальці рук у кишенях.

Так, щоб він подумав, що в мене є зброя, і не в одній руці.

Коли ми порівнялися, бандит спитав мене:

— Спички есть?

— Нет, товарищ! — відповів я, спокійно і напружено проходячи повз нього.

Так саме спокійно я пішов, не оглядаючись, далі.

І коли я пройшов досить, то оглянувся, у світлі вуличної електрики побачив, що бандити на розі Чернишевської зійшлися і той, другий, щось швидко говорив першому і гнівно розмахував руками. Але за мною вони не погналися, бо, як і Сава Божко з Кириленком, думали, що в мене є зброя.

А в мене її й не було.

L.

Ще на фронті я читав вірші Тичини в 1919 році, але, крім "Більше не побачу сонячних очей" 1, нічого не зрозумів. Потім, пізніше, його "Сонячні кларнети" ввійшли в мою душу як море акордів і дня, і ночі, і світання, і заходу. Він чарував і полонив мене. Я жив тільки його образами, повними музики і сонця, а то й трагічними, як трагедія мого народу, як я тоді думав.

Да. Ранній геніальний Тичина був вчителем моєї поетичної юності після Шевченка, Франка, Лесі Українки, Вороного, Чупринки і Олеся, бо я вчився у багатьох, між іншим, і у прозаїків, як поет, а основне, я вчився у мого народу, як і вчусь у його пісень, то трагічних, то ніжних, то повних такої героїки, що серце захлинається од щастя, що я син такого народу. Безкінечно благородного, рицарського, який ніколи нікого не поневолював, а тільки бився за своє місце на землі. Боронив свою рідну Вкраїну.

Так от. Про Тичину.

Коли я познайомився з ним живим, а не в мріях, то моє уявлення лишилося про нього таке, як і у мріях.

Тонкий і стрункий, зеленоокий і ніжний, він немов летів у моїх очах, мов летів у небо слави, якого він, як ніхто з нас, був достоїн.

Це ж був 1923 рік, один з перших років нашої літературної молодості.

Якось ми були на городі диткомуни імені Василя Чумака 2. Був Іван Кириленко, здається, Божко й інші, яких не пам'ятаю.

У Тичпни, в його геніальному вірші "Воздвигне Вкраїна свойого Мойсея" 3, є такі рядки:

Од всіх своїх нервів у степ посилаю:

— Поете, устань!

Я ще на фронті, коли читав:

А справжня муза, неомузена, там, десь на фронті, в ніч суху, лежить запльована, залузана на українському шляху 4, — то думав, що т. Тичина сказав це про мене. А в рядках:

"Поете! Устань!"

я просто відчув, чи мені так здавалося, що він звертається до мене, що запльованою і залузаною душею, в суху ніч лежав я з гвинтівкою в руках на кривавому шляху України...

"Поете! Устань!"

І я душею кричав великому поету нашого народу:

— Якщо я чудом залишусь живим, я встану!

Якось дивно переплітається в мені в часі поезія Тичини.

Але це було так.

Бо в боях десь у глибині душі в мене було передчуття, що мене не вб'ють, що я ще буду жити і співати.

Смерті я не боявся. Мені тільки жалко було моїх віршів.

І буквально так, якось пізніше, сказав про себе Павло Григорович.

Я просто жахнувся. Наче він — я.

Але повертаюсь на город диткомуни.

Павло Григорович лежав у траві і задумано і мрійно дивився своїми зеленими волшебними очима в небо й іноді на нас.

Я спитав його:

— Прийшов той поет, якого ви кликали? І Тичина відповів:

— Ні.

Та я не повірив йому.

Яка дивна юнацька самовпевненість і віра в свої сили, не тільки ті, що були в мене, а в ті, що будуть!

Потім іще летіли дні.

Павло Григорович бував в сім'ї Дніпровського Івана, куди заходив і я, і читав нам свої харківські вірші про жорстокий годинник над головою, про цвинтар 5...

І раптом він сказав:

— А що, як я усохну?..

Ми мовчали.

І далеко потім Тичина сам відповів на цей крик його стривоженої душі:

"Глибинами не всохну, не вмілію" 6...

Да. Я любив і люблю Тичину як нашого великого поета.

Хоч і люблю в нім не все.

Багато він дає до друку так звані поетичні відходи з його творчої лабораторії, що непокоїли і непокоять мене, бо я знаю, який це гігант, і стає боляче, коли він іноді, і не зовсім іноді, стріляє з гармат горобців.

Але не дивлячись на це, Тичина — геній, і таким він е не тільки для нас, а таким залишиться і для наших нащадків, коли ми мовно не зникнемо як нація.

LI.

І от Віра з синами покинула мене. Вона переїхала в стару кімнату, посварившпся зі мною навіки.

Ну хай ми посварилися. Але при чому ж діти?

За що вони росли напівсиротами?

Я ніколи собі не подарую цього, як і сини мої, що відмовились від мене.

Олег навіть сказав, що коли я помру, він не піде за моїм гробом.

А Коля гостро і назавжди порвав зі мною.

Віра їх виховала в смертельній ненависті до мене. Вона навіть вигадала лозунг для синів: "Рвать и презирать".

Це у мене "рвать" і мене "презирать".

Ну що ж. Що посієш, те й пожнеш.

Тяжко оголювати своє серце, але я інакше не можу. Моя рана не тільки моя. Скільки у нас родинних трагедій! їх навіть і не перелічиш.

Правда, їх стає все менше. Це показує на зміцнення нашої держави, і врешті їх і зовсім не буде. Я вірю в це.

Вірю в гармонійну людину комунізму, яка переможе не тільки морально доісторичну людину, але переможе й смерть і стане Владарем Космосу, переможе час і простір, стане безсмертною.

Знов повертаюся назад.

Як мені хочеться сказати про тих, кого уже нема між нами. Кого видерла з наших лав кривава рука порушників радянської заповітності, про тих, хто чудом лишився живим.

Я написав поему "Махно" 1, за яку стільки випив горя, що й нащадкам стане.

І в цій поемі я згадую про Примакова 2, переможця Махна,

І от він, живий герой моїх мрій, запросив нас на зустріч із ним у квартирі Раїси Азарх 3, яка говорила нам, шо вона командувала бойовими ділянками фронтів. А мені щось не вірилось. І товариш Примаков спитав її:

— А помнишь, как ты командовала санитарным участком фронта?

Ну, санітарна і бойова ділянки мають чималу дистанцію.

Видно, Азарх дуже хотілося, щоб я або хто інший оспівав її як героїню громадянської війни. Але чому вона не щира? Хіба серед медробітників громадянської війни не було героїв?

Примакову я читав "Махна", і він мені сказав, що коли почнеться війна, то забере мене до себе.

Але ще до війни його забрала смерть, такого морально чистого, безмежно хороброго і прекрасного полководця буремних днів на Україні.

Так само і Пилипенка забрала та ж смерть, що зветься "порушенням радянської законності", і Епіка 4, Куліша, і багатьох, що чесними і чистими очима дивляться на нас із вічності, повними сліз і любові до народу, за яку вонп пішли в безсмертя, бо пам'ять про них вічно горітиме в наших серцях.

Звичайно, література у нас творилася не кулаками, як, звичайно, дехто з моїх "друзів" почне мені дорікати, зважаючи на описані мною кулачні епізоди. Але я їх описав не для сміху, а щоб показати, як пристрасна любов до літератури керувала нами, що іноді ми забували

навіть, що ми люди, і ставали троглодитами, знов таки ж з безмежної любові до слова, що є душею нашого народу.

Я написав поему "ДПУ" 5, і коли прочитав її одній своїй знайомій, вона сказала:

— Насколько мне помнится из истории русской литературы, в ней никто не воспевал жандармов. Я перестав бути знайомим цієї дівчини. На чекістів, справжніх чекістів, я дивився крізь святий образ Дзержинського.

Іменно віра в наші органи безпеки і любов до них керували мною в поемі "ДПУ".

Азарх була, здається, головредактором ДВУ 6, і коли вона прочитала в поемі, що в отамана бандитів карі очі, а в чекіста, що його вартував, світлі, то вона сказала:

— Измени цвет глаз, и вообще, за это противопоставление карих глаз светлым тебе может крепко влететь.

Але я колір у очей не міняв і мені "крепко" не влетіло.

Взагалі, тоді дуже чіплялися до лірики і в серце моє встромляли тисячі ножів різні літературні шавки, внаслідок чого я написав збірку поезій "Серце" 7.

Коли почалися арешти українських радянських письменників, то мені страшно стало, що розбивалася моя віра в людей. Я, ми знали дану людину як хорошу, чесну, радянську, — раптом вона — ворог народу.

І так удар за ударом, і все в душу. душу народу, бо письменники — виразники народної душі.

LII.

На робітфаці вчилася зі мною на одному триместрі Бєлєнькая-Ситниченко, що вхожа була до т. Затонського 1 — тоді наркома освіти.

Бєлєнькая повела мене до нього на квартиру, і він, великоголовий і широкоплечий, за столом здавався мені високим, а як вийшов з-за столу, то переді мною стояла людина маленького зросту з широким і високим чолом філософа.

Його чорні, а може, сині (це ж при електриці) очі були повні блиску й мудрості.

Я читав йому вірші, і він мене назвав "поэтом гражданских набегов" і дав наказ дати мені через секцію наукових робітників окрему кімнату.

Але коли я написав поему "Махно", Беленькая говорила його думку про мене: "Он не наш. Пусть у него хоть двадцать партийных билетов, но он не наш".

Якось, уже після дискусій з троцькістами, ми, робітфаківці, почали говорити про Пушкіна, і я сказав, що Леігін любив Пушкіна через соціальну спорідненість із ним, що естетично Ленін був вихований у такому ж оточенні, як і Пушкін, себто тому, що Ленін і Пушкін дворянського походження.

Що Ленін політичне для мене вождь, а от щодо поетичніх симпатій, то я з ним не згоден.

Гурінштейн, Міллєр, Бєленькая й інші накинулись на мене, як на ворога. Потім перескочили на революцію.

Міллєр сказав:

— Каждый стон раненого красноармейца — музыка. Я крикнув:

— Ти садист і мерзавець!

А Бєлєнькая-Ситниченко крикнула мені:

— Революция — это напор! Я:

— Кинь! Ти ховалась десь по куточках і не знаєш революції!

Словом, на мене полетіли заяви, і мене викликали на партбюро робітфаку.

І знову всі накинулися на мене за Леніна. Я їм говорив, що я Леніна люблю, що я за його ідеї, які стали ідеями всього трудового народу, ішов на смерть.

Але мені не повірили.

Тоді я сказав:

— Если уж правильно рассуждать, то я принес партии пользы больше, чем вы все вместе взятые.

Один з членів бюро аж підскочив на місці:

— Ого! Сильно сказано!

Я бачив, що питання стоїть так, що все бюро за виключення мене з партії.

Я, в силу своєї політичної розхристаності і покладання надій більше на класовий інстинкт, а не на знання уставу і теорії партії, не знав, що за

партквиток можна боротись аж до ЦК ВКП(б), і тільки коли він санкціонує виключення з партії, тільки тоді треба здати партквиток.

І, зарані знаючи рішення бюро, я вклав руку в кишеню піджака, що біля серця.

Всі пополотніли... (Думали, що в мене зброя).

І коли я з кишені витяг партквиток, всі раптом і з полегшенням зітхнули.

Коли розбирали рішення бюро на загальних зборах, я був дома, бо подав заяву (Гурінштейн була секретарем партбюро робфаку), що я здав партквиток у стані нервового вибуху і що прошу партквиток мені повернутії, але справу хай розглядають без мене, бо я боюсь наробити ще чогось істеричного.

Гурінштейн моєї заяви зборам не читала, і ті товариші, що боронили мене, були обеззброєні, коли на запитання: "А де ж Сосюра?" — Гурінштейн відповіла:

— А Сосюра ходит в коридоре. Ему стыдно быть на собрании.

На партбюро ІНО рішення про виключення мене з партії було стверджено більшістю двох голосів проти одного.

Але наспіла партійна чистка.

Головою комісії по чистці у нас був т. Касторов, старий більшовик.

Коли мене викликали, я зайшов до кімнати, де за довгим столом, накритим червоним, сиділи... робітники. Змалку рідні обличчя глянули на мене очима мого заводу:

— Ваш партбилет?

— У меня его нету. Рассказать вам, почему у меня его нет?

Т. Касторов так чуло, як батько, нахилився до мене і каже:

— Расскажите!

І я розповів, як мене цькували троцькісти типу Гурінштейн, яка, коли висували кандидатів до Рад, пропонувала висувати своїх, бо робітники не вміють думати, що треба думати за них, про фразу Міллєра, що "каждый стон раненого красноармейца — музыка" і ще багато.

Тоді т. Касторов каже:

— Все это правильно. Но вот вы, пролетарский поэт, как же вы могли сдать партбилет? Ведь он должен быть, как сердце. А разве сердце можно вынуть из груди и отдать? Сдать партбилет — это политическое самоубийство. Без партбилета, как и без сердца, для коммуниста нет жизни. Пролетарскому поэту надо это знать.

І от прийшов час оголошення результатів чистки.

Ми всі прийшли, хто з надією, хто з тривогою.

Була тривога і у мене.

Нарешті заходить комісія. Першим зайшов секретар комісії і привітався зі мною.

Я подумав: "Мабуть, не виключили, раз вітається".

І мені стало світліше на душі.

Але тривога не проходила, хоч до неї приєдналась і білокрила надія.

Почали читати прізвища тих, кого залишили, кому різні партпокарання, кого виключили.

Номер мого партквитка був 279305.

Читали спочатку номер партквитка, потім прізвище.

І от Бєлєнькая-Ситниченко.

Забув, яке покарання за те, що вона приписала собі партстаж з 1915 року, а сама вона член партії з 1917-го. Та ще й що вона за громадянської війни більше була в командировках.

Гурінштейн: "За неизжитую психологию Бунда 2 из партии исключить".

Гурінштейн тяжко зітхнула і, наче з неї випустили повітря, як порожній мішок, опала на стільці.

Я грішним ділом дуже зрадів, що її спіткала така смертна для комуністки доля.

І от нарешті Сосюра:

"За сдачу партийного билета вынести строгий выговор с предупреждением".

А Ленін дивиться на мене з стіни, тепло усміхається своїми мудрими примруженими очима і наче каже:

"Признайся! Ти ж для красного слова, щоб бути оригінальним, говорив проти моєї любові до Пушкіна. Ти теж його любиш!"

І душа моя відповіла Леніну: "Люблю! А ще дужче люблю тебе, великий, безсмертний!"

І, повний щастя, я глянув на світ так, як я дивився, коли мене, замість розстріляти, червоні брати прийняли в свої лави бійців за весь бідний народ.

Перший арешт, як писав Хвильовий у своєму листі перед самогубством, "перший постріл по нашій генерації" (не по "Новій генерації" Поліщука, яка складалася з одного його, а по генерації письменників, які творчо йшли за Хвильовим), перший арешт був арешт Міші Ялового З, якого ми всі дуже любили, прекрасного комуніста і людини, поета (Юліан Шпол) і прозаїка ("Золоті лисенята" — роман).

Не марно ми всі називали його Мішою, ласкаво, як улюбленого брата.

Яка це була сонячна людина!

Коли він був секретарем редакції журналу "Червоний шлях" і я йому приніс уривок із "Третьої Роти" ("З минулого"), він прочитав його (це про кривавий період мого перебування в Петлюри) і сказав мені:

я:

Не советую тебе печатать! Почему?

Він:

— Слишком пристальное внимание. Я сказав:

— Друкуй.

Грішним ділом, я, коли його заарештували (а ми ж вірили нашим органам безпеки), подумав, що "пристальное внимание" було скероване на нього, що в нього була совість не чиста і вія, вважаючи мене теж за грішника, застерігав мене словами: "Слишком пристальное внимание".

А тепер виявилося, що совість його перед революцією чиста, як сльоза, як і багатьох, що після нього пішли в небуття з жахом у серці. Вони ж думали, що гинуть од руки своїх, а це був ідейний жах, найстрашніший. Бо коли умираєш од руки ворога, то ти знавш: духовно — ти не умреш, тебе ніколи не забудуть червоні брати, а коли умираєш од руки своїх, як ворог народу, це страшно, бо це не тільки фізична, але й духовна смерть.

За арештом Ялового пролунав постріл із браунінга, яким Микола Хвильовий розбив собі череп, і його геніальний мозок криваво розбризкав стіну його кімнати, де він творив, клянусь серцем, тільки з любові до свого народу.

А Н.4 хоче Хвильового вбити духовно. Ні! Хвильовий як письменник, як геній, безсмертний. І не Н., який ходив під столом, а то може, й на світі його не було, коли ми з Хвильовим одкривали перші сторінки Жовтневої літератури, не Н., цьому літературному флюгерові, вбити пам'ять геніального сина Революції, що був бійцем багряного Трибуналу Комуни, а загинув од чорного трибуналу, тільки не Комуни, а тих, хто амійпо вислизнув з-під контролю партії і хотів мечем диктатури пролетаріату знищити завоювання Жовтня. Але з кривавих рук ворогів народу, що діяли іменем народу. вибили меч руки партії і віддали його знову в чесні й святі руки синів Дзержинського.

LIII.

Я повернуся ще трохи назад, власне, не трохи, а далеко назад.

Коли ми з Хвильовим прийшли в Жовтневу українську літературу, то були в ній Еллан, Кулик, Коряк, Доленго і почали приходити до нас: Йогансен, потім приїхав із Галичини Валеріан Поліщук, з'явилися Копиленко і Сенченко.

Я не кажу про Київ, де засіяла така зоря Жовтневої поезії, як Василь Чумак (пісню якого — "Більше надії, брати!"—ми співали на робфаці). Чумак і ще Заліївчий 1, що першого покололи багнетом в підвалах денікінської контррозвідки, а другий героїчно загинув під час повстання проти гетьманців у Чернігові. Ну, і звичайно, Тичина. Словом, ми почали творити українську літературу Жовтня, коли нас можна було порахувати на пальцях.

А літвечори в сельбуді! Яке це було щастя, коли наші молоді серця билися, як одне серце, в єднанні з такими ж, як і ми, молодими читачами, що так же, як і ми, любили рідне художнє слово.

Як чудово знав сучасну російську літературу і пропагував її серед нас, письменників, Копиленко, як він вітав все нове і прекрасне в ній, як любив він все нове в літературі України!

А Сенченко Іван!

Безумовно, в його перших віршах (та й Копилепко починав, як поет) було дихання геніальності, у віршах про нове, радянське місто, які він вмонтовував у свою прозу зі скульптурними образами.

Жалко, що Іван чомусь покинув писати вірші і, зачарований прозою, остаточно закохався в неї, щоб бути вірним їй до кінця.

І тихий, і мудрий Доленго Міша, якого я дуже любив як літературного труженика, трохи чудного і химерного поета, але іменно цим і привабливого, чудесного критика з тонким художнім смаком.

Його я люблю й зараз. І зараз він такий же, як і був, тихий і мудрий.

А Еллан! Перший після Кулика живий поет, якого я, ще початківець, побачив і полюбив всією душею за сталеві сині очі з гострим холодом у зіницях, коли він хвилювався, владно стиснені губи, коли говорив про завдання жовтневої поезії.

Солдати, солдати, солдати під знаком червоних зірок!.

Або:

Ніжно іскрять апарати Кремля на словах маніфесту-декрету...

Ну і, звичайно, "Ударом зрушив комунар..." і "Повстання".

Так. Він був і другом, і вчителем для таких, як я. Вічно для других і ніколи — для себе.

Такий Василь чудесний і всім єством відданий комунізму богатир духу, який все особисте підкорив загальному, і таким і пішов від нас, коли його огняне серце перестало битися для революції, щоб битися вічно в рядках його поезій, що він залишив нам і нашим нащадкам.

Як я їх всіх любив! І Хвильового, і Коряка, і Пилипенка, і Йогансена (поета-чародія), і Копиленка, і всіх, хто запалив своє серце огнем любові для народу і світив ним своєму народу на шляхах його героїчних шукань.

Про кожного трудно сказати, майже неможливо, бо нас ставало все більше. Але всі вони злилися для мене в один образ, який мені світить із днів нашої юності, і цей образ ніколи не погасне для моїх очей... А коли мої очі погаснуть, він буде світити для очей мого безсмертного українського народу...

І от Хвильовий застрелився, застрелився Скрипник 2, якого я любив всім серцем і дивився як [і] на мого комуністичного батька, називаючи "червоним левом Революції".

Нас викликали на бюро Дзержинського райкому — Куліша, Досвітнього 3, Касьяненка 4 і мене, щоб ми сказали про своє ставлення до самогубства Хвильового і Скрипника. Секретарем райкому була висока енергійна жінка (забув її прізвище), що дала нам слово.

Ну, всі виступали, як бог на душу положе. Та от виступає військовий у шинелі, з перев'язаною бинтами головою (я ще не виступав), і каже:

— Кто не знает такого поэта, как Сосюру. У нас есть сведения, что Сосюра имел со Скрыпником связь не только как с наркомом просвещения, а еще и по линиям, которые сейчас выясняются...

І коли мені було дане слово, я сказав:

— Товарищ с перевязанной головой сказал о каких-то "иных" линиях моей связи со Скрыпником. Пусть это остается на его совести. Недаром у него перевязана голова. Кроме писем к т. Скрыпнику, в которых я каялся ему в своих уклонах как поэт, т. к. я смотрел на него, как на партийного руководителя, "математика Революции", как я называл его в письмах, да нескольких посещений его на дому, где я читал ему по его просьбе своп стихи, никаких "иных линий" связи с ним у меня не было. Пусть товарищ с перевязанной головой скажет откровенно, какие еще "иные" связи были у меня со Скрыпником. Все здесь коммунисты и сказать про это надо, не пряча его во мраке, и не пугать меня бессмысленными угрозами, т. к., клянусь, товарищи, что он и другие, даже не с перевязанными головами, будут выяснять эти мифические "иные линии" связи со Скрыпником до второго пришествия, а так как его никогда но будет, то и никогда не выяснят этих глупо выдуманных с чужого голоса "иных линий" связи с так страшно ушедшим от нас человеком.

Я вірив тому, як офіційно трактувалися смерть Хвильового і Скрипника, і щиро сказав, що я любив цих людей і що мені дуже тяжко розчаровуватися в них. Що я засуджую їх самогубство, як жах відповідальності перед Трибуналом Комуни, як ганебне дезертирство. Секретар райкому сказала, що виступи Куліша, Досвітнього і Касьяненка незадовільні, а мій виступ вона визнала щирим, і що він задовольняє ЇЇ. З цим погодились інші.

І ще я пам'ятаю. Сонячний день, хвіртку двору будинку "Слово", біля якої стояли Досвітній і Епік.

Я чимось був дуже обурений, а вони лагідно мене заспокоювали, казали, що все добре, а над ними, молодими, стрункими і красивими, смерть із тьми вже замахнулася своєю гострою і безпощадною косою... А може, й знали, бо за ними вже ходили її двоногі тіні...

LIV.

Що я забув написати про саме прекрасне і про саме страшне в моєму житті — про любов і голод.

Голод тільки торкнувся нас із Марією своїм чорним крилом, але багатьох, багатьох він не тільки торкнувся, але і штовхнув у незліченні могили на моїй милій Україні.

Почалася колективізація.

Вона йшла нереальними темпами, масовим порядком, і з'явилася стаття Сталіна "Головокружение от успехов".

Потім, трохи пізніше, в 1932 році, в Кисловодську, один хворий на астму старий більшовик мені казав:

"Все как будто хорошо по статье Сталина о головокружении. Но меня, душу мою терзает черная кошка сомнений... Почему Сталин одной рукой пишет статью "Головокружение от успехов", а другой рукой подписывает тайную инструкцию о прежних бешеных темпах коллективизации".

Якось дивно писати про любов на цьому страшному фоні страждань міліонів, і я скажу просто. Мене посилали в Сталіне для літроботи з початківцями на місяць.

Я зайшов до Віри і спитав її (я іноді заходив до синів):

— Если я встречу человека, которого полюблю на всю жизнь, ты разрешишь мне жениться?

І мертво відповіли губи людини, про яку я писав вірш "Так ніхто не кохав":

— Разрешу.

І я в Сталіне одружився з моїм синьооким щастям і горем, що полюбив на все життя.

Я з Марією 1 приїхав з Донбасу в Харків.

Якось на вулиці я познайомив Віру з Марією, і Віра, бліда, з затисненими од суму і гніву вустами, процідила крізь них своїй подрузі, коли вони одходили од мене:

— А она красивая...

І от почався голод.

На вітринах продовольчих магазинів були тільки одпнокі білі головки капусти та іноді картоплини.

Продавцям нічого було робити, і вони сумно й безпорадно стояли всі в білому, як у китайському траурі, за прилавками.

По вулицях ходили так же, як за безробіття в часи непу, тільки без пилок і сокир, селяни в свитках, голодні мої брати, вони од голоду вже не могли ходити, і їх звозили у призначені місця.

Іноді вони ходили по квартирах нашого будинку "Слово", але на високі поверхи вони вже не могли підніматись. Я жив на другому поверсі, і коли вони заходили до мене, то я міг ділитися з ними тільки хлібом, бо нічого іншого в нас не було. Ми й самі їли тільки один раз на день і робили все можливе, щоб син їв тричі на день.

А вони, худі й жовті, як віск, ледве молили зсохлими й гарячими од внутрішнього пожару губами:

— Хоч би шматочок м'яса!..

А де я його міг узяти?..

І от напівпомерклі очі страдників мого народу з тяжким докором дивились у мою залиту сльозами душу, і їх муки страшно вгрузали в неї, щоб в 1934 році вибухнути гіпоманіакальним пожаром.

Ми, напівголодні, стоїмо біля вікна нашої письменницької їдальні, на першому поверсі нашого крила "Слова", а дружина одного відомого письменника, що чудом залишився живим після страшних поневірянь "де Макар телят не ганяв", стоїть (дружина) над нами на сходах і з глузливою зверхністю каже нам:

— А ми цими обідами годуємо наших цуценят...

Я зненавидів її за цю фразу, і коли її репресували, то подумав: "Так цій куркульці і треба!"

І от 1933 рік.

Мене послали на Нікопольщину, власне, в самий Нікополь, на будівництво трубного заводу. Я поїхав з дружиною, а син лишився дома з її сестрою.

Крім того, що я був на будівництві, помічник начполітвідділу показав мені рибальські артілі і артілі колективістичні.

Коли ми йшли з околиці в одне село (вже починала зеленіти весна), ми побачили маленьку дівчинку, що опухлими руками зривала з зеленого куща якісь ягідки, ще зелені... Од цих бідних опухлих ручок серце моє мов зупинилось і весь світ захитався в мені і навколо... Але це було тільки мить, і я повернувся до життя.

Заходили в село. Ідемо в колгоспний дитсадок, що містився в сараї, власне, їдальня дитсадка.

Діти сидять навпочіпки коло круглого низенького столу, їдять дерев'яними ложками, всі з однієї миски.

Одна дівчинка набере ложку мутіюї рідіти, піднесе до губок, проковтне і оближе ложку, а потім знову, проковтне і оближе ложку, а потім знову, проковтне і оближе.

Мп її питаємо:

— Для чого ти так робиш? А вона:

— Щоб довше їсти...

Боже мій! Я бачив тільки краплю страждань мого народу, та й ті краплі падали, як вогняні, на моє серце, і пропікали його наскрізь.

А писати про те, що мені розповідали інші, я не можу, бо в мене і так страшно горить лице і гостро болить потилиця.

LV.

Ще задовго до цього жахливого, що нам довелось пережити і не поламатися, а вистояти в морі трупів і на своїх плечах (я кажу про весь народ) понести й далі святий тягар труда во ім'я комунізму, бо навіть те, що робилося іменем робітничого класу, іменем партії, не одірвало селян од робітників, не викликало страшного повстання, як акту соціального самоїубства, на яке штовхали народ наш чорні руки ворогів і лівих загибників, що колективізували народ під дулом нагана.

Святий наш народ. Він усе витримав, і навіть такі страшні жертви не захитали його віри в партію. Настільки політичне виріс наш народ, що він не тільки відчуаав, але й знав, що партія веде його лінію, але її перекручували всі, хто був зацікавлений в дискредитації Радянської влади перед українським народом, який був і є Радянська влада, як і російський народ, як всі народи-брати.

А який дурень сам устромить ножа в своє серце? Так і наш народ.

Хоч і є страшне прислів'я, вигадане виродками людства, яке наводить [...] 1 в одному з своїх романів:

"Не надо человека вешать, а надо его довести до такого состояния, чтобы он сам повесился".

Я вважаю, що це прислів'я перевершує всі ієзуїтські "ідейні" концепції.

Але, повторюю, народ наш витримав, і в цьому його безсмертя, і я горджусь моїм народом і молюся йому, як колись молився богу.

Тільки народ мій витримав, а я — ні, бо захворів психічно. Про це потім.

LVI.

Пробачте, любі читачі, що я вже вживаю методи кінонапливу і повертаюсь усе назад, але це не від того, що я забудько, а щоб краще іти вперед і ясніше було те, що буде.

В 1929 році ми, українські письменники, — після дружнього візиту до синьоокої сестри України Білорусії, де я близько і рідно узнав чудесних і світлих Михася Чарота 1, Дубовку 2, Александровича 3, не кажучи вже про таких велетнів, як Якуб Колас 4 і Янка Купала 5.

Ми поїхали з таким же візитом до білявої сестри України, могучої сестри всіх радянських народів, до Росії, в Москву.

І от Москва... Не така, як зараз, що наче летить у гуркоті і дзвоні, в гігантському розгоні до щастя, а швидше велике село, але така ж рідна, як і зараз.

Нас приймав товариш Сталін в приміщенні ЦК ВКП(б). Але перед тим, як зайшов він. з нами розмовляв дуже каліченою українською мовою Каганович, і це мене дуже дратувало.

І от зайшов товариш Сталін.

Всі на нього дивилися побожно, а коли т. Сталін щось спитав, то Кулик, як школяр, підняв руку, і я бачив, як під столом у нього од підхалімського захвату дрібно трусилася ліва нога...

Мені й Пилипенкові дуже хотілося їсти, а може, і з якоїсь підсвідомої бравади ми з ним в пів-уха слухали тов. Сталіна, бо пили чай і заїдали його бутербродами з ковбасою.

Але мене навічно вразили слова людини, в образі якої ми бачили партію, народ. Він уособлював в собі для нас все, і природу нашу, що народ змінював своїм героїчним трудом і цим самим змінювався сам, і найсвятіше в світі — Вітчизну:

— Я получаю письма со всего Советского Союза, в которых мне пишут следующее: "Зачем развивать национальные культуры? Не лучше ли делать на общепонятном языке (подразумевается под этим русский)", — каже т. Сталін. — Все это глупости. Только прп полном ц всемерном развитии национальных культур мы прийдем к культуре интернациональной. Иного пути нет п не может быть.

І ці слова нашого вождя, як золотий дороговказ, світили мені в темні ночі моїх хитань у мовному питанні, в моїй безкінченній муці й тривозі за душу мого народу, за українську мову. І ці хитання ще й зараз потрясають мене, і я не сплю ночами і все думаю, думаю...

Я вважаю неправильним твердження товариша Кпрпченка (він сказав це на прийомі українських письменників у себе, в ЦК КПУ, коли працював на Україні):

"Україна — не Болгарія".

Так. Україна не Болгарія, а Україна, або український народ, не давав права ні Корнійчукові6, ні Білодідові7 говорити, що український народ— двомовна нація.

У мене серце обливається кров'ю од гніву і обурення на цих людей.

Ну,Кириченко помиляється!

Але ні Корнійчук, ні Білодід не "помиляються", вони це говорили тому, що БОНИ самі двомовні, і накидали це українському 45-міліонному народові бюрократично, якщо не сказати гірше, розписувались за безсмертя, перед яким вони тільки є прах!

Да, Україна — не Болгарія.

В Болгарії болгарська мова не зазнала долі української, хоч як її турки не зживали з світу. Але російське самодержавство, взявши собі на допомогу страшного спільника — православіє, призвело наш народ до того (майже за 300 років), що він забув своє ім'я (нам же навіть забороняли в церквах молитись своюю мовою, не кажучи вже про школи), і коли питали українців, хто вони, то була тільки одна страшна відповідь: "Ми— православні".

І от тепер великодержавні шовіністи усіх мастей беруть собі в спільники російську мову, щоб асимілювати наш народ в російській культурі.

Невже це потрібно великому, святому і благородному російському народові ("Повинную голову и меч не сечет", "Лежачого не б'ють!")?

Ні! Російський народ не акула, а наш великий брат, і не марно радянський Рилєєв 8 — прекрасний російський поет Прокоф'єв 9— виступив в журналі "Огонек" на захист української мови, як перед тим товариш Софроновl0 — теж один з кращих синів нашого північного брата — відповів на крик мого серця, коли він був на Україні, на "Любіть Україну" він благородно і мужньо відповів:

— Люби Україну!

От справжні сини Росії, а їх сімдесят, якщо не більше міліонів, і всі вони так думають, і всі вони люблять Україну святою братньою любов'ю, і віра в це розвіює піч моєї душі, і в ній встає залитий сльозами світанку

день, що у нас є великий спільник і він не віддасть на поталу нашу українську мову всіляким воробйошш і білодідам. Я залізно вірю в це, як вірю в безсмертя мого народу, якому молюсь, як колись молився богові.

Після Москви мене з групою товаришів послали в Ленінград.

Нашу бригаду очолив Микитенко 11.

В готелі нам дали спільний номер з Микитенком.

Був вихідний день, і ми мали піти в Ермітаж 12.

До мене прийшла знайома, яка сподобалась Микитенкові, і він запросив її до себе в кімнату.

Через кілька хвилин моя знайома, обурена, вийшла з кімнати Микитенка, а за нею — він, червоний і розлючений.

Микитенко (домене):

— Ти ідеш в Ермітаж? Я:

— До мене прийшла знайома, і в Ермітаж я піду пізніше.

Микитенко вийшов і сердито грюкнув дверима. Потім, після Ермітажу (я не ходив), ми обідали в ресторані готелю, і Микитенко як накинувся на мене при товаришах, як почав мені читати нотацію:

— Який ти делегат!

І, перейшовши на російську мову:

— Мы, когда приедем на Украину, тебя в дугу согнем!

Я обурився і жахливо вилаяв Микитенка, назвавши його вождем з епітетом, що неприємно пахне.

Він почервонів од люті, кинув ложку і перестав їсти.

Сидів і думав. Довго думав. А потім каже:

— Давай помиримся. — І простягнув мені руку. А коли приїхали на Україну, почалося биття. Я почав писати поему "Мазепа". Уривок із неї, власне, початок я послав у журнал "Життя й Революція", а там "Мазепу" надрукували, тільки було зазначено, що то не уривок, а поема!

Образ був ще тільки ембріоном, а мене навіть за ембріон почали бити. І очолювали це биття Микитенко і Кулик.

Наслідком такого биття була збірка "Серце", в якій я гіперболізував образ поета, що приходив щоночі п'яний і бив свою біляву дружину, словом, розкладався, забувши про заводське оточення, з якого вийшов.

Редактор газети "Комуніст" т. Таран зрозумів це, нібито я писав про себе (я писав, як лірик, од першої особи), і наслідком цього непорозуміння була стаття в "Комуністі" "Жовта муть".

Тоді я прийшов до Тарана в його редакційний кабінет і, задихаючись од гніву, сказав, дивлячись в ненависне і спокійне обличчя:

— Що, куркульська мордо?.. Радієш?.. Але знай, що ти не Савченко, а я не Чупринка!

А Таран, у синьому костюмі, випещений і спокійний (це було при його підлеглих), тільки пальці його дрібно і нервово вистукують по столі, каже:

— Ідіть, ідіть! Я:

— Я то піду, а от тебе винесуть звідси вперед ногами...

І, повний гніву і одчаю, я ходив по золотих вулицях Харкова, зацькований "літературною сараною" на зразок поета Каца 13. що кричав на мене з трибуни на письменницьких зборах:

— Мерзавець!

А потім голод, і в 1934 році—Сабурова Дача.

Мене кинули в неї обманним чином Кулик, Микитенко — був закулісним керівником, за освітою він був невропатолог.

Я був доведений цькуванням і тим, що бачив в 1933 році в Харкові і на Нікопольщині, майже до вогняного стану.

Коли мені передали фразу дружини Микитенка: "Сосюра!? Та це ж фашист!", — то я, узнавши, що її брата було заслано, як крупного спекулянта, в Соловки, зустрів її з холуєм Микитенка Дубровським і сказав їй:

— Я тобі покажу, чортова спекулянтка, який я фашист!

Ну ясно, що я божевільний, бо як же я смів таке сказати па всевладну дружину літературного деспота Микитенка, у якого навіть походка стала начальницькою і тіні якого боялися всі, бо він же був вхож до Хвилі14 і розправлявся з кожним, хто хоч крапельку його критикував, як з класовим ворогом.

Мене кинули по записці Кулика в будинок божевільних машиною Затонського (його дружина була директрисою всіх психіатричних закладів України), в машині був переодягнений міліціонер, а шофером машини був т. Богатирьов. Мені народ усе говорить.

Я навіть знав, що про мене казав т. Затонський, якого як члена Радянського уряду трохи не розстріляли червоногвардійці в Києві за громадянської війни, коли Муравйов 15 — цей зрадник і провокатор — дав наказ розстрілювати за кожне українське слово.

І не дивлячись на це, Затонський писав у своїй брошурі "Національне питання" чи "Про національне питання", що кожний червоногвардієць, який розстрілював за кожне українське слово, "об'єктивно боровся за Радянську владу!"

Який кривавий цинізм і приниження! Такі червоногвардійці нічим не відрізнялися від контрреволюціонерів, раз вони так ретельно виконували контрреволюційний наказ.

В порядку революційної совісті вони могли не виконувати цього страшного наказу, що був скерований на дискредитацію перед українським народом Радянської влади.

Правда, далеко потім Муравйова розстріляли, як зрадника, але духовно не розстріляли за Київський погром українців.

А духовний розстріл Муравйова і таких, як він, це — українізація, за яку я всім серцем, тим більше, що проти українізації були троцькісти.

Дивна річ, у т. Кулика були і хороші риси, за що я любив його, і одна з них запам'яталася мені на все життя.

Це було в 1923 році в "Хараксі" (південний берег Криму).

Товариш Кулик і колишній редактор Київської газети "Пролетарська правда" говорили про українізацію (а я слухав). Кулик був за, а той редактор, троцькіст і великодержавний шовініст, був проти українізації.

Т. Куліік сказав:

— Ленин говорил: "Тот коммунист, который, живя и работал на Украине, не знает украинского языка, — плохой коммунист".

А троцькіст йому:

— Мало ли какими словечками бросался Ленин!

Це вже тепер на зборах письменників виступив т. Червоненко 16 і говорив, що не можна одним розчерком пера виправити всі викривлення ленінської національної політики, що держава не може втручатися в ці справи (в мовні справи).

Я мовчав.

Але через два-три дні я прочитав у "Правді", що в Узбекистані чи в Таджикистані, я не пам'ятаю, але пам'ятаю точно, що в одній із середньоазіатських республік, держава преміями заохочує серед учителів краще викладання російської мови.

Ясно, що якби "Правда" надрукувала до зборів це повідомлення, на яких виступив Червоненко, я б йому сказав:

— Значить, на Україні держава не втручається в мовні справи, а в Середній Азії втручається! Значить, мене штовхають на печальні і гнівні роздуми, що держава російській мові — мати, а нашій — мачуха.

Але я вірю, що це — неправда, я маю світлі надії на те, що раз держава і народ — це одне і те ж, то українська мова займе таке місце, яке належить 45-міліонному народові, що дає гігантський вклад в нашу спільну побудову комунізму, і не тільки матеріальний, а і духовний.

Ще в 1926 році т. Затонський казав про мене на Політбюро ЦК КП(б)У, що зі мною треба "расправиться ножом", а т. Любченко Панас Петрович 17 відборонив мене од смерті. І про це мені говорив народ.

Я все знав, що про мене є і в МГБ, про це мені теж говорив народ.

Ви уявляєте, познайомився я з таким собі богємнпком Мазюкевичем, який, за його словами, теж був у Петлюри, а потім у 1-му Чорноморському полку з полонених петлюрівців і денікінців при 4-й Галицькій бригаді, що од денікінців перейшла на бік Червоної Армії. І коли цей полк повстав проти Радянської влади і мене хотіли розстріляти, (але) ніби він на старшинському зібранні (Мазюкевич) виступив за мене, мовляв "Сосюра наш, тільки загітований більшовиками".

Ось про цього Мазюкевича, що приїхав з Чехословаччини на Україну, один студент, що теж приїхав із Чехословаччини, сказав мені, що Мазюкевича виключили із чехословацької компартії як провокатора.

Одного разу (я не був алкоголіком, але іноді за компанію випивав, і добренько таки випивав, іноді до самозабуття).

І от, коли в мене були в гостях Фореггор 18, корівппк тоді балету Державоперп, Плстньов, балорун, і дві чи три балерини, коли я випив таки добренько, Мазюкевич, ідучи по кімнаті зі мною, голосно, щоб усі чули, сказав мені:

— Помнишь, как мы с тобой расстреливали комиссаров?..

Я був настільки п'яний, що замість викинути провокатора разом із його компанією, яка на чолі з Форейгером насторожено слухала, обняв його лівою рукою за його гадючий тулуб і лагідно і спокійно сказав йому:

— Ты фантазируешь.

Були й такі "знайомі" в мене. А скільки їх було, особливо серед жінок...

А коли я їх викривав, вони зникали і замість їх з'являлися інші.

Не марно в Одесі одна бідна сліпа інтелігентка-жебрачка, якій я, коли проходив повз неї, давав завжди (їй) гроші,сказала:

— Остерігайся женщин.

І це ж саме сказав мені через багато років товариш Назаренко 19, тоді секретар ЦК КПУ, коли "законники" репресували мою дружину Марію:

— Не доверяй женщинам.

І от я в будинку божевільних, куди мене привезли пізньої ночі, в психіатричному відділі, який вів професор Юдін Тихон Іванович.

Приймала мене його асистентка Віра Василівна Яблонська.

Я почав обурено лаятись, кричати на неї, навіть назвав її брудним словом, яким звуть вуличних женщин, і, щоб налякати її, зробив короткий жест правої руки ребром долоні до її горла і на зльоті спинив долоню, бо все ж вона жінка.

Але в ту мить, коли я на півдорозі спинив руку, вона очима дала знак, і...

На мене моторошним градом кинулися ззаду і з боків санітари... Того, що кинувся на мене спереду, я одкинув ударом ноги між ноги нижче живота, але це йому не дуже зашкодило, бо він був у шкірявому фартуці.

А ззаду мене схопила рукою за горло, обнявши мою шию залізною рукою (середньовічний прийом "хомут"), людина, вища за мене на зріст, і так мені здавила горло, що мені стало нічим дихати і я перестав боротись.

Як розп'ятому, руки мені витяглії в сторони і зробили укол, од якого наче гори упали на моє серце, — чи витримає, чи ні, — але серце витримало, а я став весь як холодець, безвольний і покірний, і чомусь в мені воскресло дитяче...

Бо коли лікпом Бородін, що душив мене середньовічним прийомом за горло, вів мене з санітарами в буйний дім,я плакав і просився:

— Дядя, я больше не буду!..

Мене привели в буйну ("неспокойное отделение") і, брутально зірвавши з мене одежу, кинули, як хмиз, на залізне, майже голе ліжко...

А навколо мене ад, повний безперервного руху і марення.

Один бігає коло ліжок і кричить, що він горить, що він потопає, а другий — паралітик після люїса просить у мене закурити, а в мене немає, і він щипає і крутить мою шкіру гострими гибкими нігтями... А я лежу безвольний і байдужий.

Мені не страшно, особливо я став веселіше дивитися на світ у тому безладді, коли хлопчпк в одній білизні, що бігає круг свого ліжка, крикнув:

— Цвіте Червона Україна!

Я подумав, що раз мене і божевільні знають, то чого ж я буду боятися?

А на ранок мене перевели з буйного, поставили мені ліжко за стіною біля нього, бо вхід туди не мав дверей.

Прийшли лікар з професором.

І один з них сказав мені, подивившись в мої очі:

— У вас очень сильное сознание, но зрачки расширены. Я:

— Доктор! Если бы вам впрыснули столько наркотической гадости, как мне, то у вас глаза б повылазили.

Мені дозволили ходити в межах коридора і знайомитись з хворими.

Я зайшов до курилки, де троє божевільних колективно складали вірші.

Один каже:

Буря мглою небо кроет.

ДРУГИЙ:

Выхожу один я на дорогу, сквозь туман кремнистый путь блестит.

А третій:

Что ты спишь, мужичок,

ведь весна на дворе, ведь соседи твои

работают давно...

Я:

— Товарищи! Ведь это не ваши стихи. Это — Пушкина, это — Лермонтова, это — Кольцова...

Тоді вони, як тигри, приготувалися кинутись на мене і крикнули:

— Ты что на нас наседаешь!..

Була відкрита кватирка, і я попросив їх:

— Товарищи! Закройте, пожалуйста, форточку!.. І вони всі втрьох чемно полізли закривати кватирку, а я вийшов із курилки. Назустріч мені йшов Юдін. Я йому сказав:

— Професор, что же вы посадили меня с безнадежными!

Якось, коли я узнав, що хворим роблять рентгензнімки мозку, я попросив професора зробити і мені такий знімок.

Професор показав собі пальцем на лоба:

— У вас здесь все в порядке. Я:

— Зачем же вы здесь меня держите? Він:

— Инструкции.

Мені все стало ясно.

І я вирішив утекти з Сабурової Дачі.

Хворі мали на собі тільки білизну, халати й капці.

Мені ж професор на моє прохання дозволив повернутії мою сорочку, штани й черевики.

Була хороша чергова, студентка, що любила мої поезії, і вона дозволила мені вийти погуляти на подвір'я.

Божевільні, як правило, тікали, через проломи у мурі, а там по ярках, і санітари швидко назцогапяли їх.

А я пішов повз прохідної через ворота, і мене вартовий пропустив, бо подумав, що я один із працівників Сабурової Дачі.

Між іншим, лікарі мене втішали, що на Сабуровій Дачі лікувався Гаршин 20. Мовляв, май за честь, що ти мучишся там же, де мучився Гаршин.

Санітари вже, мабуть, гасають по ярках, шукаючи "божевільного" Сосюру, а я ще почекав біля трамвайної зупинки, що була метрів за сто, а то й більше від Сабурки, і приїхав додому.

Дома,звичайно,паніка.

Уже було темно, і в коридорі я зачепився за цинкове корито. Дружини не було, а сестра її, Сіма, істерячна особа, підняла страшний крик, бо подумала, що я розбиваю квартиру.

Один тільки синок мій, дворічний Вова, сонячно усміхнувся мені і пішов на руки.

Він дуже зрадів мені.

Дружина і її сестра вважали мене за божевільного і безнадійного, бо так сказав їм Хаїм Гільдій.

Між іншим, перед моєю утечею професор казав мені, що перебування дальше в його відділі буде мене пригнічувати.

І я втік не тільки тому, що сам цього хотів.

І от прийшов за мною (Сіма кудись втекла, і я лишився один із синочком на руках) санітар. Це був волохатий і високогрудий гігант, більше схожий на троглодіта, з тупим і байдужим вузьколобим обличчям дегенерата.

Я взяв плитку од електричного утюга і сказав йому, що, як ханьку, розколю його порожню голову, коли він доторкнеться до мене.

А син плаче і лає мавпоподібну потвору за мене, махає на нього маленькими рученятками, а той насторожено сидить на канапі і все робить рухи, наче хто його шпигає електричним током нижче спини, щоб кинутись на мене, та плитка утюга, гострим кінцем обернена до нього, спиняє його.

І він знову сидить і все хоче кинутись на мене горою своїх мускулів і тваринної люті. Очі йому горіли, як у вовка, і він усе чекав слушної миті...

А син все плакав, і моторошна ніч заглянула у вікно.

Таке напруження довго не могло тривати, і сталося б щось страшне.

І санітар це відчував, бо очі мої теж, мабуть, горіли вогнем і ще гострішим, ніж у нього, та я з усіх сил стримував себе, щоб не кинутись на нього і не ударити його гостряком плитки так, щоб угрузла в його ненависний череп (вона).

Я знав, що це — машина, тупий виконавець, і цим стримував себе.

Нарешті зайшов Іван Кириленко і почав умовляти мене повернутись до божевільні.

Наближалась партчистка, і я товаришам говорив (до божевільні), що виступлю проти Микитенка за те, що він сховав од партії своє соціальне походження як син куркуля, а не незаможника, як він писав у анкеті.

Мені ж народ усе говорить.

Це було невигідно Микитенкові, і мене зробили божевільним. А Куличок ненавидів мене за мої "ухили" в національному питанні, хоч він са.м любив свою національну дрібну буржуазію.

Коли ми обговорювали статут ВУСППу і Хаїм Гільдій вніс пропозицію, щоб записати в статуті пункт і про боротьбу з єврейським шовінізмом (головував Кулик), то Кулик сказав, що такого пункту включати в наш статут не треба, бо це "нетактовно".

Микола Терещенко21 ніяково усміхнувся, підтримав його.

А я виступив і сказав:

— Коли ми цього пункту не включимо в наш статут, то ми будемо не пролетарською організацією, а дрібнобуржуазною. Партія записала на своїх знаменах і цей пункт, а Кулик хоче, щоб ми були вищі партії?].

Але пройшла пропозиція Кулика.

Гільдій мовчав.

І ще: товариші говорили, жартуючи між собою, що "божевільний Сосюра пише вірші краще, ніж нормальний Кулик".

Попереду я писав, що голод на Україні і цькування, очолені Микитенком, довели мене до психічної хворості.

Це було майже так. Я був майже божевільний, коли розбурхана душа от-от перехлюппеться за грані свідомості...

Між іншим, коли па чистці т. Скуба (а я був тоді у божевільні) спитав Микитенка, чи це правда, що він сив куркуля, Микотенко:

— А хто вам це сказав? Скуба:

— Сосюра.

Микитенко:

— Так Сосюра ж божевільний!.. І цим одвів од себе удар.

Я повертаюсь до моєї втечі.

— Це ж правда, що Микитенко приховав од партії своє соціальне походження? — спитав я Кириленка. Кириленко:

— Правда, але про це ЦК знає. Він своєю творчістю реабілітував себе. Я:

— Навпаки, він своєю творчістю ще поглибив злочин приховання од партії свого соціального походження.

Я мав на увазі його "Справу честі" 22, яку гостро критикував між товаришами, а за це Микитенко дивився на мене, як на класового ворога.

— Так ти не повертаєшся назад? — спитав мене Кириленко. Я:

— Ні! Я вимагаю негайного консиліуму тут, на місці.

І от приїхав з лікарями професор Геймановича, і почався консиліум.

Мене переконали, що переведуть до Москви (як я просив), тільки з умовою, щоб я повернувся до Сабурки, бо інакше не можна оформити перевод.

І я повернувся до божевільні.

Професор Юдін сказав:

— Вы хорошо сделали, что убежали. Это их встряхнуло.

До Москви мене супроводили в капцях, не дали навіть заїхати додому, щоб взятії штиблети.

Супроводив мене той, що душив за горло, — лікпом Бородін.

У Москві мене влаштували в санаторій для невротиків на Покровському-Стрешнєво.

Мені дозволяли, як я просив, бувати в місті. І я часто їздив до Спілки письменників. Мене любив Лахуті 23, і я його дуже любив, хоч мені не дуже подобалось, що він дивиться на Сталіна, як на бога.

А взагалі, Лахуті був прекрасна людина.

Він не цурався мене, як божевільного, і прп всіх ходив зі мною в приміщенні Спілки письменників, пригощав мене обідом у письменницькім клубі, давав мені гроші.

Потім, пізніше, він передав мені те, що говорив йому Ставськпй 24 про мене: "Й охота тебе возиться с этим сумасшедшим поэтом! Его не сегодня-завтра арестуют".

А Лахуті не повірив Ставському і, як брат, не одривав своєї теплої і доброї руки від змученої моєї.

Вічна слава і хвала тобі, мій геніальний і смуглявий брате!

Ти в найстрашніші хвилини мого життя не відступився від мене. мужній, прекрасний і вірний!

Да. Який же ти великий і благородний, народе Росії, за твої прислів'я, що випромінює твоя свята душа!

"Товарищи познаются только в беле".

"В беде познаются товарищи".

LVII.

Коли я повернувся з Москви, столицею України вже став Київ, і я сумно дивився в вікно, як мої соратники по перу радісно готувалися до переїзду, бо мене, як опального, не брали до Києва.

Цькування продовжувалось.

Кулик сказав моїй дружині, коли вона його спитала, чому круг мого імені змова мовчання:

— Мы не заинтересованы в популяризации Сосюры.

І от письменники переїхали в основній своїй масі до Києва, а я й ще [дехто] .і не .браних залишився в Харкові, якийі одразу ніби щось загубив, став теж сумний і не такий шумливий і радісний, коли був столицею.

Через деякий час із Києва приїхав Мпкитенко, як секретар парткомітету Спілки письменників (київського), виключати мене з партії за поему "Розгром"1, яку я починав на волі, а закінчив за гратами божевільні.

Поема була скерована проти націоналістів, до яких я, вірячи нашим органам безпеки, зараховував і Вишню 2, що вже був репресований, і Річицького 3, і Мішу Ялового, бо офіційна партійна думка була така ж. Але про Хвильового і Скрипника я написав з болем, як за людей, що були комуністами і, обдуривши себе, стали ворогами народу.

І за те, що я так про них написав (хоч я погодився змінити думку про них, як вимагала рецензія т. Щербини 4, тоді головредактора письменницького видавництва), мене вирішили виключити з партії.

І от Микитенко приїхав із Києва розправитися зі мною, бо не мав надії на харків'ян.

Почалися партзбори.

Я бачив, що все робиться за командою зверху і питання про мене давно вже вирішено, майже не боровся.

Я казав, що поема мала була прийнята до друку (мені навіть виписали гонорар), тільки треба було переробити два місця.

Виходить один старий з довгою бородою і каже:

— Сосюра говорить неправду, що йому пропонували переробити поему. Я:

— Як вам не соромно! Такий старий і брешете! Микитенко:

— Як ви смієте ображати таку поважну людину! Я:

— А чого ж він бреше?

То був Крушельницький 5, що приїхав із Галичини. Два сини його були репресовані.

Я цього не знав. Виходить Антін Лісовий 6 і каже:

— Сосюра — як гнилий овоч, упав з дерева. Фефер 7;

— Поэма "Червона зима" — махновская поэма. А Городськой 8, так той прямо так і сказав:

— Сосюра?

Да это же литературный паразит!

А коли я, доведении до одчаю, говорив, що поему я написав у стані психічної хворості, Городськой глузливо сказав:

— А почему Сосюра не сошел с ума большевистски, а сошел националистически?

Ясно, мене хотіли зробити політичним трупом і майже зробили ним, коли руки підвелися угору, щоб я пішов униз...

Товаришка Логвінова, секретар з пропаганди нашого райкому, послала мене технічним секретарем багатотиражки на фабрику "Червона нитка".

Я там працював з осени 1934 року до літа 1935-го.

Студенти приходили на фабрику і сумно дивилися на мене...

Я не витримав, покинув технічну роботу на фабриці і поїхав до Києва.

В Києві я зайшов до Наркомосу на нрпйом до т. Затонського.

В коридорі Наркомату я зустрів Копиленка, який спитав мене:

— Приїхав за правдою?

Я сказав, що так, і Копиленко, байдужий і чужий, заклопотано пішов, гарно одягнений у чорний із смокінгового сукна костюм, в своїх справах, а на мені був старий-старий не костюм, а мішок...

Затонський мене прийняв.

Тільки двоє його охоронців майже нависли ззаду над моїми плечима.

Може, вони думали, що я прийшов застрелити товариша Затонського?!. Нарком спитав мене:

— Чому ви звернулись іменно до мене? Я сказав:

— Тому, що я знаю вашу думку про мене. Затонський:

— Могло б бути гірше... Я:

— Чому? Він:

— А що ви ляпали?

Я мовчав.

Тоді Затонський спитав мене, над чим я працюю.

Я сказав, що переклав поему "Демон" Лєрмонтова.

Він попросив мене прочитати йому переклад.

Я йому прочитав з пам'яті початок, і він сказав:

— Як в оригіналі.

Потім він дав розпорядження, щоб мені виписали двісті карбованців на дорогу до Харкова і подзвонив до Спілки письменників, сказавши, щоб я зайшов туди.

Я ж був виключений і з Спілки письменників!

Я прийшов до голови Спілки Антіна Сенченка 9 — лисого красеня з жагучими чорними бровами — і сказав йому, шо хочу жити і працювати в Києві. Він відповів, що це залежить тільки від мене, і подзвонив до видавництва, щоб зі мною склали договір на збірку вибраних поезій, і дав розпорядження, щоб мені купили новий костюм і видали путьовку в Єсентуки моїй хворій дружині.

Він мені говорив, що за костюм грошей повертати не треба, але я сказав, що я не жебрак і гроші поверну.

Він погодився зі мною.

Щоб це все реалізувати, треба було прожити в Києві кілька днів, а мені не було де ночувати, і я одну ніч ночував на Шевченківському бульварі, і так же склав у голові і вдень записав вірша: "Сьогодні я такий щасливий!"

Удень я сумно йшов по вулиці Короленка повз будинок ЦК 10, який містився в страшному потім № 33.

Біля входу в ЦК аж до панелі важко і багряно звисали прапори. Я проходив повз них. Було літо, повіяв теплий вітер, і червоний прапор обняв всього мене, як брата, з голови до ніг...

Серце моє ледве не розірвалося од щастя, і я подумав:

"Ні! Більшовики не виключили мене з партії!"

LVIII.

З Києва, де зі мною боялися навіть вітатися ("Не сегодня-завтра он будет арестован...") і де в гуртожитку курсів молодих поетів Геня Брежньов 1 і Боря Котляров 2 "зайцем" влаштували мене, і я в них тайно од коменданта ночував у будинку на вулиці Комінтерну, я поїхав додому.

Гонорар, власне, аванс за збірку вибраних поезій, я тримав за пазухою, щоб не украли. Там же була і путьовка для Марії. Настрій у мене був ще не дуже веселий, бо все в перспективі було таке непевне і неясне.

Коли я заходив у вагон, червоноармійці, що їхали в ньому, заспівали "Пісню про Якіра" (мої слова, музика Козицького 3), що тоді ставала народною, і я, колишній комуніст, слухаючи її, тяжко заридав у душі...

Але що це я все про сумне!

Треба і про веселе.

Повернуся ще трохи назад, коли були живі ті, кого між нами немає.

В Харкові у клубі Блакитного був влаштований диспут па тему "Шляхи українського театру".

Зібрався весь цвіт радянської інтелігенції. З Кпква приїхали артисти на чолі з Гнатом Юрою 4.

Доповідь робив Лесь Курбас 5, що потім з трагічним обличчям стояв біля тіла Хвильового, що з одчаю розбив собі голову кулею, та й сам пішов за ним.

Головував т. Озерський 6, прекрасна й незабутня людина.

Після доповіді почалося обговорення. Були хороші виступи, що не повторювали один одного.

Але мене вразив один із промовців, що повчально підняв пальця вгору і почав:

"Колись Маркс сказав" (цитує).

"А Енгельс сказав" (цитує).

"А Луначарський сказав..."

І тут я не витримав і перед його черговою цитатою врізався в мовчання запитанням із публіки:

— А ви що сказали?

Всі гримнули оглушливим сміхом і майже полягли на стільці від цього.

А промовець так розгубився, що не міг далі продовжувати і свою промову в писаній формі віддав т. Озерському, що все підтримував свого живота, який підстрибував од сміху, і крізь сміх казав:

— Товаришу Сосюра! Товаришу Сосюра! До мене підійшов драматург Мамонтов і попросив мене ще утнути щось аналогічне, але я йому відповів:

— Хорошего — понемножку.

LIX.

В 1937 році я з сім'єю переїхав до Кіи.ва Мені дали в "Роліті" 1— будинку письменників— квартиру на шостім поверсі, а потім на третьому, після того, як репресували Семиволоса 2, а потім Проня 3.

Було сумно на горі іншах. яке виходило не з моєї волі, будувати своє поетичне кубельце.

Я продовжував свій літературний шлях і хоч був формально позапартійний, але духовно ні на мить не відривався від партії.

Коли моє виключення з партії санкціонувало бюро Харківського міськкому, то секретар міськкому, довговусий українець (хоч він говорив і російською мовою) сказав мені:

— Мы оставляєм двери партии открытыми для тебя. Только ты докажи своим творческим трудом, что тяжкие свои ошибки перед партией исправил (мене ж виключили як "зоологічного націоналіста", и мы возвратим тебя в свои ряды.

Між іншим, після того бюро ми вийшли на Сумську з Кузьмичем 4, що був секретарем нашої партійної організації, і він мені сказав:

— Ну, Володю, віддай мені партквиток...

Я весь внутрішньо затремтів од страшного одчаю, душа моя заридала, закричала, а права рука одірвала од серця (чи разом з серцем) і віддала Кузьмичеві моє щастя, моє все, чим я жив, що мені світило, і пішов в морок...

Чому я віддав партквиток, а не боровся за нього?

Я знав, що все погоджено з тими, що "свыше", і що з моєї боротьби нічого не вийде. Навіть не погоджено, а "свыше" сказано голосом Затонського: "Он не наш. Пусть у него хоть двадцать партийных билетов, но он не наш".

1939 року за видатні заслуги в галузі розвитку української радянської художньої літератури я був нагороджений нашим урядом орденом "Знак Пошани".

Був урядовий банкет, зв'язаний з іменем безсмертного Шевченка.

Корнійчук мене спитав:

— Хочете познайомитись з Микитою Сергійовичем? Я сказав, що хочу.

Тоді він підвів мене до товариша Хрущова і познайомив мене з ним.

Микита Сергійович сказав мені:

— Я думал, что вы гораздо старше выглядите. Вы извините меня, что я так говорю. Я відповів:

— Если бы я меньше пережил, я б выглядел еще моложе.

Тримався я спокійно, але в душі — буря од згадок про все. так страшно пережите...

А Микита Сергійович дивиться на мене своїми зеленими (чи, може, вони мені здалися зеленими од електрики, а вони карі?!) і безкінченно чулими очима, і в мою душевну бурю входить, як промінь сонця з укритого грозовими хмарами неба, його спокійний, батьківський голос:

— Получите орден Ленина.

І моя буря одразу стихла, і розбурхане море душі стало спокійним, як очі товариша Хрущова.

LX.

А мука, що я за лавами партії, все росла, і настав момент, коли я подзвонив у ЦК, що хочу поговорити з Микитою Сергійовичем в особистому питанні, тим більше, що на урядовому банкеті Микита Сергійович мені говорив:

— Жаль, что в таких условиях нет возможности поговорить как следует.

Але помічник Микити Сергійовича товариш Гапочка відповів мені, що йому доручено поговорити зі мною.

Я ж хотів бути прийнятий безпосередньо т. Хрущовим.

Та скільки я не дзвонив у ЦК, Гапочка спочатку відповідав, а потім він став кудись виходити, то на доповіді, то на наради.

І я написав лпста товаришеві Сталіну. Лист був такий:

"Дорогой товарищ Сталин!

Пусть меня извинит Никита Сергеевич, что я через его голову обращаюсь к вам, но я никак не могу пробиться к нему через его бездушно-глухое окружение вроде всяких Гаиочек п Нагорных.

В 1934 году меня исключили из партии как зоологического националиста, а я не мыслю жизни без партии.

Меня доводили до мысли о самоубийстве, но я не сделал этого потому, что слишком много страдал украинский народ, чтобы его поэты стрелялись".

І я так ридав над листом, що кров трохи не розірвала мого обличчя. Особливо над закінченням:

"Ты мое единственное спасение и прибежище.

Отец! Спаси меня!!!"

Точно я листа не пам'ятаю, але про народ і порятунок точно.

Я послав листа авіапоштою.

Але я не знав, що дружина розпечатала листа і вклада туди довідку од психіатра.

Так що лист до тов. Сталіна пішов з довідкою, здасться, професора Абашева.

І відповідь прийшла як блискавка.

Мені в обкомі сказали, що прийшов од товариша Сталіна хороший лист про мене. Я питав про зміст листа, але мені не сказали. А лист був такий: "Восстановить в партии. Лечить".

Це я так гадаю, бо на бюро мене викликали без представника нашої письменницької організації т. Городського і розбирали справу без нього.

Тільки мені не сподобалось, що товариш, який доповідав про мене, говорив тільки погане плюс і те, що я був у петлюрівцях.

Він замість Сосюра сказав Петлюра.

Мене це обурило, і [я] сказав спокійним людям, що сиділи за довгим червоним столом:

— Неужели товарищ, который докладывает обо мне, не мог найти ничего хорошего, что я сделал для народа, а все только плохое, и даже вместо Сосюра назвал меня Петлюра?! Секретар обкому спитав мене:

— Как вы считаете, былп у вас уклоны? Я відповів:

— Да. По национальному вопросу. Тоді секретар обкому каже:

— Я считаю, что товарища Сосюру надо восстановить в партии с прежним стажем, с мая 1920 года, но записать перерыв с 1935 года до 1940 и предложить Ленинскому райкому выдать ему партбилет.

І кімната захиталась і попливла під моїми ногами. Од щастя я став легкий і крилатий.

А люди за довгим червоним столом спокійно дивились на мене добрими очпма братів і усміхались мені.

Я сказав їм, не я, а моя залита сльозами щастя душа:

— Спасибо, дорогие товарищи! Вклонився їм і, не чуючи під собою підлоги, вийшов. Мене зустріли очі тих, що в черзі, то тривожні, то спокійні, то повні надії й благання, і по моєму блаженному обличчю узнали все ще до того, як я сказав їм:

— Восстановили.

І, щасливий до нестями, я швидко ходив по шумливих, повних сонця, фарб і кольорів вулицях Києва і, зустрівши знайомого, в короткому слові "поновили" — ділився з ним своїм щастям і біг далі, щоб побути самому з собою, з своєю такою майже екстатичною радістю...

LXI.

І який я забудько!

Добре, що прийом кінонапливу мені допомагає.

Лахуті,

Смуглявий-смуглявий, дуже схожий на індуса, він приїхав до Києва і вручив нам членські квитки Спілки письменників СРСР.

Це було на Леніна, 7, в 1936 році.

Була урочиста атмосфера. Я, ще не поновлений в партії, підійшов до столу, за яким стояв Гасем. Він мене спитав:

— Что ты будешь делать, если тебе насыпать земли в карманы?

— Я ее выброшу. — сказав я.

— Так вот, брось это! — І Гасем показав на порожні пляшки від боржому. Я дав слово, що кину.

Та знов я лечу не крізь туманність і не вгору, як в дитинстві, а вперед, крізь радість, у якій зростав разом з народом, як зростав з ним і у горі, в грізний 1941 рік, повний громів і тривоги міліонів, тривоги, яку серце передчувало, але в яку розум не хотів повірити, — така вона була смертно несподівана.

Не встиг я прийняти в Кисловодську кілька ванн, як почалась Велика Вітчизняна війна.

В Харкові я був трохи не заарештований, як диверсант, бо приїхав туди небритий і в костюмі не з нашої матерії та чемоданом у руках.

Маленький син був у Євпаторії 1 з такими ж, як він, дітьми на оздоровленні, а дружина в Києві.

Смерть уже переривчасте гула над головами мільйонів, і серпе здригалося од тривоги і гніву.

Почався бій людей з потворами і машин з машинами.

Небо і земля були повні смерті... Вони дивилися в наші розширені зіниці і в звужені зіниці горил у стальних шоломах, що йшли й котилися на міліонах шин за бронею машин по нашій залитій кров'ю, огнем і сльозами землі, що стогнала од вибухів, які терзали її материнські грудп...

В Києві, як і скрізь, куди досягав вогонь ворога, де на землі, а де з неба, з неба — далі, а на землі ще не так близько, страшне дихання війни відчувалося в переривчастому, повному гадючої люті реві фашистських моторів та в безумному скреготі сталі од гігантських розривів у Дніпрі між мостами через рідні водп, що гнівно біїли в береги і

кликали до відплати синів України і їх червоних братів з неосяжних просторів нашої зоряної чатері.

Якось на фоні того гігантського і страшного в своїй сподіваній несподіваності незручно і ніяково говорити про особисте.

Словом, дружина була евакуйована з письменниками старого покоління в Уфу. Що сталося з спіюм, я не знав.

ЦК розбило нас, письменників, на агітгрупи, і ми виступали перед населенням.

Я був у парі з Кобилецьким Юрком 2.

Він виступав з промовами, а я читав вірші під небом, що скоро мало бути не нашим, безкінченно рідним небом моєї святої України...

Мене тільки вразила телеграма з Уфи. Один відомий поет, якого вже немає в живих не з його волі, а з волі тих, кого теж уже немає в живих, у цій телеграмі питав, коли кров уже лилась морями і міста кричали до неба гуркотом пожеж, повні ран, як і люди, цей поет питав:

"Как моя квартира?"

А в його квартирі був штаб, а на покрівлі будинку (я називав цей будинок "феодальним", а наш "плебейським"), де він жив, стояла зенітка і гостро і гулко кашляла в грізне небо...

Штаб, звичайно, письменницький, де Бажан 3 видавав нам ще залиті маслом пістолети "Тете".

А перед тим у військовому відділі ЦК нам видали офіцерське обмундирування.

Його одержала і Ванза Василевська 4 і стала дуже схожа на жінку часів громадянської війни, жінку військового комунізму.

Мені сподобалось, що вона не боялась, а була спокійна і зосереджена.

ЦК знову розбило нас, але вже на дві групи: одну відправляли в тил, а другу на фронти.

В письменницькому садку під переривчастим гулом фашистської смерті над золотим і закривавленим Києвом на лаві лежав Вадим Собко5 і спокійно читав книжку.

Його посилали на фронт.

А Іван Нехода 6, що теж ішов у вогняне море останньої битви з тьмою, казав мені, такий же спокійний, як і Вадим:

— Ви в тилу, а ми на фронті будемо робити одне спільне діло.

А мені було гостро соромно, що мене посилали туди, де ще горить по ночах електрика і люди можуть спокійно спати за вікнами, не заліпленими хрестами паперових стрічок.

Але бойовий наказ ЦК.

Дисципліна серця, яке звикло слухатись голосу партії, повела мене в Харків крізь вогняний вихор ударів з неба. В Харкові ми теж працювали зброєю слова.

У мене вийшла там перша збірка вогняних рядків "Червоним воїнам" 7.

Та ночами і Харків почав заливати небо вогняними пунктирами куль і снарядами, бо і над ним усе частіше почали літати залізні птиці і кидалп яйця смерті на землю, з якої діти худенькими скривавленими кулачками посилали прокльони убійникам з "цивілізованого" Заходу.

А вони, нахабні своєю тимчасовою перевагою, на своїх залізних воронах, поблискуючи троглодитними очима за шкельцями пенсне, ганялися навіть за коровами...

І от мене знову посилають ще далі і вже у глибший тил.

Уфа.

Що ти скажеш про землю, яка одкрила нам теплі обійми і прийняла, як своїх змучених синів з братньої землі далекої України.

Скажу тільки, що я ніколи не забуду Башкири7 і буду любити її, як полюбив її синів і дочок, а особливо її поетів, виразників її великої душі, Сайфі Кудаша8, Баяна 9 і ще багатьох, таких рідних і незабутніх.

Сина дружина знайшла в Харківському вокзалі і з іншими дітьми привезла в Башкирію. Там же (в Уфі) була і наша Академія 10. Там же було й наше письменницьке видавництво і виходила літгазета, в якій Городськой ("Сосюра? Да это же литературный паразит!") писав про "золоту лірику Сосюри..." і т. ін.

Там же я написав вірш "Коли додому я прийду" 12, який вважаю центральним віршем мого серця, якщо можна так сказати.

Відтіля ж полетів ешелонами і літаками "Лист до земляків" 13 і над поневоленим, але нескореним Донбасом розлітався білими метеликами і тихо опускався ними на золоту землю моєї любові, юності моєї...

Але що це я, все про себе та про себе.

І Павло Григорович Тичина, і Рильський Максим Тадейович, і всі ми злились в один збройний табір слова, відданого служінню Батьківщині.

Батьківщина!

Крім неї, крім її страждань і гніву, крім її боротьби для нас не існувало нічого.

І коли нам часом було і холодно, і голодно, то одна золота думка гартувала наші серпя, повні любові до партії, до синів Вітчизни, що у стальних шоломах, як ангели відплати, стояли муром сердець і заліза проти озброєного зла, озброєна правда проти озброєного зла, і ми, коли нам ставало дуже важко, думали: "А на фронті ше важче".

Нам хоч смерть не дивилась у вічі, а там... Там...

В те вогняне "там", де вирішувалась доля не тільки наша, всіх простих і чесних людей на землі, летіли наші думи і серця...

Восени 1942 року частину нас, письменників, запросили до Москви на літвиступи.

В Москві я зайшов до т. Коротченка 14, що сидів за столом з намагніченими гнівом і безсонням сталевими очима.

Я спитав його:

— Какой у меня способ мышления...

І серце моє, що здригнулося від щастя, почуло:

— Большевистский. Я сказав:

— Я хочу працювати в Москві, тут ближче до фронту.

Дем'ян Сергійович погодився.

Тоді я попросив дозволу його поцілувати.

І він вийшов із-за столу, і я поцілував його, як брата, як батька...

Такий я був наелектризований бурею, що гриміла і в серці, і кругом...

Я працював і в українському радіокомітеті, як поет, і в Українському партизанському штабі у т. Строкача 15, куди мене послав т. Корнієць 16.

Партизанам я писав вірші і навіть одержав листа од т. Ковпака, де він писав про те, що він робить на черепах фашистів: "Це тільки цвіточкп, а ягодки будуть впереді!.."

LXII.

Микита Сергійович викликав нас на фронт—Тичину, Рильського і мене.

Тичину тоді призначили наркомом освіти України, яку ще мали тільки звільнити, а Рильський працював над словником 2, і вони не поїхали.

Поїхали Головко, Малишко 3 і я.

Про це я багато сказав у поемі "Вітчизна" 4.., яку Прожогін так нечесно "критикував", коли мене потім били за вірш "Любіть Україну!".

Але про це — потім.

Ми бували іноді на передовій, маючи базу глибокого тилу, при штабі Воронезького фронту.

Годували нас не дуже гарно.

Перше було завжди з трофейних картопляних очистків, і в мене дуже болів живіт.

Микита Сергійович іноді запрошував нас до їдальні штабу фронту і підгодовував нас.

Я наїдався так, що в мене живіт ставав, як тугий мавританський барабан.

Одного разу Микита Сергійович показав нам фото свого сина льотчика, що загинув смертю хоробрих.

Коли Микита Сергійович розповідав нам про смерть свого сина, він якраз тримав у правій руці повну ложку супу, а в лівій фото сина.

І мене вразило, що ложка супу в його руці не здригнулась, не пролилося з неї ні краплі, хоч у душі срібноголового воїна бушувала буря...

Я іію бурю чув своїм серцем, повним любові до людини, що так любила і любить Україну, що уособлювала для нас її, якій, як і йому, належали наші гарячі і вірні серця.

Я з захопленням дивився на нього, на цей залізний спокій батька, серце якого обливалося кров'ю жалю за сином.

А от і веселе, власне, це веселе могло кінчитися дуже сумніїм.

Ми були в Сьомій гвардійській армії.

Наша "база" була в селі, де розташувався політвідділ армії.

Коли ми приїжджали з передової, — вона проходила берегом Дінця — золотої ріки мого дитинства, — і німці били з-за неї по нас із важких гармат, так хлопчик господаря хати, де ми жили, завжди зустрічав нас так:

— Ну, как дела, пацаны? Закурить есть?

І от стою я у дворі в солдатському — в солдатській гімнастерці, в офіцерських темно-синіх галіфе й кирзових чоботях, пілотці й портупеї, з "тете" на боці та "Знаком Пошани" біля серця. Ми тоді ще не були атестовані і не мали звань.

Підлітає до воріт подвір'я, в якому я стояв, мотоцикл з передової. Мотоцикл із човником, у якому сидів маленький, нервовий і гарячий генерал.

Рукою в чорній рукавиці він зробив владний і гострий жест, мовляв, біжи!

Я йду до нього.

Тоді він кричить мені:

— Эй, ты! Бегом!

Я йду до нього.

Підходжу до човника і кажу маленькому генералу:

— Вы поосторожнее. Він:

— Ты кто такой! Я:

— Писатель украинский. Він:

— А-а! Извиняюсь. Скажите, пожалуйста, где здесь политотдел армии?

— Я не знаю. Но здесь есть товарищи, которые должны знать.

Генерал вилазить із човника і йде за мною, нетерпляче хльоскаючи стеком по блискучій халяві свого чобота.

Я трохи відчинив ворота сарая, де Головко, Малишко і кореспондент "Радянської України" майор Купцов грали в карти і випивали горілку.

Я тихо сказав Малишкові:

— Андрію! Тут тебе хоче бачити один громадянин.

Малишко вийшов, позіхаючи і мутно кліпаючи своїми японськими оченятами та ще з рухами скуки, байдужості і втоми.

Він ще як слід не розгледів генерала, як той бурею гніву налетів на нього:

— Ты как стоишь!..

І т. д.

Малишко тільки злякано і зблідло стояв, виструнчившись перед генералом, а той одводив на ньому свою душу.

А потім лукаво глянув на мене і спитав:

— А может быть, это тоже писатель? Я сказав:

— Да. Писатель.

Тоді генерал з словами: "Я тоже люблю літературу", — пішов від нас, нервово хльоскаючи стеком по блискучій халяві свого чобота.

А Малишко гірко образився:

— А чого ж ти мені не сказав? Він же міг мене розстріляти...

А я пішов за сарай і заплакав з образи, що генерал кричав на мене і називав "ти".

LXIII.

Танковий корпус нагородили гвардійським званням, і ми були в цьому корпусі.

Мене вразив командир танкового батальйону, молодий хлопець в парусинових чобітках, що швидко і заклопотано ходив між танками. Він був невисокого зросту і дійсно нагадував мені підлітка. Всі танкісти були молоді, молоді.

Це ж було перед битвою, а вони себе тримали так, ніби не вони мають ринути крізь океани ворожого вогню визволяти рідну землю України.

Серед них були сини різних народів нашої Батьківщини, і всі вони були, як брати, що йшли з вогню в вогонь від легендарного Сталінграда.

У бліндажі один танкіст, що недавно був кавалеристом, гаряче доводив усі переваги коня над танком, як живої енергії і дружби кавалеристів над дружбою танкістів.

Але його розбили по всіх пунктах, і він, тяжко зітхнувши, погодився.

Мабуть, він сумував за своїми друзями і конем...

Перемагають армії з молодим командним складом. Я чув чи читав про це.

Я написав для танкістів від їх імені вірш "Клятва танкіста" з нагоди близького вручення їм гвардійського прапора і читав йото їм.

В цьому вірші, що потім поклав на музику фронтовий композитор і виконувала фронтова капела, танкісти клялися визволити Україну, на священну землю якої вони уже вступили і стали грізними арміями над Дінцем, клялися нищити ворогів і відплатити їм за муки нашого народу.

Клялися сини всіх народів разом із синами України, і ця клятва звучала, як грім у моєму серці.

Вони мені сказали (молоді, запорошені, прекрасні в своїй героїчній і жертвеній молодості):

— Товарищ Сосюра! Не беспокойтесь, все будет сделано!

Вони потім бронею і серцем зустріли на Курській дузі безумні орди бронірованої ночі, трохи угнулись їх зоряні лави, але не прорвав їх ворог, бо угнуті ряди героїв майбутнього комунізму туго вдарили в криваве лице нападника, і армії переслідування, що були напоготові, погнали фашистів туди, де Україна простягла своїм молодим визволителям руки в напіврозірваних ланцюгах...

Але я вже не був свідком гігантської битви на Курській дузі, бо рука, що берегла мене, повернула мене в Москву.

Сказали, що телеграмою викличуть мене знову на фронт. Але я так і не дочекався тієї телеграми.

І почалося щастя міліонів, щастя визволення загарбаних ворогом міст і сіл Батьківщини.

Все далі і далі на захід ішли полки визволення й відплати.

Салюти, салюти, салюти!..

Небо Москви ритмічно гриміло гарматними [салютами] і сіяло різнобарвними огнями ілюмінацій, щовечора воно сіяло...

Уже Харків залило сонце Батьківщини...

Донбас обнімав крилатих вісників весни людства...

А вогненна лавина визволення котилася все далі й далі...

Полтава!..

І нарешті — Київ!!!

Урядовим поїздом ми летіли полями України, що витирала сльози щастя з своїх безсмертних очей, ми летіли на мітинг інтелігенції, що мав бути з нагоди визволення Києва.

Минуло кілька днів, як одгриміли битви за серце України Київ...

І от уже це серце б'ється в грудях соціалізму.

Ми поїздом їхали до Дарниці, а там машинами [і] через понтонний міст у Київ.

Дніпро...

Ніякі слова не передадуть нашого щастя...

А повз нас гриміли танки, вони, сиві од інею, йшли і йшли по Шевченківському бульвару туди, де йшов грандіозний бій за все нові міста і села України.

Це ж саме творилось і в бою за визволення інших республік Країни Рад, тимчасово залитих гадючою тьмою свастичних ночей...

Руїни, і рани, і щастя, щастя, щастя...

Воно переважало все, йому підкорені були і наші серця, і серця блідих, виснажених братів і сестер, що вийшли до нас із печер ночі, назустріч сонцеві і щастю, щастю, щастю...

Звичайно, біль незліченних ран і втрат іще тьмою муки за сяйвом радості в очах врятованих коливався, як ніч, що відходила перед багряними прапорами світання...

Моя особиста радість, радість повороту і перемоги, зникла в загальній радості, і від того здавалося, що серце не витримає щастя, що потоками заливало його, що летіло в нього з мільйонів таких же сп'янілих од щастя сердець...

Але ворог зробив останню спробу повернутії Київ. Він узяв Житомир, і ми вже чули глухий і зловісний гуркіт канонади, що поволі, але невпинно наближалась до нас.

Мітинг не відбувся, і нас перекинули на лівий берег Дніпра.

І знову поїзд летів, а його шукали фашистські самольоти і ніяк не могли знайти.

Ворога одігнали.

Та уряд і ЦК були ще в Харкові.

Коли ж ворога одігнали ще далі, знову засіяли перед нами Лавра і колоїш будинку ЦК над Дніпром, знову рідні вулиці, чорні руїни Хрещатика, вітер в покрученому вибухами залізі і, як очі мерців, порожні вікна розбитих гнізд, відкіля до війнп лунали музика і сміх щасливого життя, що ще не знало смертної тривоги, не чуло переривчастого реву фашистських моторів над золотими голівками дітей...

LXIV.

Там, на заході, іще гримить битва гігантів, щоправда, фашистський гігант, коли тікав від нас, ставав все меншим і меншим, поки не обернувся на гнома під безпощадними ударами меча Червоного богатиря... Але ще ворог пручався і намагався удавати, що він не гном, а той же бронірований гігант, що топтав наші поля і серця своїми чобітьми, залитими кров'ю і мозком масових розстрілів, тортур і погромів.

Тепер міліонний месник ішов по його полях з сходу і заходу, з двох боків били фашистського звіра...

А тут, на визволеній землі нашої спільної Матері, всемогучий труд почав загоювати страшні рани...

І руїн ставало все менше, вони танули, наче сніг на сонці...

Битва за хліб кипіла на полях Батьківщини...

Ну, та це все відоме вам, дорогі читачі...

А де ж, ви скажете, Третя Рота?

А Третя Рота в моєму серці, як море в краплі його води.

І про Третю Роту ще буде мова.

LXV.

Повний щастя перемоги і радості повороту на Україну, я в 1944 році написав вірш "Любіть Україну", який студенти просили мене по кілька разів читати їм на літвечорах.

Поет Олекса Новицький 1 надрукував "Любіть Україну" в "Київській правді", а Леонід Новиченко 2, як редактор, передрукував його в нашій "Літературній газеті".

Цього вірша я написав внаслідок таких фактів...

Ще в Башкирії, в Уфі, коли Україну розпинали криваві окупанти, одна така сказала при мені й Юрі Кобилецькому:

— Как я соскучилась за украинским салом! Кобилецький:

— А за украинским народом вы не соскучились? І в Москві теж одна така сказала, коли ми з молодим прозаїком із Західної України Ткачуком 3 ішли з нею по вулиці Горького:

— Для меня Родина — там, где мене хорошо.

Ткачук сказав:

— Свиняча філософія.

І ще Валентин Бичко 4 пожалівся мені, що днями за

порадою т. Мануїльського5 з одного номера газети "Зірка" знято шапку з такими словами:

Учітеся, брати мої, думайте, читайте.

І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь!..6

І ще:

Мова рідна, слово рідне, хто вас забуває, той у грудях не серденько, а лпш камінь має...7

Я не буду називати авторів цих слів... У відповідь на це і те, що було перед цим, я написав "Любіть Україну".

LXVI.

Часто я ходив і ходжу повз Софіївський собор, золотий гомін якого ще колись лунав над Києвом разом із гомоном Лаври (дзвони...), що оспівав у чудесних віршах молодий Тичина ', і згадую веселого, з світлими й сміливими очима, як у сільських парубків, Григорія Косинку 2, що жив у флігелі соборського подвір'я разом із своєю високогрудою жіночкою.

Я до них часто ходив, коли в 1925 році відпочивав у Дарниці.

Я так любив Григорія, золоте і співуче життя якого обірвала куля ката, і не фашистського одвертого ката, а ката, що підступно, кривавою

гадюкою заліз у наші лави і як багато і смертельно покусав він жалами куль серця нашого цвіту!..

Фашистське вимели сміття полки визвольною грозою... И багряний прапор наді мною благословля нове життя.

Тут над штиків колючим гаєм був клич; "Вперед, товаришії" І образ Леніна сіяє в моїй закоханій душі.

І ще я згадував, як я листувався з Грицем, які прекрасні українські листи він мені писав. Якби він жив, він став би нашим Тургенєвим у прозі, бо, як і Тургенев, він був поетом у прозі.

Ленін...

З іменем цим так багато зв'язано в нас. Це ім'я підтримувало наш дух у тяжкі години відступу і окрилювало в години гніву і відплати.

Я знов лечу у споминах назад.

Був призов ударників у літературу, по суті, шкідлива і непотрібна справа, яка пошкодила і виробництву, і робітникам (молоді робітничій), яким задурили голову, що вони одразу стануть геніями.

Щоправда, найталановитіші з них лишилися в літературі (одиниці), а багато, багато були тільки скалічені духовно, і нічого з них не вийшло.

Між ударників, призваних в літературу, походжали, як єгипетські жерці, і "священнодіяли" між них, хизуючись знанням Маркса, Леніна і Сталіна, цитуючи їх твори (така-то сторінка і такпй-то абзац, згори чи знизу) критики Коряк, Щупак і Коваленко.

Я запропонував їм при ударниках зачитати уривок з статті одного критика: "Його всі цитують, не друкують, а я вважаю, що це — хороший критик".

Вони поблажливо усміхнулись:

— Просим, просим!

Я їм зачитав цей уривок російською мовою, де йшлося про право людини на фантазію.

Коряк сказав: "Це— левое ребячество".

Щупак 3: "Це правий ухил".

А Коваленко 4: "Та це і— справжня контрреволюція".

Я сказав: "Товариші! Це — з Леніна".

Картина.

Але я знов повертаюсь до себе і знов лечу на чарівному коні уяви в близьке минуле, в Київ 1944 року, з якого я полетів у Харків тридцятих років.

Та чогось мій норовистий кінь, як тільки побачив золоту башню Лаври (їх було дві — одну разом із тілом церкви зірвали німецькі фашисти), метнувся на Донбас, правда, на мить, а потім знов у Харків, щоб уже в Кпєві продовжувати свій біг у вічність, щоб я сам собі (був) яснішим і для себе, й для своїх читачів.

Колись моя мати, побачившії, що я складаю вірші на папері, гнала мене на шахти збирати вугілля:

— Іди, сукин син, на шахти, нічим уже топити в хаті. А вірші хліба не дадуть.

Потім, пізніше, у Харкові, коли я став відомим поетом і коли в мене не було настрою писати, вона мені казала:

— Синочок! Чого ти не пишеш? Я тобі вже й чорнила і бумаги приготовила...

І я тоді написав "Дніпрельстан".

(І ще кінь метнувся на Донбас).

Мати мене часто била, коли я був підлітком, за сестру Зою, що мала дуже поетичну уяву і гіперболізувала все, що я робив із нею, перед матір'ю, а та, не розібравшись, у чім справа, і вірячії тільки Зої, люто накидалась на мене і била поліняками або полумиском по голові.

Нарешті мені набридло наставляти свою бідну голову під полумиски та поліняки, і я почав утікати від матері.

Та спочатку вона мене повертала під свої удари, удаючи, що хоче розірвати кофту на грудях, і істерично гукаючи мене.

Та потім я не повертався уже, бо коли побіг раз і мати кофти не порвала, більше вже не вірив їй.

Мені дуже не подобалось, що вона на мене кричала:

— Сукин сині Якось я їй сказав:

— Мамо! Чого ви себе лаете? Я ж не сучкин син, а ваш!

У матері було довге й чорне, аж до сині воронячого крила, волосся, і мій улюблений братик Олег дивився якось на нього задумано-захопленими карими оченятами і сказав:

— Мамо! Яке в тебе гарне волосся! Як у собаки!..

І знов Київ... Перон, дзвінки...

Ми їдемо в Москву для проведення декади української літератури та мистецтва.

Скільки радості!

В Москві нас дуже гостинно і гарно зустрічали — поетів, співаків, артистів...

Росіяни дуже люблять українців, як і ми їх, бо ми ж брати.

Радісно ми поверталися до Києва...

Та от, як удар страшного і несподіваного грому з безхмарного іieба, редакційна стаття "Правди" 5, в якій мене за вірш "Любіть Україну", за любов до України "в стягів багряному шумі" названо, по суті, націоналістом за те. що я нібито пишу за Україну поза часом і простором (а "знамен червоний шум!.." "Зойки гудків") і що Україна ("між братніх народів, мов садом рясним, сіяє вона над віками!")... Справа в тому, що "Правда" критикувала перший варіант "Любіть Україну", написаний у 1944 році, сім років тому, де був рядок:

"Без неї — ніщо ми, як порох і дим, розвіяний в полі вітрами", і цей варіант переклав Прокоф'єв,

А в збірці "Щоб сади шуміли", за яку я був нагороджений Сталінською премією 1-го ступеня, був надрукований вірш "Любіть Україну", в якому рядок: "Без неї—ніщо ми..." я замінив рядком: "між братніх народів...", щоб показати Україну не ізольовано од своїх соціалістичних побратимів і посестер.

Але "Правда" почала мене бити за перший варіант "Любіть Україну", що під цим віршем підписалися б такі недруги українського народу, як Петлюра і Бандера 6...

І скільки я не казав (коли мене почали бити у всеукраїнському масштабі, — всі організації!.. — і навіть у всесоюзному — шукали в кожній республіці свого "Сосюру" — ламали йому ребра, били під душу, як мене на Україні), і скільки я не казав, що я виправив "Любіть Україну", мені не вірили і били до самозабуття.

Корнійчук на пленумі письменників України кричав на мене (мабуть, з переляку, бо його теж критикували, але чемно і в міру):

— За який націоналістичний гріш ви продалися?

А Малишко вмістив в газеті "Радянська Україна" цілий підвал, у якому "доводив", що раз я був у петлюрівських бандах, то мені не можна вірити, що я на кожному вирішальному етапі становлення Радянської влади на Україні "був не з нами".

Його стаття була, по суті, ідеологічним ордером па мій арешт.

І теж Малишко робив це, як і Корнійчук, щоб одвести вогонь крптпкп од себе і сконцентрувати на мені, бо його, як і Корнійчука, своїм крилом зачепила критика.

Прожогін шукав націоналізм в моїй поемі "Вітчизна" і "знайшов" його там, де я писав про Україну, хоч у тій же поемі я з такою любов'ю писав про Білорусію, про Росію і Москву, як серце Вітчизни!..

Н. 7 дописався до того, що "Сосюра вже перестав бути прикладом для літературної молоді!".

Одразу ж після появи статті в "Правде" "Об идеологических извращениях" мене викликав перший секретар ЦК КПУ т. Мельников 8.

Він мені говорив, що я "представитель рабочего класса в украинской поэзии", що "у нас нет ни тени сомнения по отношению к Вам".

Внаслідок розмови з ним я написав покаянного листа 9, що був надрукований у "Правде".

А ще перед тим кореспондент прогресивної газети українців в Канаді приїхав, щоб перевірити, чи я ще є на світі, бо націоналістичні газети в Канаді писали, що я заарештований, і мене з цим кореспондентом у ВОКСі 10 сфотографували.

Коли я приїхав у Сталіне 11, ішла конференція молоді, на якій виступав секретар Сталінського обкому КСМУ.

Він говорив про "Любіть Україну", про те, що під цим віршем підписалися б Петлюра і Бандера.

Закінчивши промову, він сказав:

— А теперь слово имеет товарищ Сосюра! Мене зустріла електрична буря аплодисментів. Якось я сумно ішов по Червоноармійській біля Бессарабки 12.

Вулицею переходив юнак у міському костюмі з чемоданом у руках. Мабуть, студент. Він підійшов до мене і спитав:

— Ви — Володимир Сосюра?

— Я.

— Дозвольте потиснути вашу руку!..

Він потиснув мені руки і, не сказавши більше ні слова, швидко і схвильовано пішов від мене.

Я так розгубився від радісних сліз, що залили мою душу, що навіть забув спитати його, хто він такий.

То мені потиснула руку українська молодь.

І тільки це мене втримало від божевілля або самогубства, сталінські13 аплодисменти і цей потиск руки...

Але серце не витримало, і в мене почалися спазми коронарних судин, а потім досягла свого апогею гіпертонія.

Тільки це вже галузь медицини, а не ідеології, і за це я прошу пробачення у вас, мої золоті читачі!

Тільки медицина все ж зв'язана з ідеологією, власне, з ідеологічною боротьбою і любов'ю.

Серце почало протестувати уже після арешту моєї дружини 14, яку викликали в Міністерство Державної Безпеки телефоном, коли мене не було дома.

Так. Серце не витримало і почало давати грізні сигнали.

Муки особисті не такі вже й цікаві, тільки у нас трудно сказати, де починається особисте і де кінчається громадське.

Наскільки чудесний наш соціалістичний лад, що в ньому злиті з "ми" воєдино "я" кожного з нас.

Колись мені одна стара більшовичка сказала:

— Переживайте всегда с народом. Если радость, она будет большей, а если горе — оно будет меньшим.

І в цьому моє щастя, а може, й сила, що я ще до поради старої більшовички переживав завжди (і переживаю) з народом.

Я знав, що не в мене одного таке горе, хоч я ще вірив, що НКВС — меч диктатури пролетаріату, і раз заарештували Марію — значить, було за що.

Це говорила моя свідомість, а серце кричало, і плакало, і билось об ребра кривавими крилами, як підстрелена птиця.

І я страшно угнувся духовно, як поет і як людина...

Це дало право С. сказати на поетичній секції про мене: "Сосюра — вже смердючий труп".

Правда, товариші, і навіть Малишко (він іноді буває хорошим), всипали С. за мене.

А він щось белькотів, що він так сказав для користі літератури...

Та товариші в переносному смислі зробили із С. "смердючий труп".

Це було ще за доби "культу".

До Києва приїжджали російські письменники, і з ними приїхав Назим Хікмет 15.

І теж цо було ще за Сталіна.

Хікмет попросив Малишка познайомити його зі мною і при товаришах сказав мені:

— Я читал ваше стихотворение "Люби Украину" и никакого национализма в нем не нашел.

Після Сталіна почалося [оздоровлення] літературної атмосфери.

Стало легше дихати і співати.

Але за кілька днів до розгрому Берії16 і його бандитів уночі — дзвінок.

Дзвонив той же, що заарештував дружину:

— Зайдите в министерство. За вами придет машина (з таким-то номером), вы садитесь в нее и приезжайте к нам.

Я вийшов.

Машина з указаним номером уже чекала на мене. В ній був один в чорному. І я з ним поїхав в Міністерство безпеки.

Ще до цього за мною вже ходила тінь смерті. В неї були жовті штиблети, світло-шоколадний костюм і безбарвне обличчя нальотчпка.

В міністерстві той, що мене привіз, завів до одного кабінету і зник.

В кабінеті було двоє в військовому. Один стояв, а другий сидів за столом.

Я показав свою перепустку, і той, що сидів за столом, забрав її в мене і замкнув до шухляди.

Ясно.

Мені сказали, щоб я почекав.

Сиджу, чекаю...

А вони. ті двоє, про щось жваво і весело розмовляють, здається, про концерт, про гру артисток...

Мовляв, вжиття уже летить повз тебе, а ти, птичко, уже в клітці",

Довго я так чекав, а вони не звертали на мене уваги, ніби я — порожнє місце.

Очевидно там, нагорі, по прямому проводу питали згоди на мій арешт одну людину, що простягла благовісну руку над моєю головою і сказала:

— Сосюру не трогать!

І чорна рука, що вже добиралась до мого серця, щоб стиснути його смертно своїми гострими, закривавленими кігтями, одійшла в морок...

Тоді зроблено було такий крен.

Заходять двоє у військовому, рангом вищі за тих, що застосовували до мене прийом "психологической пытки", і один з них сказав:

— Владимир Николаевич! С вами хочет поговорить министр.

Ми пішли нагору.

Зайшли до кабінету міністра.

Це був Мешік 17, потім розстріляний разом із Берією й іншими претендентами на криваву владу над тероризованим народом. Вони хотіли навалити Гімалаї трупів до тих, що вже навалили, але... не вийшло!

Мешік, коли я привітався з ним, запросив мене сісти.

Я сів.

Він дивиться на мене і мовчить.

Я теж мовчу.

Мешік:

— Чого ви мовчите?

— Я жду, що ви мені скажете. Мешік:

— Чого ви не даєте до друку ваших віршів? Ви що, протестуєте проти критики?! Я:

— Ні, я не протестую. Вірші я пишу, але мене не друкують. Мешік:

— Хто вас не друкує?

Я:

— Газети, і журнали, і видавництва. Я вже давно, давно дав у "Радянський письменник" велику збірку поезій "За мир", але її й досі маринують.

Мене. між іншим, уже не друкували два роки ніде і не дозволяли виступати перед народом.

Тобі кажуть "виправляйся", а не друкують, як же я буду виправлятись?

Смілянський правильно говорив, коли його били:

— Коли шахтьор помилився, то його ж не виганяють із забою, а дають йому змогу там же, в забої, і виправлятися!..

Мешік:

— До вас ніхто не заходив з націоналістичного підпілля? Я:

— Ні! Навпаки. Мені присилали загрозливі листи. Мешік:

— А як ви живете матеріально? Я:

— Не вилажу з ломбарду. [Здав] речей на 10 000 крб. Мешік:

— Так ви мені напишіть листа про те, хто вас не друкує, і завтра у вас буде наш товариш. Ви передайте йому ліиста до мене і дасте йому переписати номери ломбардних квитанцій.

Я попрощався з ним і пішов.

А той, що відібрав у мене перепустку і замкнув її в шухляду письмового столу, з такою люттю і темною ненавистю у східних очах дивився на мене, а рука, рука ката, віддавала мені перепустку.

Я, не попрощавшись із ними, вийшов.

А через деякий час та рука, що сказала своїм благовісним жестом: "Сосюру не трогать", повернула мені з далекої засніженої тайги мою дружину.

Це вже було після розгрому Берії.

LXVII.

Вічно сіятимуть у вікнах зорі легендарного Сталінграда, де почався гігантський розгром синьомундирних нападників, кривавих слуг ночі людства, що хотіли поглинути наше сонце.

Вічно сіятиме у віках прапор перемог, що злетів над пожарами фашистського Берліна, як багряна птиця відвойованого щастя міліонів.

Вічно сіяти стягам народної влади над столицями вільних серед вільних, кому простягнули міліони червоних переможців світлу і добру руку допомоги на Заході і на Сході.

З вічним відсвітом останнього зльоту світової перемоги в серцях ми живемо і творим Комунізм.

І ніякі атомні і водневі грози не зупинять ходи міліонів на верховини вселюдського щастя. З кожним днем ми все дужчі, а вороги миру — все слабші.

Це так, як ще за громадянських битв юнак, червоноармієць, що потрапив в полон білої смерті, сказав оскаженілим ворогам (це було в дні агонії контрреволюції):

— Мы все прибываем, а вы все малеете...

Так. Ми все прибуваємо, а вороги все маліють, і це вже не в масштабах колишньої Росії, а на всій земній планеті.

І якось на фоні гігантських подій у всьому світі трохи чудно і ніяково говорити про долю поета, що вийшов із золотої Третьої Роти і снігами Червоної Зими йшов крізь огняні контрасти грози, що гриміла над Батьківщиною, йшов і йде з міліонами весни мільйонів, з п'ятикутною зіркою на чолі і в серці.

Я — крапля в багряному океані народної боротьби, і в мені, його краплі, відбилась уся його краса і велич, і в мені ревли його бурі, коли він ішов грізними валами на збройний штурм фортець старого світу, і в мені він сія чудесною красою в ці дні, коли він іде на трудовий штурм старого світу во ім'я Миру і Комунізму.

Післямова

В клубі Ради Міністрів були збори активу радянської інтелігенції, які вели письменники.

Збори були присвячені підсумкам роботи XX з'їзду нашої партії.

Всі радісно вітали все те, що геніально накреслив історичний з'їзд переможців ночі.

Було урочисто й святково.

І от виступає Корнійчук і в своїй промові, між іншим, сказав:

— Марно критикували Сосюру за вірш "Любіть Україну". Нічого ворожого в цьому вірші немає. Це патріотичний вияв душі поета.

Я дивився на обличчя, і всі вони злилися в моїх очах в одну туманну пляму од сліз, що залили мої очі...

Потім виступав Малишко і теж у своїй промові — палкій і пристрасній, в якій його серце од гніву на ворогів народу навіть кинуло своє полум'я і на тих, хто ні сном, ні духом до них не причетний, Малишко теж сказав про мене, що марно мене били, що нізащо мене калічив Каганович...

І я од радості все простив — і те, що кричав на мене Корнійчук, і статтю Малишка в "Радянській Україні" проти мене, і все і всім дезорієнтованим братам, що били мене так, що аж серце гуло од ударів.

Ви ж знаєте, як у нас уміють бити!

Я всім прощаю і всіх люблю.

Люблю навіть Н. і С. К.

А ще дужче я люблю свою Донеччину і Третю Роту, що провідною зорею світла, світить і буде світити мені на поетичній путі, зливаючи своє сяйво з зорями Комунізму, що все більше і все ближче сіяють на нашому трудовому небі.

Літо 1926 року — Харків. Зима 1942 року — Москва. Зима 1959 року — Київ.

Поетичну музу Володимира Сосюри справедливо називають голосом ніжності і правди, адже вона могла звучати не тільки солов'їне, а й бути

"мов вибух динаміта" у дні заграв та суспільних бід, а якими доводилося не раз стрічатися поетові на нелегкій, а іноді й тернистій життєвій дорозі.

Дитинство і юність майбутнього поета минали в донецькому краю, де звучала здебільш російська, це своєрідно відбилося у лексиці роману, а вже потім українська, молдавська, грецька та інші мови, але там найдзвінкіше лунала пісня українська. Багато пісень знала й співала мати смуглявого первістка Антоніна Дмитрівна Сосюра, а ще більше він чув їх у часи мандрівного дитинства, коди в пошуках заробітків батько з сім'єю часто переходив від села до села, від селища до селища, та знову й зіюву повертався в задимлений рідний Донбас. Мабуть, тому "красу і силу" шахтарської землі В. Сосюра оспівав так, як, певне, ніхто з інших радянських поетів, бо амалоліт пізнав ціну скибки хліба й копійки, здобутих власними руками.

Про це і починається розповідь в романі "Третя Рота", "як золотий дитинний сон" перетворився в страшну реальність для сім'ї Сосюр — жити після смерті батька у чужій хаті-хворостянді і бути постійно голодними. Багато цікавих і досі не знаних фактів із життєпису поета розкривають сторінки цього автобіографічного твору, над яким В. Сосюра працював з перервами в 1926—1930-му, в 1942-му і 1959 роках.

В листку по обліку кадрів, заповненому 17 травня 1957 р., В. Сосюра про своє навчання і трудову діяльність повідомляв таке:

"Літо 1909 — осінь 1909 — учень бондарного це-ау Донецького содового заводу, м. Верхнє.

Зима 1909 — весна 1910 — телефоніст Донецького содового заводу, м. Верхнє.

Літо 1910—осінь 1910 — чорноробочий у каменоломнях.

Весна 1911—літо 1911—чорноробочий Донецького содового заводу, м. Верхнє.

Осінь 1911—літо 1914 — учень двокласного міністерського училища, м. Верхнє.

Осінь 1914 — осінь 1915 — учень трикласного нижчого сільськогосподарського училища на станції Яма Північно-Донецької залізниці.

Осінь 1915—літо 1916—учень маркшейдерського бюро Донецького содового заводу, м'. Верхнє.

Осінь 1916—осінь 1918—учень трикласного нижчого сільськогосподарського училища на станції Яма.

Осінь 1918— зима 1918—член повстанської робітничої дружини Донецького содового заводу, м. Верхнє.

Зима 1918 — осінь 1919 — козак петлюрівської армії.

Осінь 1919 — зима 1920 — військовополонений денікінської армії.

Лютий 1920—квітень 1921 — червоноармієць, курсант військових політкурсів, політпрацівник.

Весна 1921 — осінь 1921 — інструктор преси при ЦК КП(б)У.

Осінь 1921 — осінь 1922 — член оргбюро Пролеткульту України.

Осінь 1922 — літо 1923 — студент Комуністичного університету імені Артема.

Осінь 1923 — літо 1925 — робфаківець Харківського інституту народної освіти.

1923—1925, 1925—1941 — літературна робота, Харків, Київ.

Літо 1941—літо 1944 — пропагандист при ЦК КП(б)У, старший співробітник Академії наук України, літпрацівник партизанського штабу України, військовий кореспондент фронтової газети.

З 1944 р. — на літературній роботі".

Цієї ж хронологічної канви В. Сосюра дотримувався і в романі "Третя Рота", де за кожним виділеним відрізком часу, за кожною датою — цікаві розділи книги його життя.

Про роботу над романом "Третя Рота" маємо цінні авторські свідчення, насамперед із архіву поета, а також із розповідей його сучасників, яким часто доводилося бути і його першими слухачами, і критиками. Поет майже ніколи не мав творчих таємниць, міг навіть творити на людях, повністю поринаючи у світ поетичних образів, у чому можемо переконатися, прочитавши цей роман.

Одне з найповніших авторських свідчень про історію написання "Третьої Роти" таке: "Я почав писати прозою роман-трилогію про своє життя ще в 1926—30-х роках. Уривок цього роману був надрукований в журналі "Червоний шлях", №10, за 1926 рік ("З минулого"). Весь же роман називається "Третя Рота" — 1. "Володька"; 2. "Крізь вогонь"; 3. "Поет". Надрукований уривок був про громадянську боротьбу на Україні, про трагічний період моєї молодості... Я відклав його і через 12 років повернувся до нього, в 1942 році, в Москві. Так як не було машиністки, яка б могла друкувати українською мовою, то я диктував їй на російській мові (почав з дитинства, вірніше, повернувся до нього, щоб потім писати про роки юності і дійти до старості). Я продиктував машиністці шістдесят сторінок і цей початок роману давав читати Клименту Єфремовичу

Ворошилову як моєму землякові. Він теж із Третьої Роти, і його соратником по громадянській війні був мій дядя Іван Локотош, двоюрідний брат моєї матері, бувшої робітниці патронного заводу в м. Луганську. Товариш Ворошилов прочитав початок роману і побажав мені через Пономаренка успіху. (Я передавав рукопис через т. Пономаренка, у якого був друг по батрацькій молодості кубанець Сосюра із станиці Брюховецької, де живе половина Сосюр). Тов. Ворошилов побажав мені успіху і порадив випустити фізіологічні моменти, що я і зробив.

Після Вітчизняної війни, осінню 1959 року, я повернувся знову до роботи над романом і в чорновому вигляді закінчив всі три книги трилогії весною І960 року. Редакція газети "Молодь України" попросила у мене (т. Семенець, редактор) цей роман, щоб друкувати його з номера в номер газетним варіанто"!, про що повідомила своїх молодих читачів" 1.

Але газетну публікацію роману було обірвано буквально на першому слові — вольове рішення одного діяча виявилося сильнішим від бажання молодих читачів республіки ознайомитися з цим новим в українській літературі і оригінальним твором мемуарного характеру. Адже в той час жанр мемуаристики ще не був таким популярним, як тепер, тим більше — писати гостро й сміливо про недавнє минуле, згадувати добрим, а іноді й критичний словом декого із своїх сучасників—для цього треба було мати мужність великого поета. Радості автора, який побачив початок роману на сторінках молодіжної газети, здавалося, не буде меж. Але не меншою була й гіркота, коли одним телефонним дзвінком було вирішено долю цього твору. Як спомин про ті гіркі часи, залишилася байка В. Сосюри "Дрозд і Соловей", яка теж дещо додає до історії газетної публікації, принаймні допитливий читач може легко визначити, хто ж був тим "вольовим діячем", що припинив друкування роману.

Дрозд-бюрократ послухав Солов'я І подзвонив в редакцію, де птиці Усі підлеглі: "Забороняю я Вам друкувати Солов'я дурниці.

Він націоналіст! Усе за зорі лине. В поезіях його не труби, а трава!.. Його не раз, не два вже били за Вкраїну Так, що у другого одпала б голова, А він не кається і все співа, співа..."

Та Соловей не змовк, Дрозда він не злякався, — Він знову заспівав, що аж за боки взявся, Як він співав в години злих заграв, І байку про Дрозда й про себе написав.

25.III.60.

Третьою спробою донести до читача цей твір уже після смерті автора стала скорочена публікація в десятому томі творів поета (Київ, "Дніпро", 1972, с. 84—155). Із наявних в останньому зведеному, авторському варіанті є понад шістдесят розділів, а до видання потрапило лише двадцять шість (за редакторською нумерацією). До того ж і надруковані розділи були піддані значному скороченню без відповідних позначок, приміток і т. ін.

Найширшу публікацію роману здійснено в журналі "Київ" (1988, №№ 1—2). Невеликі фрагменти друкувалися також у дні 90-річчя з дня народження поета в газетах "Літературна Україна", 7 січня 1988 р., "Вечірній Київ", 4 лютого 1988 р. та в "Литературной газете", 11 травня 1988 р. (переклад Н. Висопької). Дана публікація—це повний текст останньої авторської редакції, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР у фонді В. Сосюри.

"Третя Рота" має багато варіантів і редакцій, починаючи з ранніх рукописів і кінчаючи останньою зведеною (роман-трилогію перероблено в один твір), що була передана до публікації газеті "Молодь України". Цю редакцію можна вважати виявом останньої волі автора, оскільки, як видно із цитованого вище свідчення В. Сосюри, трилогію було завершено "в чорновому вигляді". Навіть в останній, зведеній редакції, автор не зміг уникнути повторів у описі деяких подій, а в чорновому варіанті трилогії їх порівняно чимало. Ширший варіант, незважаючи на свою незавершеність,

теж заслуговує на публікацію, але в академічному виданні, де основним текстом, очевидно, вважатиметься остання зведена редакція 1959 р.

У багатьох віршах і поемах В. Сосюри, починаючи з "Червоної зими", можна прочитати рядки, які мають пряме відношення до біографії поета. В одних творах ліричний герой легко ототожнюється з автором, а інші, без сумніву, повністю присвячувалися якійсь конкретній події з його життя, тобто є сторінками біографії, трансформованої через творчу уяву. От де можна майже без заперечення погодитися із давньою істиною, що життя поета — у його творах.

У поемах "Оксана" (1922), "Віра" (1923), в епопеї "Залізниця" (1923—1924; складається із п'яти поем), "Вчителька" (1928—1929), "Заводянка" (1927), "Минуле" (1930), "Галичанка" (1931) і особливо у віршованому романі "Червоногвардієпь" (1937—1940) зустрічаємо опис тих же подій і ті ж імена героїв, які набагато ширше і конкретніше описані в "Третій Роті". Очевидно, як слушно зауважував і сам В. Сосюра, "про різні речі есть і різний спів, і різні форми, бо життя строкате...". Паралельне відтворення яодій в поезії і прозі було викликане, очевидно, не лише бажанням докумепталізувати свою біографію: можливо, автор усвідомлював той факт, що поезія може бути лише піснею своєму народові, а не літописом його доби. Якщо в поетичних творах В. Сосюра мав право на творчий домисел, то в автобіографічному романі він з документальною точністю прагне відтворити побачене і пережите ним на життєвій дорозі. "Третя Рота" — це твір, в якому автор намагався сконцентрувати все те, про що частково йшлося в багатьох поезіях: і про важке дитинство, і про буремно-трагічну юність, і про перші кроки в літературі, які він робив при допомозі відомих українських письменників. Часто автор не обминав й трагічних моментів нашої історії, і свої власні невдачі трактує як наслідок всенародного горя, коли від окрайця хліба, од лихого чи доброго слова залежало людське життя.

Напоєний романтикою революції і громадянської війни, а також численними гаслами про соціальне й національне визволення, В. Сосюра, як і багато його сучасників, не зміг вникнути у політичний зміст

тогочасних гасел, а тому й зазнав тяжкого "ходіння по муках". Поет із гіркотою й болем зізнається 1924 року:

І пішов я тоді до Петлюри, бо у мене штанів не було. Скільки нас отаких біля мурів од червоної кулі лягло!..

Згодом чиєюсь "дбайливою" рукою були "поліпшені" останні два рядки цієї строфи:

Скільки нас, отаких, через журу покидали востаннє село!

Можливо, це редагування належить і самому автору, але його можна віднести до того часу, коли пошуки "автобіографізму" в творах призводили часто до трагічного завершення людських доль і до такого явиша як самоцензура:

письменник змушений був писати не все те, що думав і мав сказати читачеві.

У романі "Третя Рота" описано сцену розстрілу гайдамаками двох білих льотчиків, яких випадково збили на станції Нирковій. ('Один капітан (поранений), а другий—стрункий і спокійний, з мармуровим шляхетним обличчям, нащадок графа Потьомкіна. Цей, з мармуровим обличчям, зняв з пальця свого персня, подав його осавулові нашому і сказав:

"Передайте моей жене..." В лютому 1926 року поет пише ліричну баладу "Перстень", яку друкує тоді ж у журналі "Червоний шлях". У тому ж році він розпочав і роботу над споминами "З минулого", надрукованими в десятому номері "Червоного шляху", що увійшли згодом до роману "Третя Рота" із незначними скороченнями.

Трагічні епізоди з періоду громадянської війни на Україні не давали поетові спокою навіть у післявоєнний час. 25 червня 1948 р. В. Сосюра

пише вірш про моторошну сцену розстрілу петлюрівцями махновців, яку йому довелося свого часу спостерігати і описати в "Третій Роті":

Я пам'ятаю дзвін церковний

біля огради, край села,

команди крик і жах безмовний,

де кров розстріляних текла.

Я одного забуть не смію,

як умирав він в ту зиму...

Йому штиком пробили шию,

і з рота вийшов штик йому.

Було це зранку, після бою,

На білий сніг багряний мак...

Юнак поблідлою рукою

Схопив кривавий той гостряк...

Кругом розстріляні лежали,

а він отак і занімів,

неначе смерті чорне жало

із горла видерти хотів.

У поемі "Розстріляне безсмертя" (1960) В. Сосюра ще раз повертається до цього жахливого епізоду, переконуючи і себе, і читача, що "цього не викреслиш із серця", що такі трагедії були можливі лише тоді, коли "весь світ стогнав в гігантськім герці, й земля кипіла в боротьбі..." Недаремно епіграфом до "Поеми другої" в епопеї "Залізниця" поет з гіркотою записує щире зізнання: "Я прийшов на станцію Революція, коли ударив другий дзвінок".

Поема "Володька", над якою В. Сосюра працював у лютому 1943 р. в Москві (паралельно з романом "Третя Рота"), була спробою описати в поетичній формі спогади про своє дитинство і юність:

Де гнуться рейки од заводу і над Дінцем ридає дим, мені приснилась Третя Рота і я собі, як був малим. Ведуть батьки мене за руки по золотій, в піснях землі, і тонко, тонко закаблуки об рейки стукають малі... Сидить дідусь у кабінеті і пише щось... Життя мов!

Ти, як стріла в бринливім леті...

О України піснечари, мій золотий дитинний сон!

І, нарешті, в архіві В. Сосюри залишилися спроби віршованого роману "Третя Рота", публікувати які автор не став, знаючи, очевидно, що після багатьох автобіографічних віршів і поем цей твір буде переспівом створеного ним раніше.

В. Сосюра визначає жанр "Третьої Роти" як роман (за первісним задумом—роман-трилогія). І, очевидно, з таким визначенням слід погодитися, хоч і не всі ознаки цього жанру проявилися в цьому творі. "Третя Рота" — це розповідь про власне життя, яким було — без прикрас, без самовихваляння і самолюбування. Ця розповідь співзвучна контекстові епохи, в яку жив поет. Можливо, в деяких місцях автор

допускає елементи суб'єктивізму (і це неминуче!) чи й помиляється в оцінці людських вчинків чи певних явищ, але в цьому він щиро зізнається на сторінках цього ж роману. Складні життєві обставини іноді загострювали стосунки із деякими його колегами по перу, але на спільному шляху боротьби і шукань поет залишився вірним найвищим людським ідеалам, не погрішив проти правди. Переповідаючи, наприклад, про тимчасове загострення своїх взаємин із І. Куликом чи І. Микитенком, В. Сосюра нітрохи не применшує їхнього внеску в не лише загальну літературну справу, але й у вирішення долі його літературного таланту. А на відстані часу їхню трагічну загибель вважає трагедією всього народу.

Багато дослідників, відзначаючи документальну вірогідність мемуарів, чомусь вважають своїм обов'язком застерегти читача: мовляв, це джерело не позбавлене суб'єктивних оцінок автора, а дехто просто називав це суб'єктивізмом, не вникаючи в значення цього терміна. Іноді в сучасній науковій літературі (навіть тоді, коли йдеться про документальні джерела) вживається термін суб'єкі ивність як ознака, що знижує їхню історичну достовірність. Не переоцінюючи значення творів такого жанру, слід відзначити, що де — документи найповнішого самовиявлення і характеру людини, і способу її мислення, і підходу до оцінки певних явищ. Якщо ж автор, пишучи твір такого жанру, буде постійно думати про те, як сприймуть його сучасники або прийдешні покоління, то мимоволі стане рабом самопензури, позбавляючи таким чином науку найцінніших надбань — розкриття індивідуального (нехай навіть і суб'єктивного!) пізнання людини, суспільних явищ і т. ін. Намагання бути об'єктивним часто призводило до пристосування своїх думок до традиційних, що іноді будувалися не на достовірних фактах, а на загальних теоретичних судженнях. "Чим більше і щиріше мемуарист силкується перенести вповні, з усіма фарбами і тонами, той образ давно минулих подій, який лишився в його душі, — писав Іван Франко, — тим більша небезпека, що він до того образу додасть щось зайвого, пізнішого, нанесеного течією часу". В. Сосюра ніде не силує свого таланту, не приховує від читача навіть, здавалося б, невигідної йому правди, довіряючи йому найсокровенніше і найболючіше, що траплялося в його житті. І навіть

наявні елементи романтичного максималізму, а іноді й наївності дорослої людини нітрохи не знижують художніх вартостей цього твору.

Роман "Третя Рота" — це яскравий зразок мемуарної прози. При відсутності щоденників і наявності дуже невеликої кількості листів В. Сосюри цінність такого автобіографічного матеріалу надзвичайно велика. О. Пушкін дуже високо цінував твори такого жанру. У "Подорожі в Арзрум" він шкодує, що Грибоедов не залишив автобіографічних записів, і написати біографію поета — це обов'язок його друзів. "Замечательныг люди исчезают у нас, не оставляя по себе следов. Мы ленивы и нелюбопытны!" — ось який докір кидається сучасникам видатних майстрів слова, що має бути пересторогою для всіх прийдешніх поколінь. Говорячи про "Записки Бийрона", Пушкін немовби радіє з того, що вони пропали, але насправді бере під оборону генія, який часто бував незахищеним від натовпу з його іноді нездоровим інтересом до інтимних і побутових подробиць приватного життя: "Зачем жалеешь ты о потере записок Байрона? черт с ними! слава богу, что потеряны. Он исповедался в своих стихах, невольно, увлеченный восторгом поэзий. В хладнокровной прозе он бы лгал и хитрил, то стараясь блеснуть искренностью, то марая своих врагов. Его бы уличили, как уличили Руссо, — а там злоба и клевета снова бы восторжествовали. Оставь любопытство толпе и будь заодно с гением... Мы знаем Байрона довольно. Видели его на троне славы, видели в мучениях великой души, видели в гробе посреди воскрешающей Греции. — Охота тебе видеть его па судне. Толпа жадно читает исповеди, записки etc., потому что в подлости своей радуется унижению высокого, слабостями могущего. При открытии всякой мерзости она в восхищении. Он мал, как и мы, он мерзок, как мы! Врете, подлецы: он мал и мерзок — не так как вы — иначе" '. Але така думка не виключає й іншої позиції Пушкіна: у листопаді 1825 р. він писав свої мемуари, які змушений був знищити після грудневого повстання декабристів. При цьому він із властивим йому захопленням відзначав: "Писать свои Memoires заманчиво и приятно. Никого так не любишь, никого так не знаешь, как самого себя. Предмет неистощимый. Но трудно. Не лгать — можно; быть искренним — невозможность физическая. Перо иногда остановится, как с разбега

перед пропастью — на том, что посторонний прочел бы равнодушно. Презирать — braver — суд людей не трудно; презирать суд собственный невозможно".

Ще й досі багато щирих шанувальників таланту В. Сосюри — письменників, лікарів, учителів, вчених — розповідають цікаві епізоди, що перетворилися в легенди, як поет натхненно читав той чи інший твір, який так і залишився неопублікованим і невідомим сучасному читачеві. Міг навіть дати почитати рукопис і не вимагати його повернення, що й траплялося а його недрукованими творами. Створене своєю поетичного уявою він не вважав тільки своєю власністю — воно вже належало народу. Тепер же ця легенда став реальністю — читач одержує твори, які десятиліттями лежали в архівах і не були доступними навіть найвужчому колу дослідників.

Павло Тичина, даруючи авторові "Червоної зими" видання "Вибрані твори" (1957) у трьох томах, на першій книзі зробив такий напис: "Дорогому Володимиру Миколайовичу Сосюрі—одному з найбільших поетів Радянської України, — та ні, — поетів усього світуї Лірик, — а разом з тим сміливий, дерзновенний. Задушевний — а разом з тим — бойовий у нього тон, наступальний. Та хіба можна в короткому цьому напису висловити все те, що я про В. М. почуваю! З любов'ю давньою, "непреходящей" любов'ю П. Тичина".

Задушевність, сміливість і дерзновенність відчутні у романі "Третя Рота", в якому—життя Людини і Поета, віддане своєму народові.

КОМЕНТАРІЇ

ПРОЛОГ

Третя Рота — шахтарське селище в Донбасі (тепер селище Верхнє, що входить до м. Лисичанська Ворошиловградської області). Засноване 1721 р. як сторожовий пост Ізюмського козацького полку. Після ліквідації

козаччини там знаходилася Третя рота Бахмацького гусарського полку, звідки й походить назва.

1. Дебальцево — тепер місто обласного підпорядкування Донецької області, засноване в 1878 р.

2. Пономаренко Пантелеймон Кіндратович — товариш В. Сосюри, через якого В. Сосюра передавав для ознайомлення К. Є. Ворошилову в 1942 р. у Москві рукопис роману "Третя Рота".

3. ...Я віддав у Харкові оригінал цієї поеми діда в музей імені Шевченка... — Йдеться про музей поета в Харкові при Інституті Тараса Шевченка, на базі якого 1933 р. було створено галерею картин Т. Г. Шевченка в Харкові, а 1949 р. — Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві. Про долю рукопису поеми діда В. Сосюри тепер ніяких відомостей ніі виявлено.

4. ...він став учнем штейгерської школи. — Йдеться про навчання гірничої справи (маркшейдерії), що стосується просторово-геометричних вимірювань у надрах землі і на її поверхні з наступним зображенням контурів корисних копалин, гірничих виробок на планах і картах.

5. "Макар телят не ганяв". — Дуже далеко, в суворих необжитих місцях.

6. Гарібальді Джузеппе (1807—1882) —народний герой Італії, один із керівників революпійно-демократичного крила руху Рисорджименто — відродження національно-визвольного руху італійського народу.

7. "Андріеве стояния". — Очевидно, йдеться про свято на честь Андрія Первозванного (помер у середині І ст. н. е.) — одного з дванадцяти апостолів Ісуса Христа, який, за руськими літописами, проповідував християнство серед слов'ян Древньої Русі, побував біля

Киева і на дніпровському березі встановив хрест. На цьому місці збудовано Андріївську церкву.

I

1. ...заводська "кукушка" — побутова назва тодішньої марки невеликого маневрового паровоза.

II

1. Локотош Радя — двоюрідний брат матері поета Антоніни Дмитрівни Сосюри.

IV

1. Юзівка — тепер м. Донецьк.

VII

1. Кольцов Олексій Васильович (1809—1842) — російський поет, автор віршів про красу російської природи, значна кількість яких покладена на музику і стала народними піснями. Писав твори також і українською мовою; бував на Україні, де збирав пісні та прислів'я, написав твори про тяжку долю українського народу.

2. "Ну, тащися, сивка..." — В. Сосюра наводить слова із "Пісні орача" 0. В. Кольцова.

3. Нікітін Іван Савич (1824—1861) — російський поет, у творах якого показано народне життя і висловлено протест проти самодержавства.

4. "Вырыта заступом яма глубокая..." — В. Сосюра не зовсім точно цитує вірш І. С. Нікітіна, написаний в 1860 р.

5. Саваоф (від давньоєврейського Цебаот) — одна із назв бога Ягве — верховного божества в іудаїзмі.

IX

1. ..."перпетуум мобіле" (від лат. perpetuum mobile—безперервне, вічно рухливе) — те саме, що й вічний двигун. Йдеться про уявну машину, яка, пущена в дію, виконувала б роботу як завгодно довго, не беручи енергії ззовні, що суперечить закону збереження енергії.

XI

1. "Вічна пам'ять" — заупокійна молитва у православних християн.

2. Верн Жюль (1828—1905) — французький письменникфантаст і автор праць з географії та історії географічних відкрить.

3. "Ветхий завіт" ("Старий завіт")—перша частина Біблії, що визнається за "священне писання" в іудаїзмі та християястві. Книга створювалася протягом IX — II ст. до н. е. іудейськими священнослужителями на основі легенд і міфів Стародавнього Сходу.

4. ...шукали землю Ханаанську... —Давня назва території Сірії, Палестини і Фінікії на Близькому Сході.

5. Філістимляни — древні племена, які проживали на східному березі Середземного моря і грунтувалися в II тисячолітті до н. е. В кінці XIII—на початку XII ст. до н. е. філістимляни почали захоплювати територію Палестини і Сірії.

6. Серафимович (справжнє прізвище Попов) Олександр Серафимович (1863—1943) —російський радянський письменпик.

7. ...братів Маккавеїв... — Йдеться про братів Іуди Маккавея—вождя народного повстання II ст. до н. е. в Іудеї проти влади Селевкідів. Після його загибелі боротьбу продовжували його брати до завоювання Іудеєю політичної незалежності в 142 р. до н. е.

8. Самсон — герой біблійної легенди, ізраїльтянин, який одружився з дівчиною з ворожого племені філістимлян Далілою. Самсон мав надзвичайну фізичну силу, що містилася в його волоссі, але підступна жінка обрізала його і віддала чоловіка в полон філістимлянам. Полоненому Самсону викололи очі і закували в кайдани. В полоні волосся відросло, до Самсона повернулася сила, і він зруйнував храм, де його ув'язнили, в руїнах якого загинув і сам з ворогами.

9. Ісус Навін — за біблійною міфологією слуга і сподвижник Мойсея; не е автором Книги Ісуса Навіна із "Старого завіту".

10. "В тумане тысячелетий" — як видно із подальшого пояснення В. Сосюри, автором книги був письменник Красновсъкий.

11. А юнак Давид з його пращею, якою він знищив велетня Голіафа... — В Біблії (1-а Книга Царів, 17) розповідається, як юнак Давид убив каменем із пращі філістимлянського богатиря-велетня Голіафа.

12. Ієрихонські труби. — Після виходу іудеїв з єгипетського полону на своєму шляху в Палестину вони обложили місто Ієрихон, але зруйнувати міцні укріплення не було можливості. Ієрихонські мури впали від священних труб, завдяки чому місто було взято.

XVI

1. "Іліада", "Одіссея"—давньогрецькі епічні поеми, що приписуються Гомеру.

2. Уланд Лгодвіг (1787—1862) — німецький поет, драматург, історик літератури.

XIX

1. Рід Томас Майн (1818—1883) —англійський письменник. Автор авантюрно-пригодницьких романів, в яких відображено життя і побут індіанців.

2. "Вершник без голови" — пригодницький роман Т. М. Ріда.

XXI

1. Нат Пінкертон — герой серії аноншпих книг із оповіданнями про пригоди слідчого, які були створені, очевидно, як реклама американського "агентства розшуку Алана Ната Пінкертона і його синів". Не дивлячись на низький літературний рівень цих книг, у дореволюційній Росії вони мали успіх і широке розповсюдження, особливо серед молоді.

2. Нільсон Аста (1881—1972) —датська актриса, яка завоювала популярність у німому кіно.

3. Максимов — очевидно, йдеться про актора театру і кіно Максимова (справжнє прізвище — Самусь) Володимира Васильовича (1880—1937), який знімався з 1911 р.

4. Ліндер Макс (справжнє прізвище — Габрієль Лев'єль; 1883—1925) — французький кіноактор.

XXII

1. Белий Андрій (справжнє прізвище — Бугаєв Борис Миколайович; 1880—1934) — російський радянський поет, теоретик символізму.

XXVI

1. Лпухтін Олексій Миколайович (1840—1893) —російський поет.

2. Надсон Семен Янович (1826—1887) — російський поет.

XXVII

1. Бальмонт Костянтин Дмитрович (1867—1942)—російський поет. Із 1920 р. перебував в еміграції.

2. Северянін Ігор (справжнє ім'я та прізвище Ігор Васильович Лотарьов; 1887—1941) —російський поет. Із 1918 р. жив в Естонії.

XXVIII

1. "Нива" — російський щотижневий журнал для сім'ї, що видавався в Петербурзі в 1870—1918 рр. і був одним із пайпопулярніших у Росії. В 1894—1916 рр. виходили щомісячні літературні додатки до журналу; з 1891 р. безплатним додатком до "Ниви" видавались зібрання творів багатьох російських та зарубіжних письменників, що забезпечувало журналу великі тиражі і популярність.

2. Цензор Дмитрій Михайлович (1877—1947) — російський радянський поет. Свої твори друкував із 1894 р., в 1905— 1907 рр. — в нелегальній пресі.

3. Фофанов Костянтин Михайлович (1862—1911)—російський поет.

4. Дон-Жуан — герой старовинної іспанської легенди; людина, яка все своє життя проводить у любовних пригодах. Дон-Жуан став персонажем багатьох творів світової літератури, в тому числі драми Лесі Українки "Камінний господар".

5. "Милый, милый, смешной дуралей!" — рядок із вірша С. Єсеніна.

6. Єсепін Сергій Олександрович (1895—1925) — російський радянський поет. В. Сосюра переклав десять .віршів С. Єсеніна ("Береза", "Пороша", "Жебрачка", "Пісня про собаку" та ін.).

7. ...не любив читати Толстого. — Очевидно, йдеться про твори Л. М. Толстого, що були складними для сприйняття юнаком В. Сосюрою. Пізніше, і особливо в післявоєнний час і останні роки свого життя, поет по-новому перечитував класиків світової літератури, і твори Л. М. Толстого викликали його захоплення.

8. Шерлок Холмс — герой оповідань англійського письменника Копан-Дойля (1859—1930), освічений сищик (детектив), який розкривав злочини шляхом логічного аналізу, співставляючи різні, навіть такі, що здаються незначними, ознаки злочину.

XXIX

1. Плюшкін — один із героїв поеми М. В. Гоголя "Мертві душі" (1842), поміщик-скнара, скупердяйство якого стало манією. "Плюшкінство" — синонім хворобливої скупості.

XXX

1. А німці вже захопили Харків. —У квітні 1918 р. Харків загарбали німецькі окупанти. Місто визволили червоні війська 3 січня 1919 р.

XXXI

1. ...гетьманська варта після розгону німцями Центральної Ради. — 29 квітня 1918 р. німецькі окупанти розігнали Центральну раду, замінивши її маріонетковим "урядом" на чолі з колишнім царським генералом П. П.

Скоропадським, правління якого у квітні-грудні 1918 р. увійшло в історію під назвою "гетьманщини".

2. Олесь Олександр (справжнє прізвище — Кандиба Олександр Іванович; 1878—1944) — український поет.

3. Вороний Микола Кіндратович (1871—1942) —український радянський поет, театрознавець, перекладач (переклав українською мовою "Інтернаціонал". "Марсельєзу", "Варшав'янку").

XXXIII

1. "Артишок" — прізвисько, що походить від назви рослини родини складноцвітих — артишок, поширеної в країнах Середземномор'я і на Канарських островах. Культивується в СРСР і на Україні як овочева культура.

XXXV

1. ...тримає фронт проти дончаків... — Йдеться про автономну Донську область, утворену після контрреволюційного заколоту заможного донського козацтва, очолюваного генералом Каледіним.

2. Кащенко Андріан феофенович (літературні псевдоніми — І. Тертишний, А. Будій; 1858—1921) — український письменник, в історичних повістях і романах якого висвітлено історичне минуле України., зокрема історію козацтва.

3. Цум вафен — до зброї (нім.).

4. Це ті, що в січні 1918 року розстріляли в Києві червоний "Арсенал"... — Йдеться про придушення в січні 1918 р. збройного повстання робітників і революційних солдатів Києва проти Центральної ради. Центром повстання був завод "Арсенал".

XXXVI

1. Потьомкін Григорій Олександрович (1739—1791)—російський державний і військовий діяч, генерал-фельдмаршал, князь. Був фаворитом і найближчим помічником імператриці Катерини II; з його ініціативи зруйновано Залорозьку Січ. Епізод, описаний В. Сосюрою із полоненим us щадком Потьомкіна, згодом був використаний поетом у лі ричній баладі "Перстень" (1926).

XXXVII

1. НЕП (нова економічна політика) — економічна політик. КПРС і Радянської держави в перехідний період від капі талізму до соціалізму, запроваджена на основі рішені X з'їзду РКП (б) (1921 р.). Основу непу становили: заміні продрозверстки продподатком, допущення вільної торгівл при регулюванні її органами Радянської влади, здача в орен ду частини дрібних державних підприємств приватним осо бам, дозвіл на організацію невеликих приватних підприємств допущення в певних межах оренди землі та ін.

2. Ми співали "Чумака".народну чумацьку пісню,

3. Петлюра Симой Васильович (1879—1926) — один із керівників української буржуазно-націоналістичної контр революції; із лютого 1919 р. — голова Директорії.

4. "Плуг" — спілка українських радянських селянськм письменників, що існувала в 1922—1932 рр. (в 1931 р. "Плуп було переименовано на Спілку пролетарсько-колгоспних письменників).

5. Мазепинський полк — гайдамацький полк війська С. В. Петлюри, що носив ім'я гетьмана Мазепи Івана Степановича (1644—1709).

6. Гайдполк — гайдамацький полк.

7. ...ліві есери — дрібнобуржуазна політична партія в Росії, яка сформувалася в кінці 1917 р. з лівого крила партії есерів. Ліві есери входили до складу Радянського уряду, користувалися довір'ям частини трудового селянства і мали угоду з більшовиками. Влітку 1918 р. стали на контрреволюційний шлях. На Україні ліві есери підтримували деиікіиську і петлюрівську контрреволюцію.

8. Махно Нестор Іванович (1889—1934) —один із керівників дрібнобуржуазної контрреволюції на півдні України в роки громадянської війни, анархіст. В 1921 р. втік у Румунію. В. Сосюра написав поему "Махно" (близько 1924 р.), що не збереглася; описує ного втечу за кордон у поемі "Розстріляне безсмертя" (1960).

9. Чингал — кинджал.

XXXVIII

1. Карпом — караульне помешкання.

2. ...жмут "українок"... — очевидно, йдеться про паперові гроші.

XXXIX

1. Січові стрільці — військові формування контрреволюційної Центральної ради і Директорії, створені в 1917 р., які були розгромлені Червоною Армією навесні 1917 р.

2. Денікін Антон Іванович (1872—1947) — грдерал-лейтенант царської армії, головнокомандуючий контрреволюційними збройними силами під час громадянської війни.

XL

1. Григорев нас врадив, перейшов на бік червоних... — Йдеться про петлюрівського отамана Г. Григор'ева, який па той час формально перейшов на бік Радянської влади і командував дивізією на південній ділянці Українського фронту. У травні 1919 р. Г. Григор'ев організував антирадянський заколот на півдні України, відомий під назвою "грпгор'євщина". Заколотників було розгромлено радянськими військами.

XLI

1. Проскурів — тепер м. Хмельшщьшн'і.

2. Фельдман—очевидно, йдеться про перекладача і співробітника наркомату іноземних справ України в 1920-х роках Д. Фельдмана, з яким у Харкові був знайомий В. Сосюра.

XLII

1. Бірзула — тепер м. Котовськ Одеської області.

2. Ставили п'єсу "Бурлака" з участю Садовського. — Йдеться про п'єсу І. К. Карпенка-Карого, постановку якої здійснив Микола Карпович Садовський (справжнє прізвище — Тобілевич; 1856—1933). В 1918 р. М. К. Садовський емігрував із невеликою групою акторів театру на Захід, де виступав на сцені. В 1920—1926 рр. жив за кордоном (Ужгород, а пізніше —Прага). В 1926 р. повернувся на Радянську Україну.

3. "Повій, вітре, з України..." — українська народна пісня "Повій, вітре, на Вкраїну..." на слова С. В. Руданського.

XLIII

1. Коли ми взяли Київ разом з денікінцями... — Йдеться про загарбання Києва денікінцями і петлюрівцями, що відбулося 31 серпня 1919 р. 16 грудня 1919 р. Київ було визволено червоними військами.

2. "Учітеся, брати мої..." — цитата із поеми Т. Г. Шевченка "І мертвим, і живим..." (1845).

3. Римський-Корсаков Микола Андрійович (1844—1908) — російський композитор і громадський діяч.

4. Директорія — контрреволюційний буржуазно-паціопалістичний уряд на Україні, створений у листопаді 1918 р. До лютого 1919 р. Директорію очолювали В. Винниченко і С. Петлюра. У квітні 1919 р. зазнала поразки від Червоної Армії, але після одержання допомоги від Антанти війська Директорії у липні 1919 р. вдерлися на Україну. Припинила своє існування після радянсько-польської війни і розгрому ційська С. Петлюри.

5. Раковський Христіан (1873—1937) —радянський партійний і державний діяч. В 1919—1923 рр. — голова уряду України; в 1923—1927 рр. — посол СРСР в Англії і Франції.

6. Черкасенко Спиридон Феодосійович (літературні псевдоніми— Провінціал, Стах Петро та ін.; 1876—1940) —український письменник. В 1919 р. емігрував за кордон.

7. Журлива Олена (справжнє прізвище — Котова Олена Костянтинівна; 1898—1971)—українська радянська поетеса і педагог.

8. Самійленко Володимир Іванович (літературні псевдоніми — В. Сивенький, Іваненко, Полтавець, Смутний та ін.; 1864—1925) — український письменник.

9. Слащов Яків Олександрович (1885—1929) — один із організаторів контрреволюції в роки громадянської війни, генерал-лейтенант. Командував корпусом денікінської, потім врангелівської армії. Емігрував до Туреччини, 1921 р. повернувся на Батьківщину, був амністований і служив у Червоній Армії.

10. Добрармія (Добровольча армія) — одне з найбільших білогвардійських з'єднань, основна ударна сила денікінщини. Армію було створено наприкінці 1917 р. на Дону при сприянні Антанти з контрреволюційних офіцерів, верхівки козацтва, юнкерів та буржуазної молоді.

11. "На вас, завзятці юнаки..." — вірш Михайла Петровича Старипького (1840—1904) "До молоді" (1876).

XLIV

1. Ранню поему "1918 год" В. Сосюра написав у 1919 в м. Смотрич на Поділлі. Строфа процитована, очевидно, і пам'яті, бо має деякі текстові різночитання із виправл ною автором версткою. Надрукований у газеті "Красні звезда" (192.0, 18 серпня) уривок має посвяту: "Посвящаете товарищу Ленину".

2. Поляки почали наступать, — Йдеться про початок агрес білопольського війська 25 квітня 1920 р. на території Радянської Білорусії і Радянської України, яке за коротка час просунулося на 200 км у глиб України.

3. Тютюнник Юрій — генеральний хорунжий армії Укрі їнської народної республіки, начальник штабу Григор'єв З 1924 р. проживав на Радянській Україні; ростріляни у 1929 р.

XLV

1. Подив — від трьох російських слів — "Политический оі дел дивизии".

2. "бытие определяет сознание"... — У передмові до праг "К критике политической экономии" (1859) К. Маркс пише "Не сознание людей

определяет их бытие, а, наоборот, и общественное бытие определяет их сознание" (К. Марк и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 13, М., 1959, с. 7).

3. Гамсун Кнут (справжнє прізвище — Педерсен; 18591952) — норвезький письменник, у романах якого капіталі стичному місту протиставлялося патріархальне село ("Сом землі", 1917).

4. Поарм — від трьох російських слів — "Политический от дел армии".

5. ...коли поляки захопили Київ — 6 травня 1920 р. війська буржуазно-поміщицької Польщі окупували Київ.

6. Серраті Джачінто Менотті (1872 чи 1876—1926) — один із керівників Італійської соціалістичної партії (в 1910-х рр.); учасник II конгресу Комінтерну (1920). В 1924 р. в числі "третьоінтернапіопалістів" вступив до компартії.

7. Вона розказувала про червону Венгрію... Як там роздавили радянську владу. — 21 березня 1919 р. в Угорщині перемогла пролетарська революція, було проголошено Угорську радянську республіку. Радянську владу було встановлено і на Закарпатській Україні, що входила тоді до складу Угорщини. Після придушення угорської революції іноземними інтервентами в Угорщині в 1920 р. встановлено фашистську диктатуру на чолі з М. Хорті, відновлено монархію.

8. Наподив — начальник політичного відділу дивізії.

9. ...вони переживають нашу керенщину... — Очевидно, В. Сосюра мав на увазі наяність жіночих загонів, які охороняли перед штурмом Зимовий палац, де знаходився Тимчасовий уряд О. Ф. Керенського.

10. Гінденбург Пауль фон (1847—1934) — німецький військовий і державний діяч, генерал-фельдмаршал. Під час першої світової війни

1914 р. командував військами Східного фронту, з 1916 р. — начальник генерального штабу.

У записі В. Сосюри йдеться, очевидно, про якийсь із військових маршів Гіндепбурга, популярний у ті роки.

11. Після змирення з поляками... — 12 жовтня 1920 р. польський уряд погодився на перемир'я і підписав договір у 1921 р.

XLVI

1. "Коли зустрінемся ми знову..." — В. Сосюра цитує слова Т. Шевченка із вірша "Якби зустрілися ми знову..." (1848);

Якби зустрілися ми знову, Чи ти злякалася б, чи ні?

Якеє тихеє ти слово Тоді промовила б мені?

2. "Нова Баварія" — передмістя Харкова 1920-х років.

XLVII

1. Піонтек, — В рукописі нечітко написано це прізви в результаті чого при передрукові та в публікації урив роману в десятому томі Творів в 10-ти томах (К., "Дніп] 1972) допущена неточність — "Шотнек". Є підстави вважати, що це була дружина 1. Ю. Кулика Люціана Карлії Піонтек (1899—1937) — українська радянська письменни

2. Кулик Іван Юліанович (справжнє ім'я та по батьков Ізраїль Юделевич (1897—1941); літературні псевдонімі; Р. Ролінато, Василь Роленко) — український радянський сьменник, партійний і громадський діяч. В автобіографії, писаній у Києві 5 жовтня 1958 р., В. Сосюра так оцінює роль І. Ю. Кулика у вирішенні його творчої долі:

"В Харкові мою долю в українській поезії визначив її Юліанович Кулик, котрий звернув на мене увагу як на лодого поета і через ЦК КП(б)У відкликав мене з армії.

Руками Кулика партія дала мені путівку в поетичне ж тя..." (Див. вид.: Твори в десяти томах. — Т. 10. — К., "Дв ро", 1972. —С. 76).

3. "Вісті" — українська республіканська газета "Ві ВУЦВК", що виходила в Києві (березень-серпень 1919 1934-1941) і в Харкові (1920-1934). 14 травня 1941 р. 63 об'єднана з газетою "Комуніст".

4. Коряк Володимир Дмитрович (1889—1939) — українськ радянський критик.

5. Блакитний Василь Михайлович (справжнє прізвище Елланський; 1894—1925) —український радянський письмі ник і громадський діяч.

6. Всеукраїнський пролеткульт — пролетарська культурно-освітня і літературно-мистецька організація України, яка ставила своєю метою створення нової, пролетарської культури шляхом розвитку творчої самостійності пролетаріату.

Деякі теоретики пролеткульту з вульгарно-соціологічних позицій пропагували ідею "чистої" пролетарської культури, заперечували класичну спадщину, претендували на повну автономію в питаннях культури.

7. З. Невський, Рижов — члени оргбюро Всеукраїнського пролеткульту.

8. Пилипенко Сергій Володимирович (псевдонім — Сергій Сліпий, Плугатар та ін.; 1891—1943) — український радянський письменник, один із засновників літературної організації "Плуг". Був редактором газет "Більшовик", "Вісті", "Комуніст", "Селянська правда".

9. Майський (справжнє прізвище Булгаков) Михайло Семенович (1889—1960) — український радянський письменник. Після Великого Жовтня працював у Наркомосі, завідував робітничим відділом газети "Вісті", багато часу віддавав організаційній роботі в пролеткульті — "Гарті", де був відповідальним секретарем.

10. Хвильовий Микола Григорович (справжнє прізвище Фітільов; 1890—1933) — український радянський письменник.

11. Поліщук Валер'ян Львович (літературні псевдоніми — Микита Волокита, Сонцвіт Василь та ін.; 1897—1942) — український радянський письменник.

12. "Нема Нікандрика, нема". — Рядок із вірша В. Л. Поліщука "Ридання братнє", написаного на смерть молодшого брата Нікандра.

13. І було дві сестри, Ліка і Льоля... — Йдеться про сестер Лідію і Олену Іллівну Конухес (згодом дружина В. Л. Поліщука).

14. Это было на радостном юге... — В. Сосюра наводить дві строфи із вірша російської поетеси М. Лохвипької.

15. Мемфіс—давньоєгипетське місто, засноване в III тисячолітті до н. е.; столиця Єгипту в 28—23 ст. до н. е.

16. "1917 рік" — поема В. Сосюри, написана в 1921 р., в якій відтворені події громадянської війни на Україні в 1917— 1919 рр.

17. Люксембург Роза (1871—1919) —діяч німецького, польського й міжнародного робітничого руху; її ім'ям було названо тоді площу в Харкові.

18. Панч Петро Йосипович (справжнє прізвище — Панчснко; 1891—1978) — український радянський письменник.

19. Вражливий Василь Якович (справжнє прізвище — Штанько; 1903—1938) — український радянський письменник.

20. Копиленко Олександр Іванович (1900—1958)—український радянський письменник.

21. Яновський Юрій Іванович (1902—1954) — український радянський письменник.

22. Підмогильний Валер'ян Петрович (1901—1941)—український радянський письменник.

23. Головко Андрій Васильович (1897—1972) — український радянський письменник, один із зачинателів української радянської прози.

24. Перша збірка В. М, Сосюри "Поезії" була видана в Сумах (Всеукрдержвидав, 1921. —16 с.).

25. Доленго Михайло Васильович (справжнє прізвище — Клоков; 1896—1982) — український радянський поет, літературний критик, ботанік (доктор біологічних наук). Рецензія М. Доленго "Володимир Сосюра. Поезії" була надрукована в журналі "Шляхи мистецтва", 1921, № 2, с. 141.

26. ...в 1922 році, коли вийшла друга моя збірка "Червона зима"... — Названа збірка В. Сосюри вийшла в Харкові в 1921 р., але на титульній сторінці було поставлено дату 1922.

27. Франко Тарас Іванович (1889—1971) — український радянськиі'і літературознавець; син І. Я. Франка. Рецензія Т. І. Франка "Володимир Сосюра. "Червона зима" була надрукована в журналі "Шляхи мистецтва", 1922, № 1/3, с. 71.

28. Семенко Михайло (Михайль) Васильович (1892— 1937) — український радянський поет-футурист.

28. "Червоний шлях" — український громадсько-політичний, літературно-мистецький і науковий журнал, що виходив у Харкові в 1923 —1936 рр. як щомісячник і був із січня 1931 р. органом Федерації об'єднань радянських письменників Україні!.

30. Мамонтов Яків Андрійович (літературні псевдоніми — Я. Лірницький, Я. Пан; 1888—1940) — український радянський драматург, театрознавець.

31. Сенченко Іван Юхимович (1901—1975) — український радянський письменник. Літературну діяльність розпочинав і як поет, видавши збірку "В огнях вишневих завірюх" (Х., ДВУ, 1925).

32. Комуністичний університет імені Артема — вищий навчальний заклад УРСР, що готував кадри керівних партійних і профспілкових працівників. Університет було створено в 1922 р. на базі реорганізованої Вищої партійної школи ЦК КП(б)У у Харкові (у 1932 р. був реорганізований у Вищу комуністичну сільськогосподарську школу).

33. Рожилин Валентин Сергійович — професор Комуністичного університету імені Артема.

34. Забіла Наталя Львівна (1903—1975) — українська радянська письменниця.

35. Божко Сава Захарович (1901—1947) — український ра дянський письменник.

36. Кириленко Іван Улянович (1903—1939) — український радянський письменник.

XLVIII

1. "Гарт" — Спілка пролетарських письменників України (1923—1925), членами якої були В. Блакитний, П. Тичина. І. Микптенко та ін.

2. Йогансен Михайло (Майк) Гервасійович (літературні псевдоніми — В. Вецеліус, М. Крамар; 1895—1937) — український радянський письменник.

3. Футуристи (слово-звук) — представники футуризму (від латинського futurum—майбутнє), формалістичного напряму в літературі й мистецтві, що склався напередодні і в роки першої світової війни. В українській літературі представниками футуризму були у 1920-х роках М. Семепко, Г. Шкурупій та ін.

4. Імажиністи (слово-образ) — представники літературного угруповання імажинізму (від англійського — image — образ), що існувало переважно в Росії в 1919—1927 рр. (В. Г. Шершеневич, А. Б. Марієигоф, ранній період творчості С. 0. Єсеніпа). Імажиністи проголошували основним принципом поетичної творчості самоціль форми, зводили поезію до штучних образів і метафор і т. п.

5. Акмеїсти (слово-плоть) — представники модерністської течії в російській літературі початку XX ст. — акмеїзму (від грецького akme — вершина, вищий ступінь, розквіт). Акмеїсти проповідували "мистецтво для мистецтва", витончене естетство, індивідуалізм, містику.

6. Нічевокв (слово-тінь) — представники однієї з модерністських течій в російській літературі початку XX ст.

7. Символісти (слово-символ) — представники європейського літературно-художнього напряму кінця XIX — поч. XX ст. (французьке symbolisme, від грецького symbolon — знак, символ). Елементи символізму помітні у творчості українських письменників М. Вороного, М.

Філянського, В. Пачовського, а пізніше в поезії П. Тичини, О. Слісаренка, Я. Савченка, В. Ярошенка.

8. Декаденти (від французького decadence — занепад) — представники антиреалістичних течій у буржуазній літературі та мистецтві кінця XIX — початку XX ст. Для декадентів були характерними відчуженість від життя, відмова від суспільної боротьби, пропагування концепції "мистецтво для мистецтва", песимізму, містики. Декадентство об'єднує різні за формальними ознаками, але близькі за суттю школи — символізму, акмеїзму, футуризму, експресіонізму, кубізму, сюрреалізму, екзистенціалізму.

9. "Вапліте" — Вільна академія пролетарської літератури— літературна організація на Україні (1925—1928). До Вапліте спочатку належали письменники М. Яловий, М. Хвильовий, 0. Слісаренко, Г. Епік, П. Панч, О. Досвітній, М. Йогансен, О. Громов, І. Дніпровський, А. Лейтес, П. Тичина, А. Любченко, О. Копиленко, Д. Фельдман, В. Сосюра, М. Бажан, М. Майський, В. Вражливий, О. Довженко, Г. Коцюба. Згодом організацію поповнили М. Куліш, Ю. Смолич, Ю. Яновський, І. Сенченко, Г. Коляда. Організацією було видано п'ять номерів журналу "Вапліте" і один випуск альманаху "Вапліте" і "Вапліте, зошит перший".

10. Куліш Микола Гурович (1892—1942) —український радянський письменник-драматург.

11. "Неокласикам" — вірш В. Сосюри, написаний у червні 1926 р. (друга редакція—у 1957 р.) і не включений до збірок, що виходили в той час. Неокласики — літературне угруповання на Україні письменників та літературознавців (М. Рильський, М. Зеров, М. Драй-Хмара, П. Филипович, М. Могилянський, О. Бургардт), представники якого проповідували кращі традиції античності, ренесансу та класицизму, запозичуючи з минулого образи та стилістичні прийоми.

12. ВУСПП — Всеукраїнська спілка пролетарських письменників — літературна організація на Україні в 1927—1932 рр., до складу якої входили І. Микитенко, Іван Ле, В. Сосюра, О. Корнійчук та ін.

13. Літфронт — очевидно Пролітфронт — літературна організація, заснована в 1930 р. М. Хвильовим і колишніми членами організації Вапліте. Через рік після створення члени Пролітфронту влилися до організації ВУСПП.

14. "Нова генерація" — літературна організація українських футуристів, що функціонувала в Харкові в 1924—1931 рр., до якої входили письменники М. Семенко, Г. Шкурупій, О. Полторацький та ін. Засновники організації проголошували гасла про "нову форму", переносячи на радянський грунт різні течії та формалістичні прийоми.

15. "Авангард" — літературна група в Харкові (1925— 1929), яка декларувала тісний зв'язок літератури й мистецтва з "добою індустріалізму", виявляючи іноді зневагу до реаалізму і прогресивних традицій національної культури.

16. "Молодняк" — літературна організація письменників України (1926—1932), до якої Харкова й Києва, що належала до "Плугу" ніаація видавала журнал "Молодняк". комсомольських входила молодь й "Гарту".

17. Усенко Павло Магвійович (1902—1975) — український радянський поет.

18. С. К. — криптонім вжито з етичних міркувань.

19. "Сьогодні геніїв чекаю" — вірш В. Сосюри із поетичної збірки "Місто" (1924), мав прис-вяту "Тов. Усенкові".

20. Савченко Яків Григорович (1890—1937) — український радянський письменник. Стаття Я. Г. Савченка "Мертве й живе в українській поезії", в якій давалася й оцінка творчості В. М. Сосюри, була надрукована в журн. "Життя й революція", 1929, № 1 (с. 121—126) і № 2 (с. 122—38).

21. Чупринка Грицько Оврамович — український поет.

22. Троянкер Раїса — маловідома поетеса.

23. Меженко Юрій Олексійович (справжнє прізвище — Іванов-Меженко; 1892—1969) — український і російський радянський бібліограф, літературознавець, колекціонер.

24. Віра—Берзіна Віра Касперівна, перша дружина В. М. Сосюри, якій поет присвятив поему "Робфаківка" (1923).

25. Сввердловський комуніверситет — Комуністичний університет імені М. Я. Свердлова — перший в Радянській країні вищий партійний навчальний заклад, що готував кадри керівних партійних, і радянських працівників; створений у 1919 р. У 1932 р. університет було реорганізовано у Вищий сільськогосподарський комуністичний університет імені Я. М. Свердлова.

XLIX

1. ХІНО — Харківський інститут народної освіти.

2. Плевако Микола Антонович (1890—1941) — український радянський літературознавець і бібліограф. В. Сосюра має на увазі упорядковану вченим двотомну "Хрестоматію нової української літератури", де вміщено біографії 75 письменників а бібліографією.

3. "Песнь о Роланде" — героїчна епопея французького середньовіччя (XII ст.). Побудована на народних піснях, легендах, літописах.

4. Петро І Великий (1672—1725) — російський цар з 1682 р., імператор з 1721 р.

5. Філіпп — очевидно, йдеться про Філіппа II Августа (1165—1223) — короля Франції а 1180 р., який проводив політику централізації держави і був одним із керівників третього хрестового походу.

6. "Глаза сияют, лик прекрасен..." — Тут і далі В. Сосюра неточно наводить рядки із поеми О. С. Пушкіна "Полтава":

"...лик ужасен".

7. Тевелєв Мусій Соломонович (1890—1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. У 1915—1917 рр. працював у Катеринославській, а потім u Харківській більшовицьких організаціях. Розстріляний німецькими окупантами.

8. "Слово" — кооперативний будинок письменників у Харкові.

9. Дніпровський Іван Данилович (справжнє прізвище — Шевченко; 1895—1934) — український радянський письмен ник.

10. Шмигельський Антон Іванович (1901—1972) — україн ський радянський письменник.

11. Чон — "части особого назначения".

1. "Більше не побачу сонячних очей". — В. Сосюра циту' другий рядок другої строфи вірпіа П. Тичини "Подивилас:

ясно..." (1918).

2. Чумак Василь Григорович (літературні псевдоніми С. Віче, Вагр, Ічня; 1901—1919) — український радянськиі поет.

3. "Воздвигне Вкраїна свойого Моисея..." — рядок із вірша П. Тичини "І Белий, і Блок..." (1919).

4. "А справжня муза неомузена..." — В. Сосюра цитує третю строфу вірша П. Тичини "Один в любов..." (1919).

5. ...читав нам свої харківські вірші про жорстокий годинник над головою, про цвинтар... — Йдеться про вірші П. Тичини "Харків" (1923) та "Фуга" (1921).

6. "Глибинами не всохну, не вмілію"... — В. Сосюра не зовеш точно наводить третій рядок "Глибинами не втану, не змілію..." із першої строфи вірша П. Тичини "За всіх скажу..." (1922).

LI

1. "Махно" — поема В. Сосюри, написана приблизно 1924 р. Текст не зберігся.

2. Примаков Віталій Маркович (1897—1937) — у роки громадянської війни командир корпусу Червоного козацтва України.

3. Азарх Раїса — письменниця, співробітниця Державного видавництва України.

4. Епік Григорій Данилович (1901—1942) — український радянський письменник.

5. "ДПУ" — поема В. Сосюри "ГПУ", написана в 1928 р.

6. ДВУ — Державне видавництво України.

7. "Серце" — збірка В. Сосюри, видана в 1931 р. (Х., "ЛІМ", 1931).

LII

1. Затонський Володимир Петрович (1888—1938) — радянський партійний та державний діяч, академік АН УРСР (з 1929 р.), В 1922—1923 рр. і в 1933—1938 рр. —нарком освіти УРСР.

2. Бунд (мовою ідиш—"союз"), "Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії" — опортуністична дрібнобуржуазна націоналістична організація (1891—1921).

3. Яловий Михайло (літературний псевдонім — Юліан Шпол; 1891—1934) — український радянський письменник, член-фундатор і перший президент ВАПЛІТЕ. Роман "Золоті лисенята" був надрукований у 1927 р.

4. Прізвище даної особи не вказується.

LIII

1. Заливчий Андрій Іванович (1892—1918) — український письменник і громадський діяч, один із керівників повстання 1918 р. проти гайдамаків і німецьких окупантів на Чернігівщині, у боротьбі з якими й загинув.

2. Скрипник Микола Олексійович (1872—1933) — радянський державний і партійний діяч, академік АН УРСР (з 1928 р.) і АН СРСР (з 1929 р.).

3. Досвітній Олесь (справжнє прізвище — Скрипаль Олександр Федорович; 1891—1934)—український радянський письменник.

4. Касьяненко Євген — журналіст. Із 1925 р. — редактор газети "Вісті".

LIV

1. Данилова Марія Гаврилівна — друга дружина В. М. Сосюри.

LV

1. У рукопису пропуск.

LVI

1. Чсірот Михась (1896—1938) — білоруський радянський письменник.

2. Дубовка Володимир Миколайович (1900—1976) — білоруський радянський письменник.

3. Александрович Андрій Іванович (1906—1963) — білоруський радянський письменник.

4. Колас Якуб (справжнє прізвище — Міцкевич Костянтин Михайлович; 1882—1956) — білоруський радянський письменник, народний поет БРСР (з 1926 р.), академік АН БРСР (з 1928 р.). В. Сосюра переклав три вірші Якуба Коласа ("Киньте смуток!", "Відгук" і "Устінський горбок").

5. Купала Янка (справжнє прізвище — Лупевич Іван Домініковцч; 1882—1942) — білоруський радянський поет, народний поет БРСР (з 1925 р.), академік АН БРСР (з 1928 р.), академік АН УРСР (з 1929 р.). В. Сосюра переклав три вірші Янки Купали ("Старі окопи", "Генапвале", "А ми собі сіємо й сіємо...").

6. Корнійчук Олександр Євдокимович (1905—1972) — українськиіі радянський письменник-драматург, державний і громадський діяч, академік АН СРСР (з 1943 р.), академік АН УРСР із 1939 р.), Герой Соціалістичної Праці (з 1967 р.). Був головою правління Спілки письменників України (в 1938-1941 рр. і в 1946—1953 рр.).

7. Білодід Іван Костянтинович (1906—1981) — український радянський мовознавець, академік АН СРСР (з 1972 р.), академік АН УРСР (з 1957 р.), заслужений діяч науки УРСР (з 1966 р.). В. Сосюра, очевидно, мае на увазі працю І. Білодіда "Російська мова — мова міжнаціонального спілкування СРСР" (1962).

8. Рилєєв Кіндрат Федорович (1795—1826) — російський поет, декабрист, страчений царизмом. Автор поезій високого громадянського звучання, історичних дум, агітаційних віршів. К. Ф. Ріілєев у 1817—1820 рр. жив па Україні, знав українську мову, вивчав історію України, писав твори на українську тематику (дума "Богдан Хмельницький", поеми "Войнаровський", "Наливайко"). В. Сосюра переклав вірш К. Рилєєва "Мене навідати бажала".

9. Прокоф'єв Олександр Андрійович (1900—1971) — російський радянський поет, Герой Соціалістичної Праці (з 1970 р.), лауреат Ленінської премії (1961). Україні присвятив ряд поезій, переклав твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка. В редакційній статті газети "Правда" від 2 липня 1951 р. "Проти ідеологічних перекручень в літературі", в якій В. Сосюру було піддано критиці за опублікований у журналі "Звезда" (1951, № о) вірш "Любіть Україну", О. Прокоф'єва було звинувачено в тому, що він "безвідповідально поставився до свого обов'язку перекладача", "з незрозумілих причин допустив повну сваволю, вписавши в текст образи, яких зовсім немає в автора вірша".

10. Софронов Анатолій Володимирович (нар. 1911 р.) — російський радянський письменник, драматург, Герой Соціалістичної Праці (з 1981

р.). Ряд віршів присвятив Україні, Т. Шевченкові. У 1953—1986 рр. — головний редактор журналу "Огонек".

11. Микитенко Іван Кіндратович (1897—1937) — український радянський письменник.

Стосунки між В. Сосюрою і І. Микитенком були дружні.ми, хоч, як це видно із роману, інколи загострювалися. В. Сосюра іноді суб'єктивно оцінював діяльність свого літературного побратима, але із співчуттям ставився до його загибелі в 1937 р., про що говорить у поемі "Розстріляне безсмертя" (1960). В Сосюра присвятив 1. Микитенку поему "Мазепа" ("Життя й революція", 1929, № 1),

12. Ермітаж — найбільший в СРСР музей історії мистецтва і культури (Ленінград), що виник у 1764 р. як приватна збірка художніх творів Катерини II.

13. Кап Зельман Мендельович (нар. 1911 р.) —український радянський письменник.

14. Хвиля Андрій—керівник агітпропу в ЦК КП(б)У, а пізніше — заступник наркома освіти СРСР.

15. Муравйов Михайло Артемович (1880—1918) — військовий авантюрист, який приєднався до боротьби за Радянську владу, лівий есер, підполковник. В 1917 р. під час бунту Керенського — Краснова — начальник оборони Петрограда. В 1918 р. — головнокомандуючий військами Східного фронту, але зрадив Радянській владі і підняв 10—11 липня 1918 р. бунт у Симбірську. Був убитий при арешті.

16. Червоненко Степан Васильович (нар. 1915 р.) — партійний і державний діяч УРСР, дипломат. В 1956—1959 рр. — секретар ЦК Компартії України.

17. Любченко Панас Петрович (1897—1937) — державний і партійний діяч УРСР.

18. Фореггер Микола Михайлович (справжнє прізвище — Грейфентурн; 1892—1939) — російський і український радянський режисер, балетмейстер, народний артист УРСР (з 1934 р.). У 1929—1936 р. —режисер Харківського і Київського театрів опери та балету.

19. Назаренко Іван Дмитрович (1909--1986) —партійний і державний діяч УРСР, доктор філософських наук (з 1962 р.). В 1946—1947 рр. і в 1949—1956 рр. —секретар ЦК Компартії України.

20. Гаршин Всеволод Михайлович (1855—1888) — російський" письменник.

21. Терещенко Микола Іванович (1898—1966)—український радянський письменник, перекладач.

22. "Справа честі" — п'єса І, Микитенка (Х., "Гарт", 1932).

23. Лахуті Абулькасім Ахмедзаде (1887—1957) — таджицький радянський поет. В. Сосюра переклав два вірші А. Лахуті ("Лист з дороги", "Вином любові").

24. Ставський Володимир Петрович (справжнє прізвище — Кирпичников; 1900—1943) — російський радянський письменник. Загинув на фронті. В 1937—1943 рр. був редактором журналу "Новый мир".

LVII

1. "Розгром" — поема В. Сосюри, текст якої не зберігся.

2. Вишня Остап (справжнє прізвище — Губенко Павло Михайлович; 1889—1956) — український радянський письменник, сатирик і гуморист.

3. Річицький Анатолій (літературний псевдонім — Пісопький) — український політичний діяч, журналіст. Автор праці "Тарас Шевченко в світлі епохи".

4. Щербина Іван Савич (1891—1979) — український радянський письменник.

5. Крушельницький Антін Володиславович (1878—1941) — український письменник, критик, журналіст.

6. Лісовий Антін — український радянський поет.

7. Фефер Ідик (Ісак Соломонович; 1902—1952) — єврейський радянський письменник. Переклав єврейською мовою вірші Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри та ін.

8. Городськой Яків Зіновійович (1898—1966) — російський радянський письменник. Переклав російською мовою вірші багатьох українських поетів, в т. ч. і В. Сосюри.

9. Сенченко Антін — тодішній голова Спілки радянських письменників України.

10. Удень я сумно йшов по вулиці Короленка повз будинок ЦК... — Йдеться про теперішню вулицю Володимирську і будинок № 33, в якому тоді знаходився ЦК КП(б)У.

LVIII.

1. Брежньов Геннадій Іванович (1913—1953) — український радянський поет.

2. Котляров Борис Іванович (нар. 1911 р.) — російський радянський поет.

3. Козипький Пилип Омелянович (1893—1960)—український радянський композитор, педагог, музично-громадський діяч, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1943 р.).

4. Юра Гнат Петрович (1888—1966) — український радянський актор, режисер, народниії артист СРСР (з 1940 р.).

5. Курбас Лесь (Олександр Степанович; 1887—1942) — український радянський актор, режисер, педагог, народний артист республіки (з 1925 р.).

6. Озерський — політичний діяч, журналіст.

LIX

1. "Роліт" — житловий будинок письменників у Києві по вулиці Леніна, 68.

2. Семиволос Іван Терентійович (1909—1943) —український радянський письменник.

3. Пронь Гнат — український радянський, письменник..

4. Кузьмич Володимир Савич (1904—1943) — український радянський письменник.

LXI

1. Маленький син був у Євпаторії... — Йдеться про сина Володимира.

2. Кобилецький Юрій (Іван) Свиридович (1906—1987) — український радянський літературознавець і критик.

3. Бажан Микола Платонович (1904—1983)—український радянський поет, державний і громадський діяч, академік АН УРСР (з 1951 р.), Герой Соціалістичної Праці (з 1974 р.). Лауреат Ленінської (1982) та Державних премій.

4. Василевська Ванда Львівна (1905—1964) — польська і радянська письменниця і громадська діячка.

5. Собко Вадим Миколайович (1912—1981) — український радянський письменник.

6. Нехода Іван Іванович (1910—1953) — український радянський поет.

7. Перша воєнна збірка поезій В. Сосюри "Червоним воїнам" була видана в 1941 р. (К. —Х., Держлітвидав).

8. Кудаш Сайфі (справжнє прізвище — Кудашев Сайфі Фаттахович; нар. 1894 р.) — башкирський радянський поет, народний поет Башкирської АРСР (з 1964 р.).

9. Баян Нур Галімович (1905—1945) — татарський радянський поет.

10. ...наша Академія. — Академія наук УРСР.

11. ...Городськой (...) писав про "золоту лірику Сосюри..." — В Уфі була надрукована стаття Я. Городського "Мобілізована творчість" — Література і мистецтво, 1942, 31 березня.

12. "Коли додому я прийду" — вірш, написаний 3 грудня 1941 р. Композитор Б. М. Лятошинський у роки Великої Вітчизняної війни написав романс на ці слова поета.

13. Відтіля ж полетів ешелонами і літаками "Лист до земляків". — Цей твір розповсюджувався на тимчасово окупованій території України у вигляді листівок та окремих видань творів Т. Шевченка, де між текстами Кобзаря вмонтовувалися строфи із вірша В. Сосюри.

14. Коротченко Дем'ян Сергійович (1894—1969) — державний і радянський партійний діяч УРСР, Герой Соціалістичної Праці (з 1964 р.). В 1939—1947 рр. —секретар ЦК КП(б)У.

15. Строкач Тимофій Амвросійович (1903—1963) — один із організаторів і керівників партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни, генерал-лейтенант (з 19 і4 р.). У 1942—1945 рр. — начальник Українського штабу партизанського руху.

16. Корніець Леонід Романович (1901—1969) — радянський державний і партійний діяч. В 1939—1944 рр. — Голова Ради Народних Комісарів УРСР.

LXII

1. Тичину тоді призначили наркомом освіти України... — В 1943—1948 рр. П. Г. Тичина був наркомом (з 1946 р. — міністром) освіти УРСР.

2. ...Рильський працював над словником... — Йдеться про Російсько-український словник, що готувався тоді до видання (вийшов у 1948 р. за редакцією академіків АН УРСР М. Я. Калиповича, Л. А. Булаховського і М. Т. Рильського).

3. Малишко Андрій Самійлович (1912—1970) — український радянський поет, громадський діяч.

4. "Вітчизна" — поема, написана в 1949 р., яку теж було піддано необ'єктивній критиці, як і деякі інші твори поета, Після редакційної статті "Проти ідеологічних перекручень в літературі" в газеті "Правда", 1951, 2 липня.

LXV

1. Новицький Олекса Миколайович (нар. 1914 р.)—український радянський поет, перекладач.

2. Новиченко Леонід Миколайович (нар. 1914 р.) —український радянський літературознавець, критик, академік АН УРСР (з 1985 р.). З 1943 р, був відповідальним редактором газети "Літературна газета", з 1962 р. — "Літературна Україна".

3. ...з молодим прозаїком із Західної України Ткачуком... — Очевидно, йдеться про західноукраїнського прозаїка Івана Васильовича Ткачука (1881—1948), хоч йому па топ час було близько п'ятдесяти років.

4. Бичко Валентин Васильович (нар. 1912 р.) — український радянський поет.

5. Мануїльський Дмитро Захарович (1883—1959) — радянський партійний та державний діяч, академік АН УРСР (з 1945 р.). В 1944—1953 рр. —заступник Голови Раднаркому (з 1946 р. — Рада Міністрів УРСР).

6. "Учітеся, брати мої..." — Цитата із поеми Т. Г. Шевченка <І мертвим, і живим..." (1845).

7. "Мова рідна, слово рідне..." — В. Сосюра не зовсім точно цитує фрагмент першої строфи із вірша С. Воробкевича "Рідна мова" (1869), де четвертий рядок має такий вигляд:

"Тільки камінь мав".

LXVI

1. ...що оспівав у чудесних віршах молодий Тичина... — Йдеться про поему П. Тичшіи "Золотий гомін" (1917) та інші твори поета, в яких оспівано Київ.

2. Косинка Григорій Михайлович (справжнє прізвище — Стрілець: 1899—1934) — український радянський письменник.

3. Щупак Самійло Борисович (1895—1942) — український радянський критик і літературознавець, на працях якого позначиїіся вплив вульгарного соціологізму.

4. Коваленко Борис Львович (1903—1938) — український радянський літературознавець і критик.

5. ...редакційна стаття "Правди" — Йдеться про статтю "Против идеологических извращений в литературе", надруковану в газеті "Правда" 2 липня 1951 р.

6. Бандера Степан (1908—1959) — керівник військово-терористичппх банд українських націоналістів в Західній Україні в 1943—1947 рр.

7. Н. — криптонім ужито з етичних міркувань.

8. Мельников Леонід Георгійович (1906—1981) — радянський партійний і державний діяч. З 1949 р. був першим секретарем ЦК КП(б)У.

9. ...я написав покаянного листа... —Лист В. Сосюри "В редакцію газети "Правда" було надруковано 10 липня 1951 р.

10. ВОКС — абревіатура від повної назви товариства — "Всесоюзное общество культурных связей с заграницей". Товариство засноване в

1925 р. з метою ознайомлення громадськості СРСР із досягненнями науки і культури зарубіжних країн і популяризації культури народів СРСР за кордоном. Ліквідоване в 1958 р. в зв'язку з утворенням Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (СРТД).

11. Сталіне — колишня (у 1924—1961 рр.) назва м. Донецька.

12. Бессарабка — Бессарабська площа в Києві, розташована між Хрещатиком, вулицями Басейною і Червоноар-мійською, бульваром Т. Шевченка і Крутим узвозом. На площі знаходиться Бессарабський критий ринок, збудований у 1910—1912 рр., назва якого, очевидно, походить від того, що сюди приїздили торгувати вином і фруктами селяни з півдня України та Бессарабії.

13. Мається. па увазі — "аплодисменти, що пролунали у Сталіне"

14. ...після арешту моєї дружини... — М. Г. Сосюру було заарештовано в 1948 р., і вона перебувала в ув'язненні протягом шести років.

15. Хікмет Назим Ран (1902—1963) — турецький письменник, громадський діяч.

16. Берія Лаврентій Павлович тоді міністр Державної безпеки СРСР.

17. Мешік П. — один із найближчих "сподвижників" Л. П. Берії, який разом із ним постав перед судом 18 грудня 1953 р.